

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije* *Biblioteka Pilar*, *Posebna izdanja* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagrabia*.

ИЗДАВАЊА

Ime časopisa PILAR napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom broju donosimo:

• Tema broja: NOVA DIJASPORA — POVIJESNI I EMPIRIJSKI UVIDI

Ivan HRSTIĆ, Vlado ŠAKIĆ:

Pregled razvoja iseljeničkih politika u dugom trajanju — od druge polovine 19. stoljeća do danas

Vlado ŠAKIĆ, Antun PLENKOVIĆ, Nenad POKOS:

Migracijska motivacija hrvatskih iseljenika u kontekstu povijesnih valova iseljavanja

Nenad POKOS, Ivo TURK:

Problematika statističkog praćenja iseljavanja u inozemstvo

Ivan HRSTIĆ:

Heterogenost dijaspora — ključan čimbenik pri osmišljavanju i provedbi politike prema Hrvatima izvan Republike Hrvatske

Nenad POKOS, Ivo TURK:

Iseljavanje u inozemstvo 2011.—2021. po manjim teritorijalnim jedinicama (županijama, gradovima i općinama)

Stanko RIHTAR:

Metodološki aspekti istraživanja iseljeničstva web-anketama

Katarina PERIĆ PAVIŠIĆ, Vlado ŠAKIĆ, Stanko RIHTAR:

Suvremene migracijske motivacije mladih Hrvatske — vrijednosni i identitetski aspekti

Katarina PERIĆ PAVIŠIĆ, Stanko RIHTAR, Vlado ŠAKIĆ:

Migracijska motivacija mladih Hrvatske kroz prizmu nekih stavova i mišljenja

• RASPRAVE

Stanko RIHTAR, Vlado ŠAKIĆ, Antun PLENKOVIĆ:

Imidž u javnosti i subjektivna dobrobit hrvatskih branitelja

Geran-Marko MILETIĆ, Nenad POKOS:

Radna aktivnost branitelja: iskustva i stavovi o mjerama na tržištu rada

Matea MARUŠIĆ:

Vjera i praznovjerje u Morlaka Cetinske krajine u 18. stoljeću

• PRILOZI

Ivo MISUR:

Husnija Hrustanović — pjesnik izbjeglica. U povodu stogodisnjice rođenja

• PRIKAZI

32

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

GODINA XVII. (2022.)
BROJ 32(1)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

32

Tema broja:
NOVA DIJASPORA
Povijesni i empirijski uvidi

Određnicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ive Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije
Godište XVII. (2022.), broj 32(1)

1700th

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XVII. (2022.), broj 32(1)

ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/1., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavni urednik:

Mislav Gabelica

Zamjenik glavnog urednika:

Ivo Turk

Urednik tematskog bloka:

Ivan Hrštic

Uredničko vijeće:

Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Leipzig), Sandra Cvikić (Vukovar), Ljiljana Dobrovsak (Zagreb), Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb), Caroline Hornstein-Tomić (Zagreb), Ivan Hrštic (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb), Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (San Domenico di Fiesole), Tomasz Pudlocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Ivana Žebec Šilj (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Matea Milak

Lektorica:

Mirjana Paić-Jurinić

Prijevod sažetaka:

Anamarija Miličević

Oblikovanje, prijelom i priprema za tisak:

Zlatko Rebernjak

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,

Marulićev trg 19/1., HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2022. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Časopis je objavljen uz financijsku potporu Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske.

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

32

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2022.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

TEMA BROJA :

Nova dijaspora — povijesni i empirijski uvidi

- 9** Uvodnik
- 13** Ivan HRSTIĆ, Vlado ŠAKIĆ:
Pregled razvoja iseljeničkih politika u dugom trajanju
— od druge polovine 19. stoljeća do danas
- 31** Vlado ŠAKIĆ, Antun PLENKOVIĆ, Nenad POKOS:
Migracijska motivacija hrvatskih iseljenika
u kontekstu povijesnih valova iseljavanja
- 47** Nenad POKOS, Ivo TURK:
Problematika statističkog praćenja iseljavanja u inozemstvo
- 59** Ivan HRSTIĆ:
Heterogenost dijaspore — ključan čimbenik pri osmišljavanju
i provedbi politike prema Hrvatima izvan Republike Hrvatske
- 83** Nenad POKOS, Ivo TURK:
Iseljavanje u inozemstvo 2011.—2021.
po manjim teritorijalnim jedinicama
(županijama, gradovima i općinama)
- 99** Stanko RIHTAR:
Metodološki aspekti istraživanja iseljeništva web-anketama
- 119** Katarina PERIĆ PAVIŠIĆ, Vlado ŠAKIĆ, Stanko RIHTAR:
Suvremene migracijske motivacije mladih Hrvatske
— vrijednosni i identitetski aspekti
- 135** Katarina PERIĆ PAVIŠIĆ, Stanko RIHTAR, Vlado ŠAKIĆ:
Migracijska motivacija mladih Hrvatske
kroz prizmu nekih stavova i mišljenja

RASPRAVE

- 151** Stanko RIHTAR, Vlado ŠAKIĆ, Antun PLENKOVIĆ:
Imidž u javnosti i subjektivna dobrobit hrvatskih branitelja
- 175** Geran-Marko MILETIĆ, Nenad POKOS:
Radna aktivnost branitelja: Iskustva i stavovi
o mjerama na tržištu rada

193 Matea MARUŠIĆ:

Vjera i praznovjerje u Morlaka Cetinske krajine u 18. stoljeću

P R I L O Ž I

223 Ivo MISUR:

Husnija Hrustanović — pjesnik izbjeglica.

U povodu stogodišnjice rođenja

P R I K A Z I

- 231** Antal Molnár, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću. Uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske* (J. Blagojević)

Tema broja:

Nova dijaspora
— povijesni i
empirijski uvidi

Uvodnik

Projekt tematske mreže »zaJEDNO srce, jedna duša, jedna HRVATSKA — ZAJEDNO.HR« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciran je sredstvima Europskoga socijalnog fonda i provodi se u razdoblju od listopada 2020. do listopada 2023. godine. Nositelj projekta je Humanitarna udruga »fra Mladen Hrkać«, a u izvedbi je sudjelovao niz partnerskih institucija: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Institut za migracije i narodnosti, Hrvatsko katoličko sveučilište, Centar za istraživanje hrvatskog iseljenništva, Udruga iseljenika, povratnika i useljenika, Hrvatska uzdanica — udruga za promicanje domoljublja, Matica hrvatska, Ogranak Matice hrvatske Široki Brijeg, Hrvatsko kulturno društvo Napredak — Vitez i Hrvatsko kulturno društvo Napredak — Zagreb. Uz navedene partnere, u provedbi projekta angažirao se i veći broj iseljeničkih društava i organizacija te pojedinaca diljem svijeta, a s osnovnim ciljem boljeg razumijevanja položaja hrvatskih zajednica izvan Republike Hrvatske te unaprjeđenja njihovih odnosa s Republikom Hrvatskom. Istraživački tim Instituta Pilar bio je nositelj dviju istraživačkih dionica.

Osnovni cilj prve istraživačke dionice, »Socijalni i lobistički potencijal hrvatskih iseljeničkih zajednica i udruga s obzirom na njihovo povijesno i kulturno naslijeđe i status u zemljama iseljenja«, bio je istražiti položaj hrvatskih zajednica izvan Republike Hrvatske u širem povijesnom kontekstu. U tu svrhu provedena je putem interneta anketa na hrvatskom, engleskom, njemačkom i španjolskom jeziku kojoj je pristupilo ukupno 1026 Hrvata u dijaspori. Zatim su analizirani ključni strateški dokumenti koji daju smjernice politike Republike Hrvatske prema iseljenicima, provedeno je arhivsko istraživanje izabranih arhivskih fondova i serija u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a provedena je i analiza izabranih periodičkih publikacija Hrvata izvan Republike Hrvatske, odnosno posvećenih njima. Također je provedeno 28 intervjua s pripadnicima hrvatske dijaspore, povratnicima i useljenicima, te 11 fokus-grupa s minimalno pet sudionika, a u kojima je u konačnici sudjelovalo 87 osoba. Istraživački tim angažiran u sklopu dionice činili su: Ivan Hrستیć (voditelj dionice), Ivana Žebec Šilj, Vlado Šakić, Nenad Pokos i Ivo Turk. Istraživanje u sklopu dionice provedeno je u razdoblju od travnja 2021. do prosinca 2022. godine.

Druga istraživačka dionica koje je nositelj bio Institut Pilar nosila je naziv »Suvremeni motivacijski ciklusi migriranja mladih Hrvatske u kontekstu općih migracijskih procesa u Hrvatskoj — empirijska analiza«. Ciljevi tog dijela istraživanja odnosili su se na multidisciplinarno i interdisciplinarno is-

traživanje temeljnih društvenih i motivacijskih čimbenika migriranja velikog broja mladih iz Hrvatske u proteklom desetljeću. U tu svrhu provedene su putem interneta dvije ankete kojima je pristupilo ukupno 1006, odnosno 1060 ispitanika. U obradi podataka brojevi obuhvaćenih anketa smanjeni su na 934 i 977. Prvom anketom obuhvaćeno je novo punoljetno iseljeništvo (prva generacija) u dobi od 18 do 40 godina na području Europe, a drugom punoljetne osobe u dobi od 18 do 40 godina u Hrvatskoj. Dodatno, u sklopu dionice provedene su tri fokus-grupe s ukupno 17 sudionika. Istraživački tim angažiran u tom dijelu projekta činili su: Vlado Šakić (voditelj dionice), Antun Plenković, Nenad Pokos, Stanko Rihtar i Katarina Perić Pavišić. Istraživanje u sklopu te dionice provedeno je od travnja 2021. do rujna 2022. godine.

Sve navedene aktivnosti u konačnici su rezultirale vrlo širokim i složenim uvidom u osnovna obilježja hrvatskih zajednica diljem svijeta, te u njihove odnose s Republikom Hrvatskom. Sve prikupljene podatke nije moguće izložiti u manjem broju radova, a potencijalne analize u širem humanističkom i društvenom znanstvenom okviru nebrojene su. Stoga se može očekivati veći broj referiranja na ovo istraživanje u narednim godinama. No članovi istraživačkog tima odlučili su obraditi nekoliko tema i okupiti ih u tematskom broju časopisa *Pilar* kako bi barem dio rezultata bio dostupan na jednome mjestu i činio cjelinu. Namjera je prvenstveno olakšati dostupnost i povećati vidljivost istraživanja široj zainteresiranoj javnosti. Također, na simboličnoj razini time se želi potvrditi i nastavak tradicije istraživanja tzv. iseljeničkih tema u Institutu *Pilar*. Pri tome je važno naglasiti interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup problematici, pristup koji je jedna od osnovnih karakteristika rada znanstvenika Instituta. Tako su i u sklopu ovoga projekta istraživački tim činila tri psihologa, dva povjesničara, dva demografa i sociolog. Takav metodološki pristup istraživanju omogućuje bolje razumijevanje totaliteta fenomena migracija i dijaspora, pri čemu se pripadnici dijaspora prepoznaju kao akteri u ekonomskim, kulturnim i političkim procesima kako u zemlji iseljenja, tako i u zemljama useljenja. U tom kontekstu napominjemo kako časopis *Pilar* pruža mogućnost korištenja različitih tipova citiranja, a s obzirom na to da članovi istraživačkog tima predstavljaju više znanstvenih disciplina, autorima je ostavljena sloboda u izboru načina citiranja. Nije se inzistiralo na unificiranju tekstova u tom pogledu unatoč tome što čine svojevrsnu cjelinu.

Ukupno je u ovom tematskom broju osam radova proisteklih iz projekta »ZA-JEDNO.HR«. Tri su stručna rada, kojih je osnovni cilj definiranje osnovnih pojmova te postavljanje teorijskog okvira i kontekstualiziranje šireg polja istraživanja, kao svojevrsan uvod u pet izvornih znanstvenih radova.

U radu »Pregled razvoja iseljeničkih politika u dugom trajanju — od druge polovice 19. stoljeća do danas« Ivan Hrstić i Vlado Šakić kontekstualiziraju proces iseljavanja iz hrvatskih krajeva te nastoje definirati ključne pojmove vezane za temu, onako kako su dominantno bili shvaćeni u sklopu istraživanja. Slijedi ga u tome rad »Migracijska motivacija hrvatskih iseljenika u kontekstu povijesnih valova iseljavanja« Vlade Šakića, Antuna Plenkovića i Nenada Pokosa. U radu se autori fokusiraju na migracijsku motivaciju kao jedan od ključnih čimbenika migriranja. Konceptu pristupaju kroz prizmu nekoliko prevladavajućih teorijskih koncepata i modela iz druge polovice 20. stoljeća te suvremenog pogleda Međunarodne organizacije za migracije. Na tom teorijskom temelju nude analizu migracijske motivacije kroz povijesne valove migriranja na globalnoj razini s primjenom hrvatskoga migracijskog konteksta i odraz na suvremene migracijske tokove u uvjetima nakon državnog osamostaljenja Hrvatske. Proces praćenja suvremenog iseljavanja problematiziraju Nenad Pokos i Ivo Turk u radu pod naslovom »Problematika statističkog praćenja iseljavanja u inozemstvo«. Pri tome posebno upozoravaju na razlike u podacima o odseljenima prema hrvatskoj statistici i statistikama nekih država u koje su se stanovnici najviše iseljavali u prošlom desetljeću, a taj tip podataka ključan je u osmišljavanju i provedbi populacijskih politika, s naglaskom na migracije, a naročito proces iseljavanja.

Pet je znanstvenih radova u ovom tematskom broju časopisa Pilar. Blok otvara rad Ivana Hrstića »Heterogenost dijaspora — ključan čimbenik u osmišljavanju i provedbi politike prema Hrvatima izvan Republike Hrvatske« u kojem autor na temelju većeg broja intervjua i fokus-grupa donosi zaključke o pojedinim elementima odnosa između dijaspora i Republike Hrvatske. Posebnu pozornost pri tome pridaje heterogenosti hrvatske dijaspora, koja od institucionalnih nositelja iseljeničke/dijasporске politike zahtijeva naglašenu fleksibilnost u radu. Slijedi rad Nenada Pokosa i Ive Turka »Iseljavanje u inozemstvo 2011.—2021. po manjim teritorijalnim jedinicama (županijama, gradovima i općinama)«. Autori analiziraju statističke podatke na različitim prostornim razinama, pri čemu nastoje prepoznati potencijalne uzroke uglavnom negativnih migracijskih promjena. Posljednja tri rada posvećena su pitanju prikupljanja podataka anketnim ispitivanjima među pripadnicima dijaspora putem interneta te analizi podataka prikupljenih anketama provedenim u sklopu projekta. Stanko Rihtar u radu »Metodološki aspekti istraživanja iseljeničstva web anketama« temeljito analizira negativne i pozitivne aspekte te istraživačke metode u kontekstu istraživanja dijaspora. Time omogućuje kvalitetnije sagledavanje rezultata online anketa na kojima se temelje radovi »Suvremene migracijske motivacije mladih Hrvatske — vrijednosni i identitetski aspekti« (Katarina Perić Pavišić, Vlado Šakić i Stanko Rihtar) te »Migra-

cijska motivacija mladih Hrvatske kroz prizmu nekih stavova i mišljenja — usporedna analiza» (Katarina Perić Pavišić, Stanko Rihtar i Vlado Šakić). U radu o suvremenim migracijskim motivacijama autori se bave prvenstveno usporednom važnosti osobnih i socijalnih sastavnica identiteta te prosječnom zastupljenosti samoaktualizacijske, konvencionalne i hedonističke vrijednosne orijentacije kod mladih iseljenika te mladih u Hrvatskoj. Ispituju i povezanost socijalnog identiteta, vrijednosnih orijentacija i sociodemografskih obilježja (spol, dob, obrazovanje) mladih iseljenika s njihovom migracijskom motivacijom, a donose zaključke i u pogledu osnovnih obilježja mladih iseljenika kao prediktora njihove namjere povratka u Hrvatsku. U metodološkom i stručnom smislu na sličnom okviru se temelji rad o migracijskoj motivaciji mladih Hrvatske kroz prizmu nekih stavova i mišljenja. Osnovni cilj rada je utvrđivanje glavnih motiva iseljavanja kod mladih iseljenika na području Europe. Rezultati su pokazali da se motivacija mladih iz Hrvatske prema njihovim iskazima i mišljenjima temelji na komplementarnom djelovanju potisnih i privlačnih čimbenika, pri čemu privlačne percipiraju jačim motivacijskim čimbenicima za odluku o migriranju. Ovo istraživanje, uz davanje i proširivanje uvida o motivacijskim čimbenicima mladih iz Hrvatske kroz njihove stavove i mišljenja, naglašava nužnost daljnjih istraživanja te proširivanje znanstvenih spoznaja na kojima je moguće temeljiti ciljne javne politike.

Zaključno, prije samih tekstova, zahvalio bih svima koji su sudjelovali u istraživanju, bilo ispunjavanjem anketnih upitnika ili sudjelovanjem u intervjuima, odnosno fokus-grupama. Samo zahvaljujući uvidu u njihove stavove i razmišljanja došli smo u položaj postavljati teze i donositi zaključke. Posebnu zahvalu dugujem, naravno, svim članovima istraživačkog tima, ujedno autorima tekstova u ovom tematskom broju, za sav rad uložen tijekom trajanja projekta. Veliko hvala i svim partnerima na projektu, koji su svatko u svom aspektu pridonijeli njegovoj uspješnoj provedbi. Nadam se da smo zajedničkim naporima uspjeli ponuditi odgovore na neka pitanja vezana za Hrvate izvan Hrvatske u aktualnom trenutku, a svaki angažman u tom smislu vidimo potencijalno korisnim i u praktičnom smislu ako ga uzmu u obzir ključne institucije koje u svojoj ingerenciji imaju odnose s Hrvatima izvan Republike Hrvatske.

Urednik

Pregled razvoja iseljeničkih politika u dugom trajanju — od druge polovine 19. stoljeća do danas¹

Ivan HRSTIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Vlado ŠAKIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Stručni rad

Primljeno: 9. 12. 2022.

UDK 314.113(497.5)[091]«185/202»

314.151.3-054.7(497.5)[091]«185/202»

doi: 10.5559/pi.17.32.02

Cilj rada je pružiti uvid u teorijski okvir istraživanja migracijskih procesa te šire kontekstualizirati iseljavanje s područja Hrvatske. To će omogućiti bolje razumijevanje rezultata istraživanja koji se predstavljaju u narednim tekstovima u sklopu tematskog broja časopisa. Pri tome se posebna važnost obraća na osnovne karakteristike iseljeničkih politika država kojih je Hrvatska bila sastavni dio od 19. stoljeća, a koje se prepoznaje kao vremenski okvir početka modernih masovnih migracija na ovom prostoru.

Ključne riječi: Hrvatska, migracije, iseljenici, dijaspora, iseljenička politika

Za kvalitetnije razumijevanje radova u okviru ovog tematskog broja časopisa *Pilar*, ali i cjelokupnog fenomena hrvatskoga iseljeništva, nužno je šire kontekstualizirati taj proces koji je snažno obilježio modernizaciju hrvatskoga društva te definirati osnovne pojmove koji će se koristiti u većem broju radova koji slijede. Cilj je to ovoga rada, a koji smatramo nužnim s obzirom na to da se u javnom prostoru, a dijelom i u znanstvenoj zajednici, pojedini pojmovi nerijetko koriste s različitim značenjem. Time ćemo nastojati potaknuti koherentnije razumijevanje rezultata istraživanja obavljenog u sklopu projekta »ZaJEDNO« te međusobno povezivanje interpretacije dijela rezultata koja slijedi u narednim radovima.

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta »Zajedno srce, jedna duša, jedna HRVATSKA« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«. Dio istraživanja koji je rezultirao ovim radom obavljen je u sklopu dionice 1 projekta, pod nazivom »Socijalni i lobistički potencijal hrvatskih iseljeničkih zajednica i udruga s obzirom na njihovo povijesno i kulturno naslijeđe i status u zemljama iseljenja«.

No važno je naglasiti kako se pri tome ne želi uzeti za pravo tvrdnja o isključivoj ispravnosti pristupa i definicija koje će se koristiti u odnosu na druge pristupe i definicije koje postoje u istraživanjima procesa migracije i istraživanja dijaspore. Naime, jedan od važnih elemenata upotrebe teorije u okviru historiografije jest njezina otvorenost za različite pristupe i okvire, pa se u tom kontekstu prvenstveno želi naglasiti teorijska podloga koja se u sklopu ovog istraživačkog projekta pokazala kao primjenjiva. To je posebno važno istaknuti s obzirom na veći broj znanstvenih disciplina koje se s fokusom na različite aspekte fenomena migracija bave ovom temom. Sukladno tome razvijen je širok dijapazon terminoloških objašnjenja i metodoloških pristupa, čije prednosti i mane ovise o materijalima kojima istraživači raspolažu te konkretnim ciljevima pojedinog istraživanja.

Iseljništvo kao pojam

U bavljenju tzv. iseljeničkim temama prije svega valja definirati koga se smatra iseljenikom, migrantom ili pripadnikom iseljeničke zajednice, odnosno dijaspore. Prema podacima UN-a na svijetu je u 2020. godini bio 281 milijun međunarodnih migranata.² Pri tome se pod pojmom međunarodnih migranata razumiju osobe koje ne žive u zemlji rođenja. Definicija je to formulirana prema dominantnom obliku teritorijalne tvorevine u današnjem svijetu, nacionalne države. Nacionalne države utemeljene su na dva principa. Prvi princip je princip državnog, odnosno teritorijalnog suvereniteta, koji se poziva na odredbe Vestfalskog mira (1648.), a podrazumijeva samostalno upravljanje države nad svojim teritorijem, bez upletanja drugih država. Drugi princip je princip nacionalnog suvereniteta, prema kojem nacije imaju pravo na formiranje vlastitih država. To podrazumijeva podršku stanovništva političkom sustavu unutar kojega živi. To, naravno, ne podrazumijeva isključivo demokratsko političko uređenje, već ostavlja mogućnost postojanja i autoritarnih i totalitarnih država, republika i monarhija, federacija i konfederacija. Prvom nacionalnom državom najčešće se smatra Francuska nakon Francuske revolucije (1787.—1799.), iako se nacionalnom državom može smatrati i utemeljenje republikanskog Engleskog Commonwealtha 1649. godine. U svakom slučaju, nacionalne države formiraju se u modernom dobu, a nakon toga postaju ključan izvor podataka za fenomen migracija. Posljedica je to inherentne želje nacionalnih država za ostvarivanjem što snažnije kontrole nad svojim teritorijem. Stoga države nastoje što kvalitetnije pratiti veliki broj procesa vezanih za pripadajuće stanovništvo, što naravno uključuje i migracijske proce-

² World Migration Report 2020, International Organization for Migration, <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2020-interactive/#:~:text=Overall%2C%20the%20estimated%20number%20of,the%20estimated%20number%20in%201970> (pristupljeno 7. 10. 2022.).

se. U tom kontekstu od posebnog interesa su migracije preko državnih granica, odnosno vanjske migracije, za koje se i najčešće veže pojam migranata, pa i iseljeničtva. U skladu s tim često se usko povezuje, pa i poistovjećuje, povijest masovnih migracija s modernim dobom, a što je pogrešno. Dodatno, nužno je spomenuti i ograničenja proučavanja migracija iz uske perspektive fokusa na granice nacionalnih država. L. Lucassen i J. Lucassen, primjerice, smatraju kako je opravdanije u kontekstu migracija razlikovati prostorno kretanje unutar i izvan određenog kulturnog kruga nego kretanje unutar i izvan države. Opravdavaju to činjenicom da za pojedinca veću promjenu često predstavlja kretanje unutar države, nego preko državne granice.³ Za ilustraciju, uz priličnu dozu karikature, zasigurno je veću promjenu početkom 20. stoljeća predstavljalo preseljenje s nekog od dalmatinskih otoka u Zagreb, nego primjerice iz Huma na Sutli u pet kilometara udaljenu Rogašku Slatinu. Hum na Sutli i Rogaška Slatina nalazili su se u to vrijeme u okviru iste države, no navode se kao primjer iz perspektive aktualnih analiza o procesima migracija preko kasnije utemeljenih granica.

U ovom kontekstu svakako valja naglasiti da su pojmovi iseljeničtva i dijaspore znatno širi od pojma međunarodnih migranata jer obuhvaćaju i one njihove potomke, pripadnike druge i sljedećih generacija, koji s roditeljima i predcima dijele osjećaj nacionalne pripadnosti. Osim toga, u slučaju hrvatskoga iseljeničtva, odnosno dijaspore, ti pojmovi ne obuhvaćaju samo osobe koje su se iselile s područja Republike Hrvatske i njihove potomke. Organski dio zajednica koje se formiraju u zemljama useljenja čine i iseljenici s geografskog područja šireg od teritorijalnog okvira današnje Republike Hrvatske. Riječ je primarno o iseljenicima s područja današnjih država Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, etničkim Hrvatima, a koji su aktivni u okviru hrvatskih iseljeničkih društava, organizacija i institucija. Posljedica je to složenih dugotrajnih procesa formiranja nacionalnih država u granicama u kojima postoje danas na europskom kontinentu. S obzirom na povijesne okolnosti razvoja Europe nemoguć je obuhvat cjelokupne nacije unutar jedne države, pa ni po tom pitanju Hrvati nisu iznimka, već je uključivanje iseljenika s područja jedne države u rad iseljeničkih zajednica vezanih za drugu državu, a s kojima dijele nacionalni identitet, uobičajen, ako ne i pravilo.

U tom je kontekstu posebno problematično automatsko pripisivanje hrvatskog identiteta potomcima iseljenika, jer je stjecanje identiteta mnogo kompleksniji proces, te se ne bazira isključivo na etničkom podrijetlu. Usko vezana za to

³ Leo Lucassen i Jan Lucassen, «Quantifying and qualifying cross-cultural migrations in Europe since 1500». U: Francesca Fauri (ur.) *The History of Migration in Europe. Perspectives from economics, politics and sociology*, Abingdon i New York: Routledge, 2015, 13-38.

je aktualna tema o ljudskom potencijalu hrvatskog iseljenništva kroz pitanje njihova povratka u Hrvatsku. Može li se terminom »iseljenici« uopće nazivati potomke iseljenika te može li ih se pozivati na povratak ako nisu rođeni u Hrvatskoj, niti su u njoj ikada živjeli? Kada je riječ o upotrebi pojma »iseljenništvo« u hrvatskoj znanosti, valja primijetiti kako se on nešto češće koristi u slučaju preko-oceanskih zajednica, dok je u odnosu na iseljeničke zajednice u Europi u većoj mjeri u upotrebi i pojam »dijaspore«. ⁴ Najčešće se ta dva pojma koriste kao istoznačnice, no pojam »dijaspore« znatno je precizniji kada je riječ o zajednicama koje iseljenici i njihovi potomci formiraju u zemljama useljenja, iako je manje u duhu hrvatskog jezika. Njegova upotreba mnogo je češća i u engleskom jeziku, koji je *lingua franca* moderne znanosti, te nam se tim putem otvaraju vrata niza teorijskih okvira i studija koje se na međunarodnoj razini bave pitanjima vezanim za iseljenike, a uz koje možemo razvoj hrvatskih dijaspore šire kontekstualizirati.

Teorijski okvir istraživanja dijaspore

Studije dijaspore kao znanstveno polje posebno se naglo počelo razvijati tijekom 1990-ih godina, a ranije se pojam u pravilu koristio u odnosu na Židove, te u manjoj mjeri na Palestince i Armence. Pojam je bio definiran kao »društvena grupa snažnog zajedničkog identiteta, povezana etnolingvističkim ili vjerskim vezama, a koja je uglavnom prisilno napustila domovinu«. ⁵ Potom se pojam dijaspore počeo koristiti za sve iseljeničke grupe, što je dovelo čak do propitivanja njegove funkcionalnosti. ⁶ Rezultiralo je to pokušajima bliže definicije pojma, s fokusom na njegove osnovne karakteristike. Posebno su pri tome apostrofirani: rasprostranjenost (barem dvije lokacije), zatim orijentiranost prema zemlji podrijetla te održanje vidljivih granica grupe kroz vrijeme. Dodatno, dijaspore se u istraživanjima počela primarno promatrati kao fluidan proces, a ne fiksni grupni identitet. ⁷ U skladu s Brubakerovom tezom identitet iseljenika, a osobito njihovih potomaka, počeo se dominantno sagledavati kao oblik individualne prakse,

⁴ Jadranka Grbić Jakopović, *Multipliciranje zavičaja i domovina — Hrvatska dijaspore: kronologija, destinacije i identitet*, Zagreb: FF Press, 2014., 1.

⁵ William Safran, »Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return«, *Diaspora*, br. 1, 1 (1991), 83-99; Donald H. Akenson, »The Historiography of English-Speaking Canada and the Concept of Diaspora: A Sceptical Appreciation«, *Canadian Historical Review*, br. 3, 76(1995.), 377-410; Ivan Hrštic i Marica Marinović Golubić, »Od kronologije prema teorijskim konceptima — iseljenička problematika u hrvatskoj historiografiji na uzorku radova objavljenih u Časopisu za suvremenu povijest«, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 51 (2019.), 361-384.

⁶ Rogers Brubaker, »The 'diaspora' diaspora«, *Ethnic and Racial Studies*, br. 1, 28 (2005.), 1-19.

⁷ Alan Gamlen, *Human Geopolitics: States, Emigrants, and the Rise of Diaspora Institutions*, Oxford: Oxford University Press, 2019., 7-8

odnosno iskaza pojedinca ili grupe, a ne na temelju etničkog podrijetla.⁸ Posebna pozornost se u tom kontekstu pridaje načinu formiranja dijaspore te propitivanju tko joj pripada, a potom i strategijama država podrijetla u izgradnji identiteta dijaspora.⁹ No prihvaćanje tih međunarodnih trendova u hrvatskoj historiografiji, ali i u svakodnevnom poimanju iseljeničstva, relativno je sporo. Fenomen se uglavnom i dalje pristupa kao homogenoj zajednici, a identitetu pripadnika dijaspore kao fiksnom i statičnom obilježju pripisanom na temelju etničkog podrijetla.¹⁰ Time se zanemaruje utjecaj cijelog niza čimbenika na proces (re)konstrukcije njihova identiteta. To su ključne teme koje je potrebno problematizirati i šire kontekstualizirati kako bi se bolje razumjela aktualna situacija u hrvatskoj dijaspori. Naime, osnovna je karakteristika suvremene hrvatske dijaspore, a što su potvrdili različiti aspekti istraživanja provedenog u sklopu projekta »ZaJEDNO«, njezina heterogenost po više osnova. Stoga nije pogrešno ni govoriti o hrvatskim dijasporama u množini, i to ne samo prema geografskoj odrednici. Razlike i sličnosti unutar populacije mogu se sagledavati ovisno o rodu iseljenika, generaciji, regiji podrijetla, obrazovnoj strukturi itd., no najčešće im se pristupa bilo iz perspektive zemlje useljenja, kada je tema njihova integracija u društva u koja su došli, bilo iz perspektive zemlje iseljenja, kada je tema njihovo okupljanje u okviru dijaspore i odnos prema zemlji podrijetla.

Temeljni cilj projekta »ZaJEDNO« bilo je istraživanje motivacije odlaska iseljenika iz Hrvatske te motivacije njihova eventualnog povratka, odnosno doseljavanja, kao i bolje razumijevanje procesa koji obilježavaju aktualni trenutak u odnosima između hrvatskog iseljeničstva/dijaspora i Republike Hrvatske. U skladu s tim u nastavku ovoga rada, kao i u radovima koji slijede, fokus će dominantno biti na perspektivi zemlje iseljenja. Pogled iz Hrvatske u istraživanju »iseljeničkih tema« dominira uostalom i u hrvatskoj znanosti, naročito historiografiji. Niz je razloga za to, a prije svega valja istaknuti ograničenu dostupnost arhivskih izvora i literature iz zemalja u kojima su se oblikovale hrvatske dijaspore. Za bolje razumijevanje problematike svakako će u budućnosti biti potrebno dublje analizirati i utjecaj pojedinih useljeničkih društava na njihov razvoj, jer su

⁸ Brubaker, nav. dj.

⁹ Rima Berns-McGown, »Redefining 'diaspora': The challenge of connection and inclusion«, *International Journal*, br. 1, 63 (2008.), 3-21; Francesco Ragazzi, *Governing Diasporas in International Relations: The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia*, Oxon i New York: Routledge; Gamlen, *Human Geopolitics*; Ulf Brunnbauer, »Labor Emigration from the Yugoslav Region from the late 19th Century until the End of Socialism: Continuities and Changes«. U: Ulf Brunnbauer (ur.), *Transnational societies, transterritorial politics: migrations in the (Post-)Yugoslav region 19th-21st century*, München: R. Oldenburg, 2009., 17-50.

¹⁰ Hrštić i Marinović Golubić, nav. dj., 376.

dijaspore formirane prvenstveno u tom kontekstu. No prvi korak ipak predstavlja šira kontekstualizacija povijesnog procesa iseljavanja Hrvata, jer je ono prethodilo okupljanju u zemljama useljenja. S obzirom na to da se dijaspora formiraju primarno u odnosu na zemlju podrijetla, kroz analizu procesa iseljavanja u dugom trajanju u nastavku teksta dat će se i pregled osnovnih karakteristika iseljeničkih politika država kojih je Hrvatska bila dio od druge polovice 19. stoljeća. Ovisno o promjenama društveno-političkog uređenja na području Hrvatske tijekom 20. stoljeća mijenjale su se i politike prema dijaspori, ali su istodobno te promjene rezultirale novim iseljenicima koji se s njima nisu slagali. Na toj osnovi primarno političkog karaktera u dijaspori su se odvijala temeljna grupiranja koja su izrazito snažno obilježila razvoj dijaspora, ali i Hrvatske od druge polovice 19. stoljeća, pa sve do danas.

Dugo trajanje migracija na globalnoj razini

Kao što je već rečeno, masovne migracije nisu nov fenomen. Također, iseljavanje iz Hrvatske te formiranje iseljeničkih zajednica diljem svijeta nije karakteristika razvoja isključivo hrvatskoga društva. Fenomen migracija predstavlja jedan od ključnih elemenata i dimenzija povijesnog razvitka na globalnoj razini. Stoga je i pojavu te razvoj hrvatskog iseljeništva potrebno sagledavati upravo u tom širem povijesnom kontekstu. Kada je riječ o migracijama prije svega se mora osvrnuti na već spomenuto široko rasprostranjeno uvjerenje o masovnim migracijama kao karakteristici modernog industrijaliziranog društva. Temelji se to na povezivanju naglog razvoja prometne infrastrukture i prijevoznih sredstava od 18. stoljeća, koje je za posljedicu imalo drastično smanjenje trajanja putovanja na većim udaljenostima te istodobno povećanje udobnosti. Konačni rezultat bilo je drastično povećanje ukupnog broja ljudi koji su se odlučivali na pothvat odlaska, najčešće u nepoznato. Drugim dijelom je to povezivanje fenomena masovnih migracija s modernim dobom rezultat također već spomenutog formiranja nacionalnih država, koje su znanstvenicima počele pružati sve više informacija o vanjskim migracijama. No fokusom na posljednja dva stoljeća u istraživanju migracija podcjenjuje se mobilnost starijih društava, a dovoljno bi bilo prisjetiti se kretanja *Homo erectusa*, a potom i *Homo sapiensa*, od njegove pojave u Africi i putovanja preko Bliskog istoka prema, s jedne strane, Aziji te potom Australiji, odnosno Sjevernoj i Južnoj Americi, a s druge prema Europi. U tisućljećima koja su slijedila velike državne tvorevine i civilizacije nastajale su i nestajale uslijed provala doseljenika preko postojećih granica. Može se potvrditi mobilnosti starih naroda ili pojedinaca naći i u biblijskim tekstovima o egzodusu Židova iz Egipta, Homerovoj *Odiseji* ili nekom drugom, »opipljivijem« povijesnom izvoru kao što su arheološki nalazi koji svjedoče o prisutnosti proizvođa jedne kulture daleko izvan njenih granica. Uostalom, na temelju široke ana-

lize uočeno je kako je polovicom 18. stoljeća zabilježen sličan udio međunarodnih migranata kao u prvoj polovici 21. stoljeća. U ta tri stoljeća udio međunarodnih migranata konstatno se održava na razini 2-3% ukupne populacije.¹¹ No pri tome svakako valja imati na umu kako se u tom razdoblju drastično povećala ukupna populacija, s oko 700 milijuna ljudi koji su živjeli na svijetu polovicom 18. stoljeća, na više od 7,7 milijardi 2020. godine. Stoga je i gruba procjena ukupnog broja migranata u istom razdoblju porasla s 15-20 milijuna na 280 milijuna. Dakle, moguće je složiti se s tezom o stabilnosti i važnosti migracija u razvoju čovječanstva od samih njegovih početaka, te usko povezati nastanak *Homo movensa* s *Homo sapiensom*. Pri tome se, međutim, mora uzeti u obzir velika strukturna promjena koja je prethodila formiranju nacionalnih država i industrijskoj revoluciji, a koja uobičajeno shvaćanje početka masovnih migracija vraća s 18. na 15. stoljeće. Ta je promjena vezana za osvajanje oceana. Prvo su Kinezi zagospodarili Indijskim oceanom, a potom Europljani Atlantskim, nakon čega su svladali Indijski te konačno i Tihi ocean. To je omogućilo stvarno povezivanje svih dijelova svijeta, a za posljedicu je imalo snažan utjecaj na odnose moći europskih, ali i azijskih sila kroz procese kolonizacije prekoceanskih područja.¹² Stoga je uobičajeno o masovnim migracijama na svjetskoj razini govoriti od 15. stoljeća.

Kada je riječ o masovnim migracijama na svjetskoj razini često se govori o valovima, no ni identifikacija valova nije standardizirana. Brojni autori pojam koriste s različitim ciljevima i u različite svrhe, pa prepoznaju valove ovisno o tome kako se uklapaju u njihovu interpretaciju povijesnih događaja i procesa. Posljedica je to kompleksnosti kontinuiteta povijesnog razvoja, unutar kojega je jedino moguće »umjetno« povlačenje granica prema interesu pojedinog istraživača. S obzirom na to da se proces iseljavanja primarno gleda kroz izvore nastale u okviru nacionalnih država, tako se i valovi najčešće prepoznaju sukladno njihovom nastanku ili nestanku, promjenama granica ili pak drastičnoj promjeni ise-

¹¹ World Migration Report 2020, International Organization for Migration, <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2020-interactive/#:~:text=Overall%2C%20the%20estimated%20number%20of,the%20estimated%20number%20in%201970> (pristupljeno 7. 10. 2022.); Donna R. Gabaccia, »Afterword: Migration and Globalization: Bridging Three Eras in Modern World History«. U: Donna R. Gabaccia i Dirk Hoerder (ur.), *Connecting Seas and Connected Ocean Rims — Indian, Atlantic, and Pacific Oceans and China Seas Migrations from the 1830s to the 1930s*, Leiden i Boston: Brill, 2011., 495-496.

¹² Dirk Hoerder, »Global Changes in Trade Protocols and Crossing the Waters: Historic Developments and Periodizations before the 1830s«. U: Donna R. Gabaccia i Dirk Hoerder (ur.), *Connecting Seas and Connected Ocean Rims — Indian, Atlantic, and Pacific Oceans and China Seas Migrations from the 1830s to the 1930s*, Leiden i Boston: Brill, 2011., 23-41.

ljeničke politike konkretne države. Vođeni tim principom, i u analizi povijesti iseljavanja Hrvata najčešće se govori o valu do Prvoga svjetskog rata, odnosno za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, potom o međuratnom valu za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije od 1929.), o iseljeničkom valu neposredno nakon Drugoga svjetskog rata po slomu Nezavisne Države Hrvatske i formiranju socijalističke Jugoslavije te o iseljeničkom valu pokrenutom 1960-ih, nakon jugoslavenskog otvaranja granica. Slijedi zatim prepoznavanje iseljeničkog vala tijekom 1990-ih tijekom raspada Jugoslavije i osamostaljenja Republike Hrvatske te posljednjeg vala iseljenika potaknutog ulaskom Republike Hrvatske u članstvo Europske unije.

Kada je riječ o migracijskim valovima na globalnoj razini situacija je mnogo jednostavnija. U razdoblju od 15. stoljeća do danas uobičajeno je govoriti o tri vala. Detaljnije o osnovnim njihovim karakteristikama, s naglaskom na sudjelovanje Hrvata u njima te europsku perspektivu, može se pronaći u radu Vlade Šakića, Antuna Plenkovića i Nenada Pokosa »Migracijska motivacija hrvatskih iseljenika u kontekstu povijesnih valova iseljavanja« u ovom tematskom bloku. Ukratko, prvi val traje do 18. stoljeća i obilježava ga formiranje europskih kolonija diljem Sjeverne i Južne Amerike, Afrike, Azije i Australije. Na području Europe početak tog vala poklapa se sa širenjem Osmanskog Carstva.

Drugi globalni iseljenički val u pravilu se datira u razdoblje od kraja 18. odnosno početka 19. stoljeća do 1914. godine, a nerijetko i do 1940. godine. Primarno ga karakterizira europsko naseljavanje Sjeverne i Južne Amerike, te u manjoj mjeri Australije i Novog Zelanda. Prema procjeni, sudjelovalo je u njemu oko 55 milijuna ljudi. S obzirom na glavnu ulogu Atlantskog oceana u ovom razdoblju važno je istaknuti kako je u literaturi uobičajeno naglasiti promjenu osnovne karakteristike strukture prometa oceanom. Za razdoblje prvog globalnog migracijskog vala uobičajeno je koristiti naziv »crni Atlantik« zbog opsega trgovine robovima, dok je u drugom valu postao »bijeli Atlantik« zbog ograničenja i zabrane trgovine robovima. Pitanje vremenske granice tog vala vezano je za zastoju migracija na globalnoj razini tijekom Prvoga svjetskog rata, no on definitivno završava tijekom međuratnog razdoblja. SAD je uveo snažne restrikcije useljavanju 1924., po tom su uzoru vrlo brzo i druge velike useljeničke zemlje postupile slično, a sve je kulminiralo svjetskom krizom 1929. čije su se posljedice snažno osjećale još duboko u 1930-ima. Svako novo masovnije doseljavanje u tim okolnostima nastojalo se spriječiti. Uslijedio je Drugi svjetski rat kao neupitna točka na kraju razdoblja.

Početak trećeg globalnog vala veže se za šezdesete godine 20. stoljeća kada su zapadnoeuropske zemlje počele snažno privlačiti useljenike, koji su im bili nužni kao radna snaga u brzorastućim gospodarstvima. Pri tome vrijedi uočiti zastoju koji se dogodio kao posljedica kasnijih naftnih šokova i gospodarske kri-

ze. U sklopu tog vala na području Europe može se uočiti i nekoliko masovnijih kretanja potaknutih političkim promjenama, ali ograničenog opsega u globalnom kontekstu. To su ponajprije migracije s europskog istoka prema zapadu nakon raspada SSSR-a, odnosno nakon pristupanja novih članica Europskoj uniji. U svim tim migracijama svoj obol dali su i Hrvati.

Iseljeničke politike država u sklopu kojih se Hrvatska nalazila od druge polovine 19. stoljeća

Masovno iseljavanje iz hrvatskih krajeva te formiranje hrvatskih dijaspora koje danas razumijevamo pod pojmom iseljenništva odvijalo se, odnosno nastavlja se odvijati, tijekom drugog i trećeg globalnog migracijskog vala. No iseljavanje s ovog područja počelo je zapravo još tijekom prvog globalnog migracijskog vala, a danas je prepoznatljivo u postojanju hrvatskih manjinskih zajednica u dvanaest europskih zemalja, bez obzira na to kakav pravni status ondje zaista imaju, jer se u tom pogledu uvelike razlikuju.¹³ U svakom slučaju to najstarije migracijsko kretanje i formiranje etničkih zajednica na području južne, srednje i istočne Europe bitno se razlikuje od iseljavanja u kasnijim razdobljima i formiranja dijaspora, pa ih valja i zasebno analizirati. Stoga se u nastavku fokus stavlja na »mlade« iseljenništvo i dijaspore novijeg trenutka nastanka. Hrvati su se masovnije uključili u drugi globalni migracijski val praktički na njegovu vrhuncu, tijekom druge polovice 19. stoljeća. U to vrijeme hrvatski su krajevi bili sastavni dio Austro-Ugarske Monarhije. Austrougarske vlasti postupno su počele uočavati dugoročne negativne aspekte masovnog iseljavanja stanovništva sa svojeg područja, no to je bio relativno dugotrajan proces nakon kojega su tek slijedile inicijative za promjenu zakonodavstva u tom području, koja je opet bila vrlo spora. Upozoravali su na to već brojni tada istaknuti hrvatski političari, no bez značajnijeg rezultata. Stoga je dio povjesničara koji su se bavili ovom temom doveo u pitanje iskrenost odlučnosti austrougarskih vlasti za intervencijom.¹⁴ Prema procjeni, ukupno se s područja Monarhije iselilo oko 4 milijuna stanovnika, uglavnom u SAD, a manjim dijelom u Kanadu, zemlje Južne Amerike, Australiju i Novi Zeland. Među njima je prema procjeni bilo oko 350.000 stanovnika s

¹³ »Hrvatska nacionalna manjina u 12 europskih zemalja«, Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-nacionalna-manjina-u-12-europskih-drzava/736> (pristupljeno 7. 10. 2022.)

¹⁴ Ljubomir Antić, »Prilog istraživanju autrijske iseljeničke politike«, *Zadarska revija*, br. 2-3, 33 (1985.), 244; Branimir Banović, »Emigracijska politika Austro-Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867.—1914.«, *Migracijske teme*, br. 4, 6 (1990.), 511-526.; Ervin Dubrović, *Merika — Iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880.—1914.*, Rijeka: Muzej Grada Rijeke, 2008., 22-28.

područja današnje Republike Hrvatske.¹⁵ Društveno-politička situacija u Monarhiji bila je teška za veliku većinu stanovnika hrvatskih krajeva, te je u tom okviru moguće identificirati ključne razloge motivacije iseljenika za odlazak preko granice. Karakterizirali su je s jedne strane izloženost kontinentalnih hrvatskih krajeva snažnim procesima mađarizacije te u manjoj mjeri germanizacije, a priobalnih krajeva utjecaju talijanizacije. Socijalni uvjeti života bili su teški, s obzirom na gospodarsku nerazvijenost zbog slabog razvoja prometne infrastrukture, zastarjelih poljoprivrednih metoda te izrazito spore industrijalizacije. Stoga ne iznenađuje jačanje nacionalne ideje, koja se početkom 20. stoljeća počinje sve naglašenije profilirati u okviru jugoslavenstva. U tom kontekstu potrebno je sagledavati vrlo aktivnu ulogu koju su iseljenici imali tijekom Prvoga svjetskog rata, kada su se masovno oglašili o pozive austrougarskih vlasti za povratkom i njenom obranom. Dapače, listom su se izjasnili kao protivnici Monarhije te jasno stali na stranu Antante, pokazujući odanost zapadnim useljeničkim društvima. Očitovalo se to prije svega u prikupljanju pomoći te u konačnici i dobrovoljnom pristupanju više stotina iseljenika srbijanskoj vojsci na Solunskoj fronti.¹⁶ Ključnu ulogu u njihovu okupljanju imali su istaknuti hrvatski političari u iseljeništvu okupljeni u Jugoslavenskom odboru, koji su razvili intenzivnu komunikaciju s vladom Kraljevine Srbije te se u konačnici uspjeli profilirati kao bitan politički čimbenik predstavljajući se kao zastupnici svih Hrvata koji žele poraz Monarhije. Zahvaljujući tome aktivno su participirali u ujedinjenju hrvatskih krajeva s Kraljevinom Srbijom u novoformirano Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine. Kraljevstvo SHS preimenovano je u Kraljevinu SHS 1921., a u Kraljevinu Jugoslaviju 1929. godine. Upravo zahvaljujući djelovanju iseljenika tijekom Prvoga svjetskog rata Hrvatska se u percepciji pobjednika i gubitnika često svrstava među pobjednike, iako je apsolutna većina Hrvata bila na gubitničkoj strani.¹⁷

Vlasti novostvorene jugoslavenske države mnogo su energičnije nego Monarhija pristupile problemu iseljavanja. Zasigurno je to bio u određenoj mjeri rezultat iskustva stečenog tijekom Prvoga svjetskog rata kada se pokazao potencijal iseljeništa. S druge strane, primarni interes bio je usporiti i ograničiti novo iseljavanje, jer sve veći odlazak stanovništva počeo se promatrati kao slabljenje države. U tome su vlasti Kraljevine dijelom i uspjele, unatoč gotovo neprekid-

¹⁵ Ivica Nejašmić, »Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine — pokušaj kvantifikacije«, *Migracijske teme*, br. 4, 6 (1990.), 515.

¹⁶ Ivan Hrstić, »Položaj dobrovoljaca iz iseljeništa u srbijanskoj vojsci prema dokumentima iz ostavštine dr. Ante Trumbića (1914.—1918.)«, *Društvena istraživanja*, br. 1, 21 (2012.), 239-258.

¹⁷ Ivan Hrstić, »Croatian Historiography of World War I — How to win a war by losing it?«, *Múltunk*, 2016, 58-80.

noj gospodarskoj i političkoj krizi koja je vladala tijekom cijelog međuratnog razdoblja. U tom razdoblju hrvatska nacionalna ideja se u potpunosti razvila, a H(R)SS kao vodeća hrvatska politička stranka pretvorio se u svojevrstan nacionalni pokret. Smanjivanje broja iseljenika bilo je prvenstveno rezultat snažnih restriktivskih useljeničkih mjera, koje je prvo uveo SAD, a potom i druge važnije useljeničke države. Nakon 1929. na snagu procesa utjecala je svjetska gospodarska kriza, tijekom koje je zabilježeno i znatnije povećanje broja povratnika iz iseljenništva te rast atraktivnosti europskih zemalja za useljavanje, prije svega Njemačke, Belgije i Francuske, u odnosu na prekomorske, koje su prije privlačile apsolutnu većinu iseljenika. Prema procjeni, u razdoblju između dva svjetska rata iselilo se s područja današnje Republike Hrvatske oko 125.000 stanovnika.¹⁸

Vlasti Kraljevine SHS/Jugoslavije nastojale su što više utjecati na proces formacije identiteta iseljenika i njihovih zajednica s ciljem stvaranja jedinstvenog jugoslavenskog iseljenništva koje bi imalo aktivnu ulogu u gospodarskom razvoju te lobiranju na međunarodnoj razini.¹⁹ No s obzirom na situaciju u državi nisu ostvarili značajniji uspjeh, već su se hrvatski iseljenici u velikom broju priklonili s jedne strane ideji ostvarenja samostalne hrvatske države, za što se najočitije zalagao Ustaški pokret, a s druge su strane u velikom broju prihvatili komunističke ideje.²⁰ Naravno, cijeli dijapazon drugih političkih opcija također je bio zastupljen među iseljenicima, uključujući u manjoj mjeri i one koji su podržavali politički sustav u Kraljevini, kao i one indiferentne. Razvoj političke ideje u pojedinoj iseljeničkoj zajednici ovisio je uvelike i o situaciji u društvu useljenja, odnosno o položaju hrvatskih doseljenika nakon dolaska. U tom je kontekstu veliku promjenu donio početak Drugoga svjetskog rata. S obzirom na to da se najveći broj iseljenika nalazio u SAD-u ili u Oceaniji, uglavnom su vrlo brzo naglasili odanost Savezničkim silama. Sukladno tome su do kraja rata u pravilu javno podržavali partizanski pokret predvođen Titom.

Kraj Drugoga svjetskog rata označio je formiranje komunističke Jugoslavije, a više stotina tisuća osoba u završnim vojnim operacijama i tijekom neposrednog poraća napustilo je njeno područje. Među njima bilo je više desetaka tisuća Hrvata. Oni su raseljeni diljem Zapadne Europe, Sjeverne i Južne Amerike te

¹⁸ Nejašmić, nav. dj., 515.

¹⁹ Ulf Brunnbauer, »Emigration Policies and Nationbuilding in Interwar Yugoslavia«, *European history quarterly*, br. 4, 42 (2012), 602-627.

²⁰ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest i školska knjiga, 2006; Mira Kolar Dimitrijević, »Odnos KPJ prema jugoslavenskoj radničkoj emigraciji u međuratnom razdoblju«, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 16 (1984.), 65-83; Vesna Drapač, »Croatian anti-fascism in the Second World War: an Australian perspective«, *Australian Journal of Politics and History*, br. 2, 63 (2017.), 163-186.

Australije, zajedno s ostalim stanovnicima Istočne Europe koji nisu prihvaćali novouspostavljene komunističke režime. Fokus jugoslavenske iseljeničke politike u prvim poslijeratnim godinama bio je na agitaciji među iseljenicima za prikupljanje pomoći za obnovu Jugoslavije te njihovu povratku, a novo je iseljavanje praktički onemogućeno zatvaranjem granica. U konačnici je rezultat agitacije među iseljenicima bio povratak nešto više od 16.000 osoba, mnogo manje nego što se očekivalo.²¹ Jedan od razloga slabog odziva bio je i prekid odnosa sa SSSR-om nakon rezolucije Informbiroa 1948., što je imalo snažan negativan utjecaj na velik dio prijeratnih iseljenika sklonih komunizmu s obzirom na to da su preko komunističkih partija država u kojima su živjeli podržali Staljina. Posljedica takvog razvoja situacije bila je i odluka jugoslavenskih vlasti o razvoju čvršćih odnosa sa Zapadom, no ipak uz zadržavanje stanovite distance, što se u narednim godinama razvilo u politiku nesvrstanosti, odnosno tzv. trećeg hladnoratovskog bloka. U tom kontekstu jugoslavenske su vlasti neposredno nakon prekida odnosa s Istočnim blokom nastojale razviti intenzivniji odnos s iseljenicima, koji su potencijalno mogli imati vrlo važnu ulogu u promidžbi Jugoslavije, ali i u njenom gospodarskom razvoju. Stoga se 1951. osniva i Matica iseljenika Hrvatske. Osnovni cilj bio je utjecaj na formiranje identiteta iseljenika i njihovo približavanje zemlji podrijetla.²² Time se istodobno smanjivao potencijal negativnog djelovanja protujugoslavenski orijentiranog iseljeništva, koje je vrlo brzo nakon Drugoga svjetskog rata razvilo vrlo široku djelatnost s osnovnim ciljem ostvarenja samostalne hrvatske države. Njima su se sljedećih desetak godina, do otvaranja granica Jugoslavije prema Zapadu pridruživali ilegalni iseljenici, koji su po cijenu zatvorskih kazni potajno bježali preko granice.

Otvaranje granica predstavlja ključnu promjenu odnosa prema iseljenicima. Osnovni razlog tom činu bila je sve teža gospodarska situacija te je omogućavanje odlaska na rad u inozemstvo u osnovi predstavljalo svojevrsan ispušni ventil za sve veći broj nezaposlenih i nezadovoljnih građana. Najvažnija destinacija iseljenika postala je Savezna Republika Njemačka, a prema procjeni Jugoslaviju je do 1971. napustilo oko milijun osoba, među njima oko 300.000 Hrvata.²³ Njima se ubrzo pridružio znatan broj sudionika ili podržavatelja ideja Hrvatskoga proljeća nakon njegova sloma. Takav masovan i nagao egzodus stanovnika nije mogao proći bez reakcije vlasti. S jedne strane su počeli ulagati mnogo veće na-

²¹ Tatjana Šarić, »Bijeg iz socijalističke Jugoslavije — ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća«, *Migracijske i etničke teme*, br. 2, 31 (2015.), 195-220.

²² Ulf Brunnbauer, *Globaliziranje jugoistočne Europe — Iseljenici, Amerika i država od kraja 19. stoljeća*, Zagreb: Srednja Europa, 2019., 252-264.

²³ Ivo Nejašmić, »Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa«, *Migracijske i etničke teme*, br. 3, 30 (2014.), 417.

pore radi snažnijeg utjecaja među iseljenicima. Posebno je to bilo vidljivo u nizu aspekata svakodnevnog života, kojima se nastojalo iseljenike u što većoj mjeri povezati s Jugoslavijom. Organizirane su tzv. jugoslavenske škole za djecu, pomoć iseljenicima u potrebi, financirani su sportski i kulturni sadržaji te mediji.²⁴ S druge strane, jugoslavenske tajne službe razvile su vrlo široku djelatnost prema neprijateljski orijentiranim iseljenicima te su, između ostalog, tijekom 60-ih i 70-ih izvele više desetaka ubojstava i otmica istaknutih iseljenika.²⁵

Napori jugoslavenskih vlasti radi snažnijeg vezivanja iseljenika jasno su vidljivi i iz samog njihovog tituliranja kao radnika na privremenom radu u inozemstvu. Fokus je pri tome bio na »novim« iseljenicima, dok su inicijative prema onima koji su napustili prostor Jugoslavije prije Drugoga svjetskog rata u smislu njihova eventualnog snažnijeg uključivanja u društveno-politički razvoj Jugoslavije bile mnogo slabije. Ipak, uključivanje radnika na privremenom radu u inozemstvu u šire društvene procese razvoja jugoslavenskog društva u velikoj je mjeri bilo samo deklarativno, a u praksi brojne inicijative nisu uspjele implementirati ni kvalitetno provesti. Osnovni razlog bio je izostanak sustavnog i dugoročnog pristupa iseljeničkoj politici. Iseljenici su u skladu sa stavom da samo privremeno izbivaju iz države smatrani podanicima republika iz kojih su se iselili. To je podrazumijevalo međurepubličku koordinaciju. Takav oblik međurepubličke suradnje nikada nije kvalitetno razvijen, a pitanje iseljenika je i unutar republika spuštano na niže razine po različitim resorima (rad, kultura, socijalna skrb/politika, obrazovanje, sport itd.). Dio nadležnosti prebačen je čak na općine, najniže teritorijalne upravne jedinice. S druge strane, iseljenička politika na saveznoj razini provodila se nekonzistentno, pa je kroz desetljeća osnovano mnogo institucija koje su u opsegu djelatnosti za koje su osnivane nosile dio nadležnosti odnosa s iseljenicima. One su relativno brzo gašene, a njihove bi nadležnosti preuzimale druge novoosnovane institucije.²⁶ Pri tome je u pravilu dolazilo do niza preklapanja ovlasti i dužnosti, što je sve za posljedicu imalo izrazito kompliciran birokratski labirint koji je samim iseljenicima otežavao pristup informacijama, te uvelike onemogućavao njihovo snažnije uključivanje u razvoj domaćeg društva.

²⁴ Francesco Ragazzi, nav. dj., 45.

²⁵ Bože Vukušić, *Tajni rat UDBE protiv hrvatskog iseljeničtva*, Zagreb: Klub hrvatskih povratnika iz iseljeničtva, 2001.

²⁶ Tatjana Šarić, »Iseljenička služba Hrvatske u Jugoslaviji i kulturno djelovanje prema iseljeničtvu — 1960-e i 1970-e: hrvatski glazbenici u inozemstvu«, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 53 (2021.), 71-75; Brigitte Le Normand, *Citizens without Borders*, Buffalo: University of Toronto Press, 2021., 37-39; Darija Hofgräff i Marina Selnik, »Iseljenički režim socijalističke Jugoslavije/Hrvatske 1945.—1973.«, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 53 (2021.), 101-130.

Iseljeničkom se pitanju za vrijeme socijalističke Jugoslavije primarno pristupalo iz perspektive unutarnje politike, iako su jugoslavenska diplomatsko-konzularna predstavništva bila prve institucije s kojima su imali odnos u inozemstvu. Tu dominaciju unutarpolitičke perspektive potvrđuje i široko razvijena djelatnost sigurnosnog aparata u zemljama gdje su postojale aktivnosti protujugoslavenski orijentiranih iseljenika, a istodobno su se na teritoriju Jugoslavije aktivnosti poduzimale prema širem krugu njihovih obitelji i prijatelja. Sukladno tome, a s ciljem širenja svojih spoznaja, Služba državne sigurnosti pristupala je i radnicima na privremenom radu u inozemstvu tijekom njihovih dolazaka na odmor.²⁷ Tek je razvoj krize 1980-ih, koja je u konačnici rezultirala raspadom Jugoslavije, omogućio značajniju ulogu iseljenika u usmjeravanju društveno-političke situacije u Hrvatskoj. U tom razdoblju došlo je do ujedinjavanja većine hrvatskih iseljeničkih organizacija i to na poticaj iz Hrvatske, prvenstveno dr. Franje Tuđmana kao predvodnika oporbene političke fronte u drugoj polovici 80-ih godina. Jedan od temelja Tuđmanove političke ideje bilo je razvijanje odnosa s iseljenicima i njihovo jače uključivanje u razvoj Hrvatske.²⁸ Prema nekim tumačenjima čak je i naziv Hrvatska demokratska zajednica inspiriran sjevernoameričkom Hrvatskom bratskom zajednicom, jednom od najutjecajnijih hrvatskih iseljeničkih organizacija. Prva iseljenička stranačka podružnica osnovana je u srpnju 1989. u Zürichu kao Društvo prijatelja HDZ-a, vrlo brzo nakon osnutka stranke 17. lipnja u Zagrebu.²⁹ U sljedećim mjesecima stranačke organizacije osnivaju se na svim kontinentima i praktički svugdje gdje je postojala aktivna hrvatska zajednica. Omogućilo je to značajnu, prvenstveno financijsku pomoć, stranci koja će se ubrzo profilirati u svojevrsan pokret za ostvarenje hrvatske samostalnosti.

Pobjeda na izborima u svibnju 1990. omogućila je promjene u službenoj politici prema iseljenicima. U prvoj formiranoj vladi ministrom bez portfelja, ali u čijoj nadležnosti su bili odnosi s iseljeništvom, imenovan je Gojko Šušak, povratnik iz Kanade. Već u lipnju 1990. Hrvatska je od federacije preuzela nadležnost nad dijelom diplomatskih aktivnosti, pri čemu se posebno isticalo pitanje razvoja odnosa s iseljeništvom. Potvrđeno je to i Ustavom usvojenim 22. prosinca 1990. prema čijim odredbama se Republika Hrvatska obvezala na zaštitu svojih državljana u inozemstvu i promicanje njihove veze s domovinom. U skladu s tim principima 2. travnja 1991. organiziran je Prvi svjetski sabor hrvatske mladeži, a ubrzo su se počele osnivati samostalne hrvatske škole u inozemstvu, prvo u Nje-

²⁷ Nenad Bukvić (ur.), *Gastarbajteri pod nadzorom Službe državne sigurnosti: odabrani dokumenti (1963.—1977.)*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021.

²⁸ Domagoj Knežević, *Hrvatska demokratska zajednica od osnivanja do raskida s Jugoslavijom*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020., 45-47.

²⁹ Isto, 111.

mačkoj i Francuskoj. U lipnju 1991. usvojen je Zakon o hrvatskom državljanstvu, koji je omogućio lakše stjecanje državljanstva, a zasebno ministarstvo iseljeničtva osnovano je u kolovozu 1991.³⁰ Olakšavanje mogućnosti stjecanja državljanstva u kombinaciji s odredbama Ustava, prema kojima svi državljani stariji od 18 godina imaju pravo glasa bez obzira na mjesto prebivališta, pri čemu se država obvezuje osigurati glasanje u državama u kojima se nalaze ili na koji drugi način određen zakonom, omogućilo je aktivno sudjelovanje šireg kruga pripadnika dijaspore u hrvatskim izbornim procesima. No tek za izbore 1995. godine izmjenama izbornog zakona uvedena je zasebna izborna jedinica za hrvatske državljane bez prebivališta u Republici Hrvatskoj. Oni su u Zastupnički dom Hrvatskoga sabora birali 12 predstavnika iseljeničtva.³¹ Pri tome je važno uočiti da Hrvatska nije bila iznimka u nastojanju unaprjeđenja odnosa s iseljenicima početkom 90-ih. Sličan proces odvijao se i u drugim zemljama koje su se osamostalile raspadom Istočnog bloka, kao što su Litva, Ukrajina, Bugarska, Češka Republika, Rumunjska, Albanija, Poljska i Slovenija.³²

Tijekom Domovinskoga rata iseljenici su u različitim područjima pružili veliku pomoć Hrvatskoj u ostvarenju samostalnosti. Tu je prije svega golema humanitarna materijalna i financijska pomoć koju su prikupili i poslali. Lobistički naponi koje su poduzimali s ciljem prvo međunarodnog priznanja, a potom kroz inicijative za informiranje svjetske javnosti o događajima u Hrvatskoj, znatno su olakšali međunarodnu poziciju Hrvatske. Svakako vrijedi spomenuti i povratak iseljenika, ali ipak u mnogo manjoj mjeri nego što se očekivalo.³³ No unatoč svemu situacija nije bila idilična i dio hrvatske javnosti pružao je otpor značajnijoj ulozi predstavnika iseljenika, prvenstveno u političkom životu. Isto tako, iz krugova iseljeničtva mogli su se čuti prigovori o smjeru i dinamici tekućih društvenih promjena, odnosno promjena koje su prema nekim mišljenjima izostajale. U tom kontekstu moguće je promatrati nekonzistentnost politike prema važnosti iseljeničtva kroz pitanje postojanja zasebnog ministarstva u Vladi Republike Hrvatske.

Gojka Šuška je na mjestu ministra iseljeničtva naslijedio Zdravko Sančević, povratnik iz Venezuele, no ministarstvo je ukinuto već u kolovozu 1992. godine. Poslove ukinutog ministarstva preuzeli su Ministarstvo vanjskih poslova te

³⁰ Isto, 447–448.

³¹ Jakov Žižić, »Franjo Tuđman i politička prava izvandomovinskih Hrvata: između ideala i interesa«. U: Josipa Mijoč, Marin Sopta i Tanja Trošelj Miočević (ur.), *Hrvatska izvan domovine III*, Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničtva, 2020., 375–379.

³² Gamlen, nav. dj., 34.

³³ Caroline Hornstein-Tomić, Katharina Hinić i Ivan Hrštić, »Croatia's Diaspora Strategy — History, Transition, Status, and Outlook«. U: Liam Kennedy (ur.), *The Routledge International Handbook of Diaspora Diplomacy*, Abingdon: Routledge, 2022., 94–106.

Ministarstvo kulture i prosvjete. U svibnju 1995. Marijan Petrović, povratnik iz Kanade, imenovan je ministrom bez portfelja, ali zadužen za odnose s iseljenicima, da bi u studenom 1996. postao prvi čovjek novoimenovanog Ministarstva povratka i useljeništva. Rekonstrukcijom vlade u lipnju 1999. zasebno ministarstvo prestalo je postojati, a dio ovlasti vezanih za odnose s iseljenicima preuzelo je Ministarstvo vanjskih poslova, unutar kojeg je uspostavljena Uprava za hrvatske manjine, iseljeništvo i useljeništvo.³⁴ Promjenom vlasti 2000. u javnom prostoru sve snažnije su postale kritike uloge iseljenika u donošenju odluka. Posebno često dovodila se u pitanje mogućnost njihova sudjelovanja na izborima. U tom se kontekstu naglašavala slaba izlaznost hrvatskih iseljenika na izbore, pa je za izbor zastupnika bilo potrebno manje glasova nego u izbornim jedinicama na području Hrvatske. Također se načelno problematiziralo pravo osoba koje ne žive u Hrvatskoj na donošenje odluka koje usmjeravaju njezin društveni razvoj. To pitanje imalo je specifičnu važnost s obzirom na to da su svi do tada birani zastupnici iz iseljeništva bili predstavnici isključivo jedne političke opcije, HDZ-a. Dodatno, s obzirom na službenu definiciju Hrvata izvan Hrvatske, svi predstavnici iseljeništva koji su birani bili su u stvari predstavnici Hrvata u BiH, koji ni nisu iseljenici. Prve promjene zakona o glasanju iseljenika dogodile su se 1999. godine kada je fiksni broj iseljeničkih zastupnika zamijenjen proporcionalnim udjelom na temelju zabilježene izlaznosti, s maksimalnim brojem 14. Nova promjena učinjena je 2010. kada je ponovno uspostavljen fiksni broj zastupnika koji predstavljaju iseljeništvo, ali ovoga puta određena su samo tri zastupnika.³⁵

Novi zamah u odnosima s iseljeništvom bilježi se nakon 2010. godine. Okvir je postavljen Strategijom o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske 2011. i Zakonom o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan RH usvojenim 2012. godine.³⁶ Zakonom je utemeljen Središnji državni ured za Hrvate izvan RH i Savjet Vlade RH za Hrvate izvan RH. Oba dokumenta naglašavaju potrebu izgradnje sustavne i učinkovite suradnje s Hrvatima izvan RH, što uostalom naglašava i Ustav Republike Hrvatske. Osnovni postavljene ciljevi su bolje povezivanje s Hrvatima diljem svijeta, koji predstavljaju značajan potencijal u smislu ubrzanja gospodarskog razvoja, ali i u pogledu povratka, što

³⁴ Isto.

³⁵ Daphne Winland, 'The Politics of Desire and Disdain: Croatian Identity between 'Home' and 'Homeland'', *American Ethnologist*, br. 3, 29 (2008.); Daphne Winland, 'Ten Years Later: The Changing Nature of Transnational Ties in Post-independence Croatia', *Ethnopolitics*, br. 3, 5 (2006.), 295-307; Michel S. Laguerre, *Parliament and Diaspora in Europe*, London: Palgrave Macmillan, 2013., 75-96.; Ragazzi, nav. dj., 118-121., 142-149.

³⁶ Hornstein-Tomić, Hinić i Hrčić, nav. dj.

je posebno važno pitanje u kontekstu sve veće demografske krize s kojom se Hrvatska suočava. Zakonom se Hrvatska ujedno izjasnila za politiku osnaživanja hrvatskih iseljeničkih zajednica, pružanje podrške u očuvanju identiteta. Posebnu operativnu ulogu u tom kontekstu dobio je Središnji državni ured za Hrvate izvan RH, koji je preuzeo poslove međuresornog usklađivanja inicijativa vezanih za iseljeničtvo, ostvarenje boljih odnosa s iseljenicima, osnaživanje njihova identiteta, ali i povrata te privlačenje investicija iz iseljeničkih krugova.³⁷

Zaključak

Na web stranicama Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske navedena je procjena o oko 3,200.000 hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka koji žive u prekomorskim zemljama i diljem Europe. Procjena je temeljena na izvorima hrvatskih diplomatsko-konzularnih ureda, hrvatskih katoličkih misija i hrvatskih zajednica u cjelini, odnosno popisa stanovništva zemalja koje u slične svrhe ispituju podrijetlo svojih stanovnika.³⁸ Ta bi se procjena mogla problematizirati po više osnova, no to nije cilj ovoga rada. Uostalom, da je taj broj manji ili veći za nekoliko stotina tisuća, koliko god razlika bila velika u broju ljudi, odnosno ljudskih sudbina, pitanje je bi li to u analitičkom smislu predstavljalo ikakvu supstancijalnu razliku. U tom kontekstu važnijom nam se čini kvalitativna evaluacija osnovnih pojmova i šira kontekstualizacija povijesnih procesa vezanih za procese iseljavanja te formiranja dijasporских zajednica u dugom trajanju, te identiteta njihovih članova, kao i onih koji ne osjećaju vezu s Hrvatskom kao zemljom svoga podrijetla. Samo takav pristup može jamčiti ostvarivanje dubljeg uvida u fenomen migracija i života u dijaspori. Bez takve analize okvir fenomena iseljeničtva i dijaspore nije moguće razumjeti. U tom smislu je cilj ovoga rada bio osigurati uvodnu riječ u temat, odnosno početnu točku za razumijevanje interpretacije dijela rezultata prikupljenih u sklopu ranije spomenutog istraživačkog projekta. Njihova šira analiza i kombiniranje predstavlja korak prema ostvarenju dublje spoznaje o jednom od ključnih društvenih procesa koji je obilježio razvoj modernoga hrvatskog društva, a ujedno i spoznaje o razvoju svih društava u sklopu kojih su hrvatski iseljenici i njihovi potomci formirali dijaspore. Na ovome mjestu nije bilo moguće ulaziti dublje u rasprave o svakom od otvorenih pitanja, no važno ih je naznačiti, jer se u svakodnevnoj uporabi gubi njihova kompleksnost, a time se nanosi šteta svim iseljenicima i pripadnicima dijaspora.

³⁷ Isto.

³⁸ »Hrvatski iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci«, Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749> (pristupljeno 7. 10. 2022.)

Ivan Hršić, Vlado Šakić:

**An Overview of Emigration Policies in the Long Term
— From the Second Half of the 19th Century Until Today**

The goal of this paper is to provide an insight into a theoretical framework of research on migrations, as well as to more broadly contextualize the emigration from Croatia. This will enable a clearer understanding of the research results presented in this thematic journal issue. Special attention is given to the most important emigration policies characteristics of the countries Croatia was part of since the 19th century, which is seen as the start of modern mass migrations in this area.

Key words: *Croatia, migrations, expatriates, diaspora, emigration politics*

Migracijska motivacija hrvatskih iseljenika u kontekstu povijesnih valova iseljavanja¹

Vlado ŠAKIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Antun PLENKOVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Nenad POKOS

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Stručni rad

Primljeno: 9. 9. 2022.

UDK 314.151.3-054.7(497.5)(091)

doi: 10.5559/pi.17.32.03

Središnji predmet rada je migracijska motivacija kao jedan od najvažnijih čimbenika migriranja na globalnoj i nacionalnoj razini. U radu se raspravlja o migracijskoj motivaciji kroz prizmu nekoliko prevladavajućih teorijskih koncepata i modela iz druge polovice 20. stoljeća te, na tom tragu, suvremenog pogleda s razine Međunarodne organizacije za migracije (IOM). Na tom teorijskom i konceptualnom temelju ponuđena je analiza migracijske motivacije kroz povijesne valove migriranja na globalnoj razini s primjenom hrvatskog migracijskog konteksta i odraz na suvremene migracijske tokove u uvjetima nakon državnog osamostaljenja Hrvatske.

Ključne riječi: migracijska motivacija, teorije migracija, migracijski valovi, mobilnost mladih

Uvodna napomena

U Hrvatskoj od osamostaljenja do danas na političkoj, akademskoj, gospodarskoj, kulturnoj i inim razinama nije sazrelo razumijevanje značenja migracija na nacionalnom i globalnom planu za društveni razvitak i proces oblikovanja suvremenog hrvatskog identiteta. Tri su glavna razloga tome. Prvi je

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta »Zajedno srce, jedna duša, jedna HRVATSKA« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«. Dio istraživanja koji je rezultirao ovim radom obavljen je u sklopu dionice 2 projekta, pod nazivom »Suvremeni motivacijski ciklusi migriranja mladih Hrvatske u kontekstu općih migracijskih procesa u Hrvatskoj — empirijska analiza«.

povezan s naslijeđenim totalitarnim obrascima iz druge Jugoslavije u raspravama o hrvatskom iseljeništvu i migracijskim procesima, koji se unatoč Domovinskom ratu i golemoj uključenosti hrvatskog iseljništva u sve aspekte obrane od srbijanske agresije nisu bitno mijenjali do kraja rata, odnosno do kraja 20. stoljeća. Drugi razlog povezan je s prvim i odnosi se na neistraženost ili tek fragmentarnu istraženost hrvatskih migracija u 20. stoljeću što je usporavalo ili otežavalo kreiranje državne strategije koja bi na tragu državnog osamostaljenja usmjeravala javne politike i prakse prema izbjegavanju prijetnji i uklanjanju slabosti te ostvarivanju prilika za osnaživanje procesa integracije domovinske i iseljene Hrvatske s ciljem povećanja dobrobiti hrvatskih iseljenika i značajnog gospodarskog, demografskog, kulturnog tj. društvenog uzleta Hrvatske u globalnom kontekstu. Treći razlog je povezan s hrvatskim euroatlanskim integracijama nakon Domovinskog rata do danas, koje su se događale poglavito prema stranačkim orijentacijama i s tim povezanim razumijevanjem iseljene Hrvatske. Izravna je posljedica toga da u procesu pridruženja EU-u i nakon toga nisu značajnije iskorišteni kapaciteti iseljene Hrvatske niti je postojao nacionalni konsenzus prema hrvatskim migracijama.

Valja, u tom kontekstu, napomenuti da je u dvadesetak poslijeratnih godina na akademskoj razini, do izbijanja pandemije povezane s bolesti COVID-19, ostvaren bitan pomak u pokretanju različitih inicijativa i aktivnosti s ciljem bolje istraženosti i javne promocije iseljene Hrvatske, ali bez važnijeg utjecaja na javne politike i prakse. To se odnosi na brojne projekte, znanstvene uratke i publikacije te znanstvene i stručne skupove. Istaknutiji od drugih su brojni znanstveni projekti i skupovi te znanstvene i stručne publikacije ostvarene u Institutu Pilar što je vidljivo iz pregleda njegovih mrežnih stranica. I vrlo površan pregled pokazuje da je tematika hrvatskih migracija i iseljništva u Institutu bila jedna od glavnih orijentacija te da se odvojeno može promatrati kao svojevrsan »istraživački odjel« Instituta. Također treba spomenuti pet hrvatskih iseljeničkih kongresa, koji su od 2014. do danas okupili brojne aktere iz akademskog, gospodarskog, političkog, kulturnog područja iz dijaspe i Hrvatske te promicali istraživačke i druge napore u smjeru osnaživanja integracije domovinske i iseljene Hrvatske te promicanja hrvatskoga kulturnog identiteta na nacionalnoj i globalnoj razini. Redovito su izdavani zbornici s kongresa kao trajan akademski trag. Od ostalih znanstvenih i stručnih aktivnosti treba istaknuti pojedinačne znanstvene uratke nekoliko demografa, povjesničara i sociologa pretežito s Fakulteta hrvatskih studija, Hrvatskoga katoličkog sveučilišta, Hrvatskoga instituta za povijest i Instituta za migracije i narodnosti. Od pojedinačnih uradaka u zadnjih nekoliko godina ističe se *Leksikon hrvatskoga iseljništva i manjina* kao »referent-

no pionirsko djelo za bitno unaprijeđenje znanja o hrvatskom iseljentištvu i hrvatskim manjinama».²

Nekoliko je racionala tih djelatnosti. Prva se odnosi na pokušaje iz devedesetih godina da se objektivizira rasprava o hrvatskom iseljentištvu, lišena naslijeđenih stereotipa i stigma iz jugoslavenskog totalitarnog razdoblja. Druga se odnosi na rasprave o zaslugama i udjelu hrvatskoga iseljentištva u procesu državnog osamostaljenja i Domovinskog rata. Treća se odnosi na rasprave o suvremenom hrvatskom identitetu oblikovanom na procesima umrežavanja domovinske i iseljene Hrvatske te gospodarskim i demografskim potencijalima odnosno rezervama koje iseljena Hrvatska nudi. Četvrta, koja je zadnjih desetak godina postala dominantna, odnosi se na odljev mlade, razvojno sposobne populacije nakon hrvatskog pridruživanja EU-u poglavito zbog nezadovoljstva perspektivama ponuđenim u domovini. Ova racionala, najčešće skrivena iza »koncepta o mobilnosti mladih«,³ ključan je dokaz da navedeni akademski, znanstvenoistraživački i stručni naponi nisu bitno utjecali na javne politike i prakse u pogledu afirmiranja zasluga hrvatskog iseljentištva i njegova uključivanja u razvojne procese u domovini, a s druge strane da Republika Hrvatska na tragu tih spoznaja nije ostvarila uvjete da prekine povijesne procese masovnijeg iseljavanja, posebice mladih.

U svim je hrvatskim migracijskim procesima jedan od ključnih čimbenika migracijska motivacija. Ona se od 15. stoljeća, koje se može smatrati početkom modernih migracija, a u kojima su Hrvati sudjelovali od početka, mijenjala sukladno povijesnim, kulturnim i političkim okolnostima u kojima se Hrvatska nalazila. S razvojem teorijskih koncepata u drugoj polovici 20. stoljeća i njihovom primjenom omogućena je znanstvena rasprava o migracijskoj motivaciji u kontekstu pojedinih povijesnih migracijskih valova. Također, moguće je raspravljati o sličnostima i specifičnostima hrvatskih migracija u odnosu na europske, u pojedinim valovima, posebice iz srednjoeuropskog i mediteranskog kruga kojemu Hrvatska pripada od postanka. Takve rasprave nužne su radi usmjeravanja istraživačkih napora u smjeru suvremenih mi-

² V. Šakić i Lj. Dobrovšak (ur.), *Leksikon hrvatskoga iseljentištva i manjina*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar — Hrvatska matica iseljenika, 2020.

³ »Za učenike, studente, stažiste, naučnike, polaznike obrazovanja odraslih i mlade aktivnosti mobilnosti u okviru EU trebale bi imati jedan ili više sljedećih ishoda: bolji uspjeh u učenju, bolja zapošljivost i bolje prilike za napredak u karijeri, više inicijativnosti i poduzetnosti više samostalnosti i samopouzdanja, bolje znanje stranih jezika i bolje digitalne kompetencije, bolja međukulturna osviještenost aktivnije sudjelovanje u društvu, pozitivnije interakcije s ljudima iz različitih sredina, bolja upoznatost s europskim projektom i vrijednostima EU-a, veća motiviranost za sudjelovanje u budućem (formalnom/neformalnom) obrazovanju.« Vidi: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/hr/programme-guide/part-b/key-action-1> (pristupljeno 1. 7. 2022.)

gracijskih procesa i točnijeg razumijevanja hrvatskih migracija u budućnosti, lišenog naslijeđenih ideoloških i totalitarnih naslaga iz razdoblja prve i druge Jugoslavije. To je temeljni cilj i ovoga rada.

Osvrt na teorije i koncepte koji se odnose na migracijsku motivaciju

Na globalnoj razini razvoj teorijskih uvida i koncepata povezanih s migracijama snažan je uzlet doživio nakon Drugoga svjetskog rata. Posebnu ulogu u tom procesu od tada do danas imala je Međunarodna organizacija za migracije, utemeljena 1951. godine kao dio Ujedinjenih naroda. Temeljna zadaća te međuvladine organizacije, koja danas broji 174 članice, odnosi se na upravljanje, međunarodnu suradnju i promociju te pomoć migrantima na globalnoj razini s ciljem opće dobrobiti. Među ostalim djelatnostima s te razine poticani su i znanstveni projekti te osnivanje akademskih i znanstvenih institucija koje se bave migracijskim procesima. Odabir teorijskih uvida i koncepata na koje ćemo se osvrnuti u nastavku izvršen je s obzirom na njihov značaj u »duhu vremena«⁴ na globalnoj razini te manju ili veću primjenjivost na hrvatsku migracijsku situaciju. Tri se teorijska uvida, u takvom kontekstu, mogu smatrati relevantnijim od drugih. Svi su nastali u drugoj polovici 20. stoljeća kada su glavni motivirajući čimbenici globalnih migracija bili ekonomski. Takav »ekonomski determinizam« najbolje se zrcali kroz tzv. »push-pull« model migracija, zacijelo najcitiraniji teorijski uvid na globalnoj razini u drugoj polovici prošlog stoljeća, odnosno do pada Berlinskog zida.⁵ Sažeto, prema Leeju, čimbenici odbijanja (*push* faktori) čimbenici su koji potiču pojedinca da dragovoljno ili prisilno napusti zemlju podrijetla zbog rizika kao što su ratni konflikti, prirodne nepogode i katastrofe, politički i/ili religijski progoni i prijetnje. U čimbenike odbijanja također pripadaju čimbenici kao što su loše ekonomsko stanje, nedostatak posla, nemogućnost zapošljavanja i prilike za rad itd. Čimbenici privlačenja (*pull* faktori) su čimbenici u zemljama prijma koji pojedinca ili grupu potiču i privlače da napuste svoju zemlju. To su najčešće bolji uvjeti i prilike za zapošljavanje, bolja kvaliteta života, poboljšanje osobne kvalifikacije (npr. učenje novog jezika), prijatelji i obitelj u odredišnoj zemlji, bolji socijalni i zdravstveni sustav, bolja

⁴ Duh vremena (njem. *Zeitgeist*) označava općenito prevladavajuća intelektualna uvjerenja, ideje, mišljenja i poglede na život tijekom određene epohe koji određuju sociološku, kulturološku i vjersku klimu i načela ponašanja te etiku određenog razdoblja. Izraz je izvorno bio isključivo znanstvene prirode, postao je poznat kroz rad filologa J. G. Herdera, a filozof C. A. Klotz koristio ga je godine 1760. u radu *Genius seculi*. Njemačka riječ *Zeitgeist* je kao posuđenica preuzeta i u druge jezike.

⁵ E. S. Lee, »A Theory of Migration«, *Demography*, 3 (1966.), br. 1, 47-57.

politička situacija itd. Kao što je vidljivo ti čimbenici ovise o području podrijetla, području odredišta (cilja), posrednim zaprekama, kao i samim osobama koje migriraju.⁶ Autori ovoga rada svjesni su činjenice da je u eri globalnih integracija, poglavito nastanka Europske unije, nekim od navedenih čimbenika umanjeno značenje koje im je pridavao Lee, autor koncepta, ali drže da većina još uvijek ima izvorno značenje u kontekstu suvremenih migracija.⁷

Drugi model važan za analizu suvremenih migracija na globalnoj razini odnosi se na »analizu troškova i dobiti«.⁸ Racionala mu je u pokušaju ustanovljavanja je li veća dobit osnovni motiv i pokretač migriranja iz jednog područja u drugo. Autor modela ponudio je izračun dobiti za migrante (motivacijski faktor) na temelju razlike u zaradi u mjestu odakle je migrant migrirao i zarade u mjestu kamo migrira te troškove kretanja kako bi se utvrdio utjecaj zarade na migriranje radne snage i njezin povratak u mjesto odakle je migrirala. Sjaastad je to izrazio u obliku matematičke formule u kojoj su varijable bile migracija iz mjesta u mjesto, zarada u godini doseljenja u mjesto doseljenja, zarada u godini odseljenja u mjesto odseljenja, trošak iseljenja, ukupan broj godina u kojima se zarade očekuju te odbitak od buduće zarade.

U model povratka uključio je mogućnost zarade prema dobi i kvalifikaciji, troškove života, rizik nezaposlenosti i neekonomске faktore (psihicke, ljepša ili ugodnija životna okolina, prednost života u gradu, klima itd.). Na taj se način migracije mogu interpretirati s pomoću okvira subjektivnog »cost-benefit« računa (računa troškova i dobiti).

Treći model, vrijedan navođenja u istom kontekstu, jest model radnih migracija.⁹ Temelji se na pretpostavci da je odluka o migriranju uvelike determinirana pojedinačnim očekivanjem više zarade od vlastitog rada. U ruralno-urbanim migracijama očekivani prihod definiran je kao aktualni urbani prihod umnožen mogućnošću zapošljavanja.

Razvidno je da se sva tri spomenuta teorijska modela i koncepta odnose na ekonomsku dimenziju migracija, koja je u 20. stoljeću prevladavala na globalnoj razini, posebice u međuratnim i poslijeratnim okolnostima. Glav-

⁶ Isto.

⁷ V. Šakić, K. Perić, »Osvrt na suvremene migracije i njihov odraz na moderni hrvatski identitet«. U: M. Žanić, D. Živić, S. Špoljar Vržina i G.-M. Miletić (ur.), *Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021., 35-44.

⁸ L. A. Sjaastad, »The Costs and Returns of Human Migration«, *Journal of Political Economy*, 70 (1962.), br. 5, 80-93.

⁹ J. R. Harris, M. P. Todaro, »Migration, Unemployment and Development: A Two Sector Analysis«, *The American Economic Review*, 60 (1970.), br. 1, 135-149.

na posljedica migracijskih motivacija opisanih navedenim modelima bio je odljev radne snage iz siromašnih (ruralnih) regija na nacionalnoj i međunarodnoj razini u bogatije regije, odnosno države. Zbog ekonomskog determinizma koji je u njihovoj osnovi zanemarene su druge relevantne posljedice takvih migracijskih trendova karakterističnih za globalne migracijske valove u prošlom stoljeću. Među njima se ističu gubitak vitalne razvojne populacije i promjene populacijske strukture u regijama i zemljama iseljenja to jest demografsko »pražnjenje« i osiromašenje ruralnih područja u zemljama s velikim iseljeničkim i migrantskim stopama. Posebno valja napomenuti da o migracijskim tokovima i strukturi migrantske populacije, sukladno Leejevu modelu, gotovo isključivo, prevladavaju privlačni (*pull*) čimbenici u zemljama i regijama useljavanja, to jest zemlje iseljenja ne utječu bitno na te procese. U konačnici takvi procesi ne utječu na jednaku dobit i razvijenost pojedinih regija i zemalja iseljenja i useljavanja — naprotiv, povećavaju raskorake između njih. Ukratko, »bogatiji postaju bogatiji, a siromašni siromašniji«. Posebno valja napomenuti da su migranti u takvom kontekstu na političkom planu najčešće tretirani kao »građani drugog reda« u zemljama useljavanja.

Navedeni teorijski modeli i koncepti nude okvir za analizu migracijskih procesa na globalnoj razini tj. za razumijevanje čimbenika motivacije za migriranje, odnosno čimbenika koji pojedinca ili grupu potiču ili privlače da migriraju. To je prvi i nužan korak za kreiranje migracijskih strategija na globalnoj i nacionalnoj razini.

Prema podacima Međunarodne organizacije za migracije, danas u svijetu više od 272 milijuna ljudi ili 3,5% svjetskog stanovništva ima migrantski status.¹⁰ Na tragu navedenih teorijskih modela i koncepata IOM ističe šest glavnih motivacijskih čimbenika¹¹:

1. Ekonomski čimbenici — privlačnost zemalja s boljim životnim standardom, gospodarskim rastom i mogućnošću zapošljavanja. Prema konceptu čimbenika privlačenja i odbijanja, ekonomski čimbenici bili bi čimbenici privlačenja.
2. Loše upravljanje zemljom, velika korupcija, slabo razvijeno obrazovanje i zdravstveni sustav — ti čimbenici su čimbenici odbijanja koji pojedinca ili grupu motiviraju na odlazak iz vlastite države.

¹⁰ World Migration Report 2020, International Organization for Migration.

https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf (pristupljeno 15. 7. 2022.)

¹¹ V. Šakić, »Globalna umreženost hrvatske dijaspe i jačanje razvojnih kapaciteta«. U: M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Hrvatska izvan domovine: zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23.-26. lipnja 2014.*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2015., 61-64.

3. Demografski čimbenici — pretežito se odnose na supstituciju radne snage u razvijenim zemljama onom iz nerazvijenih zbog opadanja stope nataliteta i starenja stanovništva. Ovdje se mogu prepoznati čimbenici privlačenja kao što su bolji uvjeti i prilike za zapošljavanje u razvijenim zemljama.
4. Čimbenici prouzročeni konfliktima i uskratom temeljnih ljudskih prava i osobnih sloboda — čimbenici odbijanja koji, u ovom slučaju, predstavljaju čimbenike zbog kojih su pojedinci ili grupe bili prisiljeni napustiti svoju državu.
5. Ekološki čimbenici — potresi, industrijske katastrofe, poplave i slično. To su također čimbenici odbijanja koji prisiljavaju pojedinca na napuštanje države.
6. Čimbenici povezani s uspostavom transnacionalnih mreža u razvijenim zemljama temeljenih na obiteljskim i rodbinskim zajednicama koji imaju privlačnu snagu za druge te su također čimbenici privlačenja.

Uz motivacijske čimbenike, za razumijevanje suvremenih migracija važno je sagledati migracijske procese i s obzirom na glavne suvremene migracijske koridore. Oni se analiziraju s obzirom na njihove globalne smjerove: Jug—Sjever, Jug—Jug, Sjever—Jug, Sjever—Sjever. Nazivi »Sjever« i »Jug« odnose se na geografski položaj, no pripadnost pojedine zemlje određenom smjeru određuje se prvenstveno prema stupnju razvijenosti, a za određenje tog stupnja postoje tri različita mjerila. Prema Odjelu za ekonomske i socijalne poslove UN-a Sjever uključuje zemlje s visokim, a Jug s niskim i srednjim prihodima po stanovniku. Svjetska banka u Sjever ubraja zemlje s visokim, a u Jug s niskim i srednjim prihodima po stanovniku. Za razliku od njih UNDP kao kriterij koristi indeks humanog rasta ili razvoja čovjeka, koji se temelji na zdravstvenim i obrazovnim aspektima i očekivanjima te prihodu *per capita*. Prema podacima triju organizacija, tri od četiri migranta potječu iz zemalja u razvoju ili zemalja Juga. Međutim, u relativnom smislu migriranju su skloniji ljudi podrijetlom iz razvijenih zemalja, odnosno sa Sjevera.¹²

Usmjeravajući se na razvojne potencijale migracija i migranata na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini, Opća skupština Ujedinjenih naroda pokrenula je 2006. godine *Dijalog na visokoj razini o međunarodnim migracijama i razvitku* (IOM, 2006)¹³. Druga rasprava na toj razini održana je 2013. godi-

¹² Isto.

¹³ *United Nations High-Level Dialogue on International Migration and Development*. International Organization for Migration, 2006. <https://www.iom.int/united-nations-high-level-dialogue-international-migration-and-development-hld> (pristupljeno 10. 10. 2021.)

ne s glavnim ciljem usmjeravanja pozornosti međunarodne zajednice k prihvaćanju migracija kao pozitivnog globalnog čimbenika u kontekstu održivog razvitka i smanjivanja siromaštva.

U okviru takve orijentacije Međunarodna organizacija za migracije objavila je 2013. godine Gallupove nalaze o dobrobiti migranata prikupljene u razdoblju od 2009. do 2011. na uzorku od 25.000 pripadnika prve generacije migranata i 440.000 rođenih u zemljama prijma.¹⁴ To je prvo takvo istraživanje na svjetskoj razini, provedeno u više od 150 zemalja, u kojemu su, za razliku od sličnih dosadašnjih istraživanja, u kojima su prevladavale zemlje Sjevera, u istoj mjeri bile zastupljene i zemlje Juga. Iz tih nalaza može se izdvojiti 5 ključnih smjernica za buduće rasprave o migracijama i migrantima na svjetskoj razini.

1. Migrante treba smjestiti u središte rasprava na svjetskoj razini. Treba preusmjeriti fokus s migracijskih procesa i njihovih socioekonomskih posljedica na migrante kao glavne sudionike tih procesa.
2. Razvitak treba shvaćati u smislu povećanja ljudske dobrobiti. Temeljeći takvu orijentaciju na Deklaraciji UN-a iz 1986. godine prema kojoj je razvitak stalno poboljšavanje dobrobiti cijele populacije i svih pojedinaca, Svjetska migracijska organizacija definira i razvitak koji proizlazi iz migracijskih procesa u kategorijama ljudske dobrobiti, za razliku od dosadašnjeg naglaska na ekonomskim odrednicama poput produktivnosti, imovine i prihoda.
3. Migracije nisu fenomen koji isključivo treba temeljiti na odnosu nerazvijenog Juga i razvijenog Sjevera. Prema Gallupovom istraživanju samo 40 posto migranata na Sjever dolazi s Juga. Najmanje 30 posto migrira iz jednog u drugo područje Juga, 22 posto iz Sjevernog u sjeverno, a 5 posto s trendom rasta, sa Sjevera na Jug.
4. Migracije većinom poboljšavaju ljudski razvitak, ali značajan broj migranata još uvijek je prisiljen boriti se za postizanje zadovoljavajuće razine ljudske dobrobiti. Posebice se to odnosi na migrante s Juga na Jug i na ranjivije skupine migranta kao što su žrtve trgovanja ljudima i ilegalni migranti.
5. Potrebno je razviti globalni barometar o dobrobiti migranta u vidu orijentacije do 2015. godine i poslije. Na temelju iskustva prvog Gallupovog istraživanja postalo je razvidno da će buduće rasprave o odnosu migracija i razvitka biti bitno ograničene bez znanstveno kontroliranih nalaza o

¹⁴ *World migration report 2013*, International Organization for Migration, 2013.
<https://www.iom.int/wmr2013> (pristupljeno 10. 10. 2021.)

ljudskoj dobrobiti, na velikim uzorcima migranta i populacija u zemljama prijma.¹⁵

Primjena na hrvatski migracijski kontekst

Pokušaj primjene navedenih migracijskih teorija i modela na hrvatsku situaciju do državnog osamostaljenja temeljit ćemo na nekoliko uvida koji se odnose na analizu odnosa povijesnih migracijskih valova na globalnoj razini i uklopljenost hrvatskih iseljeničkih valova u globalne iseljeničke kontekste.

Na globalnom planu veliki pokreti stanovništva u prošlim stoljećima nisu samo mijenjali demografske slike iseljenih i useljenih područja i zemalja nego su i presudno utjecali na povijesna, kulturna i društvena događanja. Osobito su tomu pridonijela tri globalna migracijska vala. Prema Čizmiću, Sopti i Šakiću prvi se odnosi na razdoblje od 15. do 18. stoljeća kada se naseljavao američki kontinent, a zbog osmanske navale preseljavalo se stanovništvo s područja pod ugrozom na sigurnije veleposjede sjeverne i srednje Europe.¹⁶ Drugi val zbivao se od kraja 18. stoljeća do početka Drugoga svjetskog rata, a treći u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Prva dva vala mogu se ubrojiti u valove koji su znatno pridonosili oblikovanju povijesnih procesa u zemljama podrijetla i zemljama prijma migranata. Treći val odnosi se na migracijska kretanja nakon Drugoga svjetskog rata koja su sudjelovala i sudjeluju u oblikovanju suvremenih globalizacijskih trendova te znatno utječu na gospodarske, političke i kulturne procese.

Hrvati su sudjelovali u sva tri globalna migracijska vala kao dio europskih migracija na nove kontinente i unutareuropskih migracija te tako dijelili sudbinu ostalih europskih naroda, posebice iz srednjoeuropskoga i mediteranskoga kruga. No u sva tri vala Hrvati su zbog niza povijesnih okolnosti migrirali i iz posebnih razloga i motiva. U nastavku donosimo sažet prikaz povijesnog konteksta migracija s područja Hrvatske. Umjesto parafraziranja ili preoblikovanja teksta, a u kontekstu odgovora na temeljni cilj ovog rada, opsežnije će se u tu svrhu citirati uvodni tekst *Leksikona hrvatskoga iseljenništva i manjina*, čiji je suautor ujedno i prvi autor u ovome radu.¹⁷

»U prvome migracijskom valu Hrvati su migrirali (bježali) zbog osmanskih osvajanja hrvatskih povijesnih područja najčešće u područja unutar Habsburške Monarhije, ili su prisilno odvođeni u ropstvo u Osmansko Carstvo. Najdramatičnije razdoblje u prvome valu nastupilo je nakon bitaka na Krbav-

¹⁵ Šakić, Perić, nav. dj., 35–44.

¹⁶ I. Čizmić, M. Sopta, V. Šakić, *Iseljena Hrvatska*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005.

¹⁷ V. Šakić, Lj. Dobrovšak, »Uvod«, U: V. Šakić i Lj. Dobrovšak (ur.), nav. dj., 7–9.

skom (1493.) i Mohačkom polju (1526.) kada je, prema hrvatskom povjesničaru i književniku Lopašiću, »u takvim žalosnim prilikama koje su tečajem šesnaestog i sedamnaestog vijeka snalazile naše krajeve oko Kupe i Korane mnogo naroda nestalo, a cijeli predjeli ostadoše pusti i nenapučeni«. Prema nekim procjenama u prvom migracijskom valu Hrvatsku je napustilo oko dvije stotine tisuća ljudi, što je s obzirom na tadašnji ukupni broj stanovnika približno trećina hrvatskoga pučanstva. Može se tek pretpostaviti kolika je to bila demografska i nacionalna katastrofa jer se to pučanstvo može smatrati potpunim demografskim gubitkom. Živi su tragovi toga velikog migracijskog odljeva hrvatske skupine u okolnim zemljama (Mađarskoj, Austriji, Rumunjskoj, Češkoj, Slovačkoj i Italiji). U nekima od njih Hrvati imaju danas status nacionalnih manjina ili su zaštićena jezična manjina. Tragove hrvatskih migranata koji su u prvome valu slijedili europska migracijska gibanja na američki kontinent može se pratiti tek kroz postignuća Hrvata najčešće misionara koji su ostvarili značajna postignuća u Novome svijetu (npr. Vinko Paletin, Nikolaj Ratkaj, Ferdinand Konščak, Josip Kundek,...). Njihov doprinos Novomu svijetu te motivi migriranja koje su dijelili s ostalim europskim narodima trajna su svjedočanstva stoljetne hrvatske pripadnosti zapadno-civilizacijskomu kulturnom krugu.¹⁸

Kako je spomenuto, drugi globalni migracijski val događao se od kraja XVIII. stoljeća do početka Drugoga svjetskog rata. Uslijed triju velikih podjela Poljske došlo je do velikih migracija židovskog stanovništva, dio je krenuo prema Habsburškoj Monarhiji, a dio preko njemačkih zemalja na američki kontinent. Na hrvatske prostore doseljavaju se Nijemci, Slovaci, Česi i Rusini, a val iseljavanja hrvatskoga stanovništva zbog posebnih povijesnih okolnosti počinje oko 1880. godine. Tomu je valu na globalnoj razini svojstven iseljenički smjer iz Europe prema Americi i Oceaniji. U tom razdoblju, nazvanom u svjetskoj migracijskoj literaturi »prvim globalnim stoljećem«, iz Europe se u Ameriku iselilo oko 50 milijuna ljudi, a, u Australiju i Novi Zeland dodatnih 3,5 milijuna. Motivacija iseljenika bila je gotovo isključivo ekonomska. Taj val stabilizirao se tek 1930. godine, kada je zavladała tzv. velika depresija u SAD-u, a useljenička politika u zemljama prijma postala restriktivnijom. Uz Europljane u tom se razdoblju u iste zemlje iselio velik broj migranata iz nerazvijenih zemalja, posebice Kine i Indije. Hrvatska je s Europom dijelila sudbinu i u tom valu, ponovno uz neke posebnosti. Motivacija za iseljavanje bila je pretežno ekonomska, uzrokovana pojavom bolesti vinove loze, sušnim i gladnim godinama te izbijanjem raznih epidemija. Mali obradivi posjedi nisu mogli prehranjivati mnogobrojne obitelji, a započeo

¹⁸ Isto.

je i proces podjele kućnih zadruga. Taj je val započeo u drugoj polovici XIX. stoljeća, a glavnina hrvatske migrantske populacije iselila se nakon 1880. godine. Slično drugim europskim migrantima, iseljavao se radno i reprodukcij-ski najsposobniji dio hrvatskoga pučanstva, što je, kao i u prvome global-nom valu, u Hrvatskoj izazvalo gospodarske i populacijske gubitke koji se mogu ocijeniti katastrofalnima. Takvo stajalište potkrepljuju mnogobrojne činjenice koje se odnose na posebnost iseljavanja iz Hrvatske u tom drugom migracijskom valu. Naime, za razliku od većine europskih zemalja, posebice zapadnoeuropskih, iz kojih se 1930-ih iseljavalo znatno slabije, iz Hrvat-ske se iseljavanje istom žestinom nastavilo između dvaju svjetskih ratova. U tom migracijskom valu bila je uz ekonomsku naglašena i politička motivaci-ja, o čemu postoje mnogobrojni pisani tragovi u povijesnim, političkim i knji-ževnim tekstovima (npr. Stjepana Radića i Antuna Gustava Matoša). Prema većinom nedovoljno preciznim procjenama, u migracijama između 1880. i Drugoga svjetskog rata iz Hrvatske se iselilo oko pola milijuna ljudi. Kako je većina bila podrijetlom iz Dalmacije, s jadranskih otoka i iz gorske Hrvatske, nakon Drugoga svjetskog rata to se migriranje često tumačilo stereotipnom konstrukcijom o »tradicionalnim migracijskim hrvatskim krajevima«, čime se zapravo prenaplašavala ekonomska, a prikrivala nacionalna i politička di-menzija tog vala. Taj stereotip rabiće se i u kontekstu iseljavanja iz Hrvat-ske nakon Drugoga svjetskog rata. Valja, međutim, napomenuti da je na te-melju mnogih spoznaja drugi hrvatski migracijski val, osim negativnih učina-ka u Hrvatskoj, proizveo i mnogobrojne pozitivne učinke u zemljama prijma od kojih većinu čine najrazvijenije zemlje zapadne civilizacije. Posebno se to odnosi na promicanje i očuvanje hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identi-teta na globalnoj razini.¹⁹

Treći globalni migracijski val započeo je jednim dijelom tijekom i nakon završetka Drugoga svjetskog rata, a drugim dijelom 1960-ih i traje do danas. U razdoblju od 1965. do 2000. apsolutni se broj migranata na svjetskoj razi-ni udvostručio iako je relativni udio ostao stabilan zbog udvostručenja ukup-noga svjetskog stanovništva. U odnosu na prvi i drugi val, koje je poglavito obilježavalo interkontinentalno migriranje prema Americi i Oceaniji, treći val obilježava migriranje iz nerazvijenijih zemalja u razvijene. Zbog toga se znat-no smanjio broj migranata iz Europe u tradicionalno useljeničke zemlje, a porastao broj useljenika u zemlje zapadne Europe. Hrvatski su migranti i u trećem globalnom valu sudjelovali kao iseljenici s različitim motivacijama ise-ljavanja te sukladno tomu doživljavali različite sudbine. Za razliku od dva prethodna migracijska vala, u trećem, koji za Hrvatsku ima sva obilježja de-

¹⁹ Isto.

mografske i socijalne katastrofe, glavni smjerovi migriranja bili su podijeljeni na prekoceanske i zapadnoeuropske zemlje, a motivi migriranja pretežitom ekonomski i politički ili njihova mješavina. Dok se smjerovi migriranja preklapaju s navedenim globalnim i europskim trendovima, hrvatske migracije s obzirom na motivaciju imaju i niz posebnosti. Prije svega, na drugojugoslavenskoj razini po apsolutnom i po relativnom broju hrvatski su iseljenici, nakon Drugoga svjetskog rata, umnogome najbrojniji kada ih se uspoređuje s iseljenicima iz drugih bivših jugoslavenskih republika, a posebice kada se Hrvatima iz Hrvatske pridodaju i Hrvati iz Bosne i Hercegovine kao pripadnici istoga nacionalnog korpusa. U europskom kontekstu, Hrvati su s nekoliko drugih zemalja u samome vrhu prema relativnom broju iseljenika u zapadnoeuropske ili prekoceanske zemlje u trećem globalnom valu. Valja, međutim, napomenuti da je taj val u Hrvatskoj trajao samo do hrvatskoga državnog osamostaljenja početkom 1990-ih kada se situacija u Hrvatskoj mijenja te ju je do danas nužno promatrati poglavito kroz posebnosti, a ne uklopljenosti u globalne i europske trendove. U drugojugoslavenskom okviru dvije su hrvatske posebnosti u odnosu na ostale europske zemlje. Prva je povezana sa završetkom Drugoga svjetskog rata kada je motivacija hrvatskih iseljenika bila gotovo isključivo politička, a iseljavanje ilegalno. Bio je to često bijeg pred novim političkim sustavom koji se obračunavao s neistomišljenicima i pripadnicima poraženih snaga na brutalan način. Žrtve tih obračuna u prvim poslijeratnim godinama najviše su bili Hrvati zbog svoje nacionalne pripadnosti, kao i političkoga djelovanja za vrijeme Drugoga svjetskog rata, a bez mogućnosti da se legalno brane. Drugi dio vala događao se od 1965. do 1990. i bio je pretežno ekonomskoga karaktera. Međutim, kada se uzme u obzir da su se zbog ekonomskih razloga iz druge Jugoslavije najviše iseljavali Hrvati, iako su gospodarski potencijali Hrvatske bili veći od onih ostalih republika, te kada se njima pridodaju i migranti nakon tzv. Hrvatskog proljeća, koji su se iseljavali poglavito iz političkih razloga, teško je odvojiti ekonomsku od političke motivacije hrvatskih iseljenika u cijelome navedenom razdoblju. Posebno je to važno naglasiti s obzirom na činjenicu da je čimbenike odbijanja kao motivacijske kreirao sam tadašnji jugoslavenski politički vrh.²⁰

U Institutu Pilar provedeno je, na velikom uzorku povratnika iz iseljenništva, prvo empirijsko istraživanje o migracijskoj motivaciji hrvatskih iseljenika tijekom 20. stoljeća.²¹ Ponuđeni su odgovori o poglavito ekonomskim čim-

²⁰ Isto.

²¹ V. Šakić et. al, *Socioekonomski, demografski i motivacijski aspekt položaja Hrvata povratnika od 1990., te Hrvata koji su se nakon povratka u RH, u istom razdoblju po-*

benicima, poglavito političkim i istodobnom udjelu ekonomskih i političkih čimbenika. Najčešći odgovori odnosili su se na mješavinu ekonomskih i političkih čimbenika (migracije između 1965. i 1990.) dok su se poglavito ekonomski odnosno politički odnosili na pojedina razdoblja 20. stoljeća spomenuta u citiranim uvidima koji se odnose na drugi i treći hrvatski migracijski val. Drugim riječima, navedeni liberalni modeli koji na globalnoj razini ekonomske čimbenike ističu kao glavne motivacijske čimbenike primijenjeni na hrvatsku situaciju gotovo u cijelosti su primjenjivi na hrvatske migracije krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a tek dijelom na migracije nakon Prvoga svjetskog rata i u razdoblju od 1965. do 1990. godine. Za razdoblje neposredno poslije Drugoga svjetskog rata su neprimjenjivi jer je migrantska motivacija dominantno bila političke naravi.

Zaključna rasprava

Tri su ključne točke za svaku raspravu o migracijskoj motivaciji povezanoj s povijesnim valovima iseljavanja iz Hrvatske. Sve se odnose na »duh vremena« u kojem su se masovnije iseljavali. Prva je povezana s globalnim iseljeničkim valovima od 15. stoljeća kada su Europljani naseljavali preoceanske zemlje u kojima su Hrvati sudjelovali kao pripadnici mediteranskog i srednjoeuropskog geopolitičkog kruga. Druga se odnosi na iseljavanja povezana s višestoljetnom borbom za očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta u kontekstu osmanskih osvajačkih pohoda na Europu kada su Hrvati imali ulogu koja se u povijesnim dokumentima najčešće označava sintagmom *Antemurale Christianitatis*, u kojoj su Hrvati, posebice u BiH stradavali gotovo do istrebljenja.²² Treća se odnosi na razdoblje prve i druge Jugoslavije te NDH, kada su Hrvati, nakon Prvoga svjetskog rata, u međuraću, tijekom Drugoga svjetskog rata i u razdoblju druge Jugoslavije pod vanjskim prijetnjama i utjecajima napustili »nacionalni vrijednosni i identitetski kompas« utemeljen na tisućgodišnjoj pripadnosti zapadnom kulturnom krugu i polarizirali se pod utjecajem vanjskih i ekstremnih ideoloških matrica koje su svoja izvorišta imala u velikosrpskoj, jugoslavenskoj, nacističkoj i staljinističkoj ideologiji. Taj process je trajao od završetka Prvoga svjetskog rata do uspostave hrvatske državne samostalnosti, tj. gotovo cijelo dvadeseto stoljeće.

Nakon uspostave hrvatske državne samostalnosti i Domovinskoga rata logično i razumno bilo je pretpostaviti da će se procesi masovnog iseljavanja

novno vratili u zemlje iseljavanja (Elaborat). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1997.

²² Čizmić, Sopta, Šakić, nav. dj.

zaustaviti jer je ostvaren temeljni uvjet zbog kojeg su se Hrvati najčešće iseljavali, a u motivacijskom smislu može se sažeti izrekom da »nisu upravljali svojom sudbinom«. Posebno je tome pridonijela logična i očekivana hrvatska orijentacija prema povratku u zapadni kulturni krug nakon katastrofalne polarizacije tijekom 20. stoljeća na globalnim ideološkim matricama staljinizma, nacizma i fašizma te velikosrpske i jugoslavenske paradigme na nacionalnoj razini. Svi politički procesi, u Republici Hrvatskoj, upućivali su na taj smjer. Njihov završetak ostvaren je hrvatskim pristupanjem obrambenom NATO savezu i pridruživanjem EU-u.

Umjesto zaustavljanja migracijskih procesa iz razdoblja prije državnog osamostaljenja i otvaranja novih perspektiva, poglavito u obrazovanju i zapošljavanju mladih, povratku dijela iseljenih i integracijskim procesima domovinske i iseljene Hrvatske na globalnoj razini u zadnjih desetak godina nakon ulaska u EU događa se novi veliki iseljenički val u kojemu su najbrojnija populacija mladi Hrvati²³. Najčešća objašnjenja crpe se iz »koncepta mobilnosti ljudi« kao jednog od temelja euroatlantskih asocijacija. Međutim, precizniji uvidi uz oslonac na motivacijske čimbenike koje je objavio IOM kao pokretače suvremenih migracija na globalnoj razini otkrivaju da su glavni motivi odlaska povezani s ekonomskim čimbenicima pod brojem 1 (*privlačnost zemalja s boljim životnim standardom, gospodarskim rastom i mogućnošću zapošljavanja što su prema konceptu čimbenika privlačenja i odbijanja čimbenici privlačenja*) te političkim, navedenim pod brojem 2 (*loše upravljanje zemljom, velika korupcija, slabo razvijeno obrazovanje i zdravstveni sustav — ovi čimbenici su čimbenici odbijanja koji pojedinca ili grupu motiviraju na odlazak iz vlastite države*).

Drugim riječima, u novom »duhu vremena«, u neovisnoj hrvatskoj državi, ponavljaju se motivacijski obrasci iseljavanja iz 20. stoljeća s napomenom da su glavni dionici tog procesa mladi hrvatski građani i njihove obitelji što suvremenu migracijsku situaciju čini još dramatičnijom. Uzgredna posljedica opisana je pod brojem 3, a odnosi se na demografske procese koji prate suvremeni iseljenički val iz Hrvatske (*pretežito se odnose na supstituciju radne snage u razvijenim zemljama onom iz nerazvijenih zbog opadanja stope nataliteta i starenja stanovništva. Ovdje se mogu prepoznati čimbenici privlačenja kao što su bolji uvjeti i prilike za zapošljavanje u razvijenim zemljama*). U ovom slučaju Hrvatska je »nerazvijena« i čimbenik odbijanja za hrvatske iseljenike, a razvijena za doseljavanje iz manje razvijenih zemalja (šire objašnjenje nudi Šterc²⁴). Ostala tri čimbenika iz »IOM-koncepta« slabije su zastup-

²³ D. Župarić-Ilić, *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*, Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2016.

ljena uz napomenu da čimbenici pod brojem 6, povezani s uspostavom transnacionalnih mreža u razvijenim zemljama temeljenih na obiteljskim i rodbinskim zajednicama, imaju također privlačnu snagu za daljnja iseljavanja mladih iz Hrvatske, tj. možemo ih ubrojiti u čimbenike privlačenja.

Prema Šakić i Perić svi navedeni procesi povezani s migracijama zahtijevaju nove pristupe na nacionalnoj razini temeljene na kontroliranim znanstvenim uvidima.²⁵ Drugim riječima nužna je promjena paradigme koja se u suvremenoj Hrvatskoj u velikoj mjeri još uvijek temelji na naslijeđenim konceptima koji se nisu prilagođavali suvremenim migracijskim procesima. Ponajprije se to odnosi na uspostavu novih i jačanje postojećih kapaciteta za kontrolu i upravljanje migracijama radi sprječavanja daljnjeg osipanja vitalnog stanovništva, ali i nekontroliranog useljavanja. U drugom koraku time se omogućuje učinkovitije umrežavanje relevantnih institucija i dijaspore kao važnog čimbenika u procesu oblikovanja suvremenog hrvatskog identiteta.

Vlado Šakić, Antun Plenković, Nenad Pokos:
**Migration Motivation of Croatian Expatriates
in the Context of Historical Emigration Waves**

The central focus of this paper is the migration motivation as one of the most important aspects of migration on a global and national level. This paper discusses the migration motivation through a prism of a number of prevalent theoretical concepts and models from the second half of the 20th century. Furthermore, it also focuses on the contemporary view from the perspective of the International Organization for Migration (IOM). Stemming from this theoretical and conceptual basis, an analysis of the migration motivation through historical waves of migration on a global level is provided, while taking into account the Croatian migration context, as well as the contemporary migration movements in the conditions occurring following the establishment of Croatia as an independent state.

Key words: *migration motivation, migration theories, migration waves, youth mobility*

²⁴ S. Šterc, M. Komušanac, »Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske — izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija...?«, *Društvena istraživanja*, 21 (2012.), br. 3, 693-713.

²⁵ Šakić, Perić, nav. dj., 35-44.

Problematika statističkog praćenja iseljavanja u inozemstvo¹

Nenad POKOS

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Ivo TURK

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Stručni rad

Primljeno: 5. 12. 2022.

UDK 314.151.3-054.7(497.5)(091):311.3

doi: 10.5559/pi.17.32.01

Za Hrvatsku se može reći da je »tradicionalno« iseljenička zemlja. Emigracijski procesi u Hrvatskoj kontinuirano traju već više od 150 godina. Uz manje ili više intenzivnu emigraciju, u Hrvatskoj je od osamostaljenja svake godine prisutna i prirodna depopulacija. Takva je situacija rezultirala dubokom demografskom krizom u kojoj se Hrvatska nalazi. U najnovije vrijeme, od pristupanja Europskoj uniji, svjedoci smo najnovijeg emigracijskog vala iz Hrvatske jer se hrvatskim državljanima otvorilo tržište rada većine zemalja Europske unije. Opće je poznato da postoji problem vezan za točnost broja iseljenih osoba koje prikazuje hrvatska službena statistika. U radu se uspoređuju podatci hrvatske službene statistike i statistika odabranih zemalja u koje su se hrvatski državljani najviše iseljavali. Cilj rada je utvrditi i analizirati nerazmjer između hrvatskih službenih podataka o iseljenim osobama i službenih podataka o useljenim osobama država u koje su se hrvatski državljani najviše iseljavali.

Ključne riječi: iseljavanje, migracije, statistika, Hrvatska

Uvod

Republika Hrvatska puna tri desetljeća nalazi se u dubokoj demografskoj кризи koja je obilježena izrazito negativnim trendovima kao što su ukupna depopulacija, prirodni pad, intenzivni proces starenja itd. Međutim, posljednjih nekoliko godina na ionako nepovoljan demografski razvoj sve jači utjecaj

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta »Zajedno srce, jedna duša, jedna HRVATSKA« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«. Istraživanje koje je rezultiralo ovim radom obavljeno je u sklopu dionice 1 projekta, pod nazivom »Socijalni i lobistički potencijal hrvatskih iseljeničkih zajednica i udruga s obzirom na njihovo povijesno i kulturno naslijeđe i status u zemljama iseljenja« te dionice 2 pod nazivom »Suвременi motivacijski ciklusi migriranja mladih Hrvatske u kontekstu općih migracijskih procesa u Hrvatskoj — empirijska analiza«.

imao je izrazito negativan migracijski saldo tj. sve veći broj iseljenih stanovnika Hrvatske u odnosu na broj doseljenih, a intenzivirao se nakon hrvatskog ulaska u članstvo Europske unije 1. srpnja 2013. Opće je poznato kako podatci hrvatske statistike o broju iseljenih nisu realni i precizni jer mnogi stanovnici prije iseljenja ne odjavljuju prebivalište u Ministarstvu unutarnjih poslova, a upravo to ministarstvo podatke proslijeđuje Državnom zavodu za statistiku, koji ih objavljuje kao službene. Često se zbog toga u javnosti mogu čuti različiti podatci o broju iseljenih, a koji su također u mnogim slučajevima neutemeljeni pa i proizvoljni. Ovdje će se usporediti podatci o odseljenima prema hrvatskoj statistici i statistikama nekih država u koje su stanovnici najviše iseljavali u prošlom desetljeću kako bi se spoznala razlika između podataka prikupljenih na ta dva načina. Problem se javlja zato što neke države ne objavljuju podatke o doseljenima iz Hrvatske nego o doseljenim hrvatskim državljanima, a oni se u te države nužno ne doseljavaju samo iz Hrvatske. Također, neke države u koje se stanovnici Hrvatske iseljavaju u većem broju ne prikazuju broj doseljenika prema (svim) državama ili državljanstvima. Stoga se npr. ne može doći do broja osoba doseljenih iz Hrvatske u Sloveniju, Italiju, Švicarsku itd. Poseban problem predstavljaju hrvatski podatci o broju odseljenih u Bosnu i Hercegovinu te Srbiju jer se mnoge od tih osoba nisu u pravom smislu iselile već su izbrisane iz evidencije prebivališta zato što godinama ne žive u Hrvatskoj nego su u njoj fiktivno prijavljene radi korištenja raznih beneficija. Uglavnom se radi o stanovništvu srpske etničke pripadnosti, ali takvih osoba bilo je dosta i u pograničnom području s Bosnom i Hercegovinom, a hrvatske su narodnosti. Ovdje će se prikazati službeni podatci o odseljenima iz Hrvatske između 2011. i 2021. u Njemačku, Austriju, Irsku i Švedsku te usporediti sa statističkim podacima tih država. Prve tri države hrvatskim su iseljenicima posljednjih godina ujedno najprivlačnije među članicama Europske unije zbog zapošljavanja i mogućnosti veće zarade dok Švedska također bilježi sve veći broj doseljenih hrvatskih građana, a osim toga vodi i preciznu statistiku doseljenih stranaca.

Statistički podatci o iseljavanju u Njemačku 2011.—2021.

Dugi niz desetljeća Njemačka je odredište najvećem broju stanovnika iseljenih iz Hrvatske, a u Tablici 1 prikazano je brojčano kretanje hrvatskih državljana u toj državi između 2011. i 2021. prema podacima njemačkog statističkog zavoda i to sa stanjem 31. prosinca svake prikazane godine. Kao što je već naglašeno, hrvatski državljani nisu se doselili samo iz Hrvatske, već su to mogli učiniti iz bilo koje države, a naravno da ih je, poslije Hrvatske,

najviše došlo iz Bosne i Hercegovine. Prve dvije promatrane godine u Njemačkoj je živjelo oko 220 tisuća osoba s hrvatskim državljanstvom da bi već 2015. njihov broj bio za trećinu veći nego 2011. Na kraju 2021. hrvatskih državljana bilo je čak 434,6 tisuća ili gotovo dvostruko više nego 2011. Relativno najveći porast zabilježen je 2015. kada je njihov broj u odnosu na prethodnu godinu povećan 13,1%, a najmanji tijekom 2021. kada je zbog pandemije bolesti COVID-19 znatno smanjen broj doseljenih, a u samoj Njemačkoj vjerojatno je rođeno manje te umrlo više hrvatskih državljana u odnosu na prethodne godine. Upravo se često zaboravlja na vitalne događaje hrvatskih državljana koji već žive u Njemačkoj, pa se često olako konstatira kako je npr. između 2020. i 2021. njihov broj povećan za 7765 osoba ili 1,8% jer je toliko bio veći broj doseljenih od odseljenih. Takve interpretacije sasvim su pogrešne jer promjena broja hrvatskih državljana, kao i svih drugih, ne ovisi samo o migracijskom saldu jer mnogi hrvatski državljani u Njemačkoj i umiru, sva rođena djeca u Njemačkoj ne postaju odmah njemački državljani, neke osobe s vremenom ostaju bez hrvatskog državljanstva itd.

Tablica 1. Broj hrvatskih državljana u Njemačkoj 2011.—2021.
prema podacima njemačke statistike.

Izvor: Statistisches Bundesamt (Destatis), 2021, Ausländische Bevölkerung — Fachserie 1 Reihe 2 — 2021, Bevölkerung und Erwerbstätigkeit, Ausländische Bevölkerung, Ergebnisse des Ausländerzentralregisters, Ausländische Bevölkerung 2011 bis 2021 nach Staatsangehörigkeit und Geschlecht <https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Publikationen/Downloads/Migration/auslaend-bevoelkerung-2010200217005.html> (pristupljeno 23. 10. 2022.)

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011.=100	Lančani indeks
2011.	223.014	100,0	-
2012.	224.971	100,9	100,9
2013.	240.543	106,9	106,9
2014.	263.347	118,1	109,5
2015.	297.895	133,6	113,1
2016.	332.605	149,1	111,7
2017.	367.900	165,0	110,6
2018.	395.665	177,4	107,5
2019.	414.890	186,0	104,9
2020.	426.845	191,4	102,9
2021.	434.610	194,9	101,8

U Tablici 2 prikazan je službeni broj stanovnika Hrvatske odseljenih u Njemačku prema podacima DZS-a te broj doseljenih stanovnika iz Hrvatske u Njemačku između 2011. i 2021. prema podacima njemačkoga Saveznog zavoda za migrante i izbjeglice. Potonji zavod svake godine među ostalim izdaje i publikaciju koja prikazuje samo migracije između Njemačke i ostalih

članica EU-a. Ukupan broj evidentiranih migranata veći je za 160,3% u korist njemačkih podataka, a razlike su znatno veće u prvoj polovici prošlog desetljeća. Tako se 2013. prema njemačkoj statistici iz Hrvatske doselilo čak 749,8% više stanovnika u odnosu na podatak DZS-a. Nakon hrvatskog ulaska u EU te obvezom odjavljivanja prebivališta od 2013. ta se razlika donekle smanjuje, ali je npr. 2020. još uvijek zabilježena golema razlika od 145,5% više evidentiranih doseljenika prema njemačkoj statistici.

Tablica 2. Broj odseljenih stanovnika iz Hrvatske u Njemačku i broj doseljenih stanovnika iz Hrvatske u Njemačku 2011.—2021. prema podacima hrvatske i njemačke statistike.

Izvor: Priopćenja DZS-a »Migracija stanovništva Republike Hrvatske 2011.—2021«.

<https://web.dzs.hr/arhiva.htm>, <https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939>,

<https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29030> (pristupljeno 23. 10. 2022.); Graf, Johannes (2022):

Freizügigkeitsmonitoring: Migration von EU-Staatsangehörigen nach Deutschland. Jahresbericht 2021.

Berichtsreihen zu Migration und Integration, Reihe 2. Nürnberg: Forschungszentrum Migration,

Integration und Asyl des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge. [https://www.bamf.de/](https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/EN/Forschung/BerichtsreihenMigrationIntegration/Freizuegigkeitsmonitoring/)

SharedDocs/Anlagen/EN/Forschung/BerichtsreihenMigrationIntegration/Freizuegigkeitsmonitoring/

freizuegigkeitsmonitoring-jahresbericht-2021.pdf?__blob=publicationFile&v=7

(pristupljeno 23. 10. 2022.)

Godina	Hrvatska statistika	Njemačka statistika	Razlika u %
2011.	1.061	8.089	662,4
2012.	1.883	9.019	379,0
2013.	2.193	18.633	749,7
2014.	7.961	37.060	365,5
2015.	12.325	50.646	310,9
2016.	20.432	51.163	150,4
2017.	29.053	50.283	73,1
2018.	21.732	48.618	123,7
2019.	19.290	40.151	108,1
2020.	11.636	28.563	145,5
2021.	13.077	23.760	81,7
U K U P N O	140.643	366.075	160,3

U odnosu na prethodne podatke, njemački Savezni zavod za statistiku iz Wiesbadena, svake godine objavljuje publikaciju u kojoj su prikazani doseljeni stanovnici po državljanstvu (Tablica 3). Često se u Hrvatskoj koriste i ti podatci jer se na temelju njih može utvrditi s kolikim udjelom je migracijska bilanca barem okvirno sudjelovala u promjeni ukupnog broja stanovnika s hrvatskim državljanstvom u Njemačkoj, a koji su prikazani u Tablici 1. Međutim, ti su podatci neprecizniji od prethodnih jer su se osobe s hrvatskim državljanstvom u Njemačku mogle doseliti iz bilo koje države, ne samo iz Hrvatske. Zbog toga su ovdje apsolutni brojevi njemačke statistike veći nego u Tablici 2, a podatci hrvatske statistike odnose se samo na hrvatske državljane iseljene iz Hrvatske kako bi se još više istaknula ta nepodudarnost

između dviju statistika, koja za cjelokupno razdoblje iznosi 219,9%. Tako je 2013. prema podacima njemačke statistike broj doseljenih hrvatskih državljana čak za više od jedanaest puta (1145%) veći od broja koji prikazuje hrvatska statistika. I ovdje je uočljiv trend smanjenja tih razlika, ali npr. 2020. još je uvijek bilo 189,4% više doseljenih hrvatskih državljana u odnosu na podatak hrvatske statistike.

Ovdje treba opovrgnuti još jednu tvrdnju koja se često čuje u široj hrvatskoj javnosti. Naime, njemački podatci o broju doseljenih u Njemačku iz Hrvatske (Tablica 2) i broju doseljenih hrvatskih državljana (Tablica 3) pokazuju da su potonji npr. 2019. bili brojniji za 8.228 osoba. U odnosu na ukupan broj od 48.379 doseljenih hrvatskih državljana to čini 17,0% svih doseljenih iz te kategorije. Premda i u ukupnom broju doseljenih iz Hrvatske (Tablica 2) ima osoba koji nisu hrvatski državljani, ovaj podatak jednostavno pokazuje da u broju hrvatskih državljana doseljenih u Njemačku, oni koji se nisu doselili iz Hrvatske ne čine više od 20% ukupnog broja. Time se dokazuje da hrvatski državljani iz Bosne i Hercegovine nikako ne mogu činiti trećinu ili čak više svih doseljenika u Njemačku s hrvatskim državljanstvom. Osim toga, i tih do 20% doseljenika ne dolazi samo iz Bosne i Hercegovine, već se mogu doseliti iz bilo koje druge države.

Tablica 3. Broj odseljenih hrvatskih državljana iz Hrvatske u Njemačku i broj doseljenih hrvatskih državljana u Njemačku 2011.—2021. prema podacima hrvatske i njemačke statistike.

Izvor: Priopćenja DZS-a »Migracija stanovništva Republike Hrvatske 2011.—2021«.

<https://web.dzs.hr/arhiva.htm>, <https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939>,

<https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29030> Statistisches Bundesamt (DESTATIS) (2022), Wanderungen zwischen Deutschland und dem Ausland: Deutschland, Jahre, Staatsangehörigkeit, Wiesbaden,

[https://www-genesis.destatis.de/genesis/?online?operation=table&code=12711-](https://www-genesis.destatis.de/genesis/?online?operation=table&code=12711-0007&bypass=true&levelindex=1&levelid=1670111226722#abreadcrumb)

0007&bypass=true&levelindex=1&levelid=1670111226722#abreadcrumb

(pristupljeno 23. 10. 2022.)

Godina	Hrvatska statistika	Njemačka statistika	Razlika u %
2011.	964	11.484	1.091,3
2012.	1.765	12.887	630,1
2013.	2.069	25.772	1.145,6
2014.	7 877	46.090	485,1
2015.	12.264	60.980	397,2
2016.	20.343	62.109	205,3
2017.	28.972	58.603	102,3
2018.	21.605	57.724	167,2
2019.	19.094	48.379	153,4
2020.	11.440	33.108	189,4
2021.	12.906	28.457	120,5
UKUPNO	139.299	445.593	219,9

Statistički podatci o iseljavanju u Austriju 2011.—2021.

Austrijski statistički zavod, slično kao njemački, prikazuje ukupan broj doseljenih stranaca prema državljanstvu, a ne prema ishodišnoj državi. U Tablici 4 vidljivo je kako je 2011. u Austriji živjelo gotovo tri četvrtine hrvatskih državljana manje nego iste godine u Njemačkoj. Do 2021. taj udio smanjio se na čak osamdesetak posto manje u odnosu na Njemačku. Drugim riječima, između 2011. i 2021. broj hrvatskih državljana u Austriji povećan je 52,7% dok je u Njemačkoj taj porast iznosio 94,9% (Tablica 1). Glavni razlog proizlazi iz činjenice da je Austrija u potpunosti otvorila tržište rada za građane Hrvatske tek 1. srpnja 2020. premda se postupak dobivanja radnih dozvola znatno olakšao već 2013. ulaskom u EU. To se odmah vidjelo 2014. kada je u odnosu na 2013. broj hrvatskih državljana povećan 5,7%. Godinu nakon toga zabilježeno je relativno najveće povećanje od 7,3%, ali je i to znatno manje od najvećeg godišnjeg porasta broja hrvatskih državljana u Njemačkoj od 13,1%. Naravno da je očekivano veći relativni porast između 2020. i 2021. poremetila pandemija, ali se već 2023. može očekivati rekordan godišnji porast broja hrvatskih državljana u Austriji.

Tablica 4. Broj hrvatskih državljana u Austriji 2011.—2021. prema podatcima austrijske statistike.

Izvor: Anzahl der Ausländer in Österreich nach den zehn wichtigsten Staatsangehörigkeiten zu Jahresbeginn 2022 <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/293019/umfrage/auslaender-in-oesterreich-nach-staatsangehoerigkeit> (pristupljeno 23. 10. 2022.)

Godina	Broj hrvatskih državljana	Indeks promjene 2011.=100	Lančani indeks
2011.	58.279	100	—
2012.	58.297	100,0	100,0
2013.	58.619	100,6	100,6
2014.	61.959	106,3	105,7
2015.	66.475	114,1	107,3
2016.	70.248	120,5	105,7
2017.	73.334	125,8	104,4
2018.	76.682	131,6	104,6
2019.	79.999	137,3	104,3
2020.	83.596	143,4	104,5
2021.	89.007	152,7	106,5

U Tablici 5 prikazani su podatci za hrvatske državljane iseljene u Austriju iz Hrvatske te za hrvatske državljane doseljene u Austriju prema statističkim podatcima tih dviju država. Iako su razlike nešto manje nego za iste uspoređujuće skupine između hrvatske i njemačke statistike, radi se još uvijek o golemim odstupanjima s prosjekom od 149,5% za cjelokupno razdoblje. I

ovdje su te razlike bile znatno veće prve tri godine, npr. 2013. čak 484,2%, te se poslije smanjuju, ali 2021. još uvijek je prema austrijskoj statistici doselilo 149% više hrvatskih državljana nego prema podatku DZS-a. Ovdje je zanimljivo da je 2014. tj. odmah nakon hrvatskog ulaska u EU, prema austrijskim podacima došlo do naglog skoka doseljenih, unatoč postojećim ograničenjima. Nakon toga, idućih pet godina taj broj je blago oscilirao, ali nikada nije pao ispod pet tisuća doseljenih. Unatoč pandemiji veći porast broja doseljenih zabilježen je 2020. kada se u drugoj polovici godine otvaraju vrata za hrvatske radnike te pogotovo 2021.² Nasuprot austrijskim podacima, DZS 2020. bilježi smanjenje broja iseljenih u Austriju u odnosu na 2019. te je zbog toga došlo i do razlike od čak 214,4% u podacima za 2020. između dviju državnih statistika.

Tablica 5. Broj odseljenih hrvatskih državljana iz Hrvatske u Austriju i broj doseljenih hrvatskih državljana u Austriju 2011.—2021. prema podacima hrvatske i austrijske statistike.

Izvor: Wanderungen mit dem Ausland (Außenwanderungen) 1996—2021 nach Staatsangehörigkeit, Statistik Austria, Wanderungsstatistik (pristupljeno 23. 10. 2022.)

Godina	Hrvatska statistika	Austrijska statistika	Razlika u %
2011.	411	1 908	364,2
2012.	476	2 008	321,8
2013.	716	4 183	484,2
2014.	1 964	6 036	207,3
2015.	3 208	5 832	81,8
2016.	2 134	5 097	138,8
2017.	2 684	5 082	89,3
2018.	2 553	5 360	109,9
2019.	2 856	5 456	91,0
2020.	2 276	7 156	214,4
2021.	3 364	8 375	149,0
UKUPNO	22 642	56 493	149,5

Statistički podatci o iseljavanju u Irsku 2011.—2021.

Možda najbolji primjer odstupanja između hrvatske i statistika zemalja u koje se najviše iseljavaju hrvatski građani pokazuje primjer Irske. Statistika te države broj doseljenih stanovnika prati putem zahtjeva za PPSN (Personal Public Service Number) na temelju kojeg se ostvaruje pravo na otvaranje računa u banci, zdravstvenu zaštitu, socijalnu skrb itd., a izdaje ga te objavljuje ir-

² U prvoj polovici 2020. slobodno kretanje ljudi bilo je ozbiljno ograničeno različitim ograničenjima putovanja, uključujući i restrikcije za državljane Europske unije.

sko Ministarstvo socijalne zaštite na mjesečnoj razini.³ Važno je napomenuti kako se PPSN izdaje osobama starim 15 godina i više te je stoga broj doseljenih stanovnika iz Hrvatske i nešto veći od tako prikazanog službenog broja.

Do ulaska Hrvatske u EU u Irskoj je živjelo relativno malo hrvatskih iseljenika premda je irskim popisom stanovništva 2011. utvrđeno 980 stanovnika rođenih u Hrvatskoj, a oni upravo na taj način prikazuju ostale narodnosne skupine. Od druge polovice 2013. počinje intenzivnije doseljavanje iz Hrvatske jer je Irska u povodu hrvatskog ulaska u EU službeno objavila da na svojim tržištima rada neće ograničavati pristup hrvatskim radnicima. Tako je npr. u prvih šest mjeseci 2013. PPSN dobilo 46 osoba iz Hrvatske, a u drugih šest mjeseci njih čak 440.⁴ Stoga je popisom stanovništva 2016. zabilježeno već 5202 stanovnika rođenih u Hrvatskoj što je u odnosu na stanje iz 2011. porast od čak 430,8 posto. Posljednji irski popis odgođen je sa 2021. na 2022. te u trenutku pisanja ovog rada još nisu poznati podatci o broju osoba rođenih u Hrvatskoj, a koje su u trenutku popisa živjele u Irskoj.

Tablica 6. Broj odseljenih stanovnika iz Hrvatske u Irsku i broj stanovnika doseljenih iz Hrvatske koji su dobili Personal Public Service Number (PPSN) u Irskoj 2121.—2021.

Izvor: Allocation of PPS Numbers by Nationality — All Countries in 2011. to 2021.

<https://www.gov.ie/en/collection/a78027-statistics-on-personal-public-service-pps-numbers-issued/#2022> (pristupljeno 23. 10. 2022.)

Godina	Hrvatska statistika	Irska statistika	Razlika u %
2011.	14	60	328,6
2012.	4	86	2.050,0
2013.	35	488	1.294,3
2014.	131	2.224	1.597,7
2015.	265	4.342	1.538,5
2016.	1.917	5.312	177,1
2017.	2.676	4.908	83,4
2018.	2.051	4.346	111,9
2019.	1.343	3.229	140,4
2020.	639	1.399	118,9
2021.	866	1.750	102,1
UKUPNO	9.941	28.144	183,1

³ Pokos, N. (2021) »Demografski aspekti suvremenog iseljavanja iz Hrvatske«. U: Žanić, M., Živić, D., Špoljar Vržina, S. Miletić G.-M. (ur.), *Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 11-33.

⁴ Pokos, N. (2017) »Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske«, *Političke analize*, god. VIII, broj 31, 16-23.

U Tablici 6 uočljive su goleme razlike između hrvatskih i irskih podataka, pa tako u cjelokupnom razdoblju 2011.—2021. irska statistika bilježi čak 183,1% više doseljenika. Najveće su razlike evidentirane ponajprije između 2012. i 2015., a gotovo nestvarno izgleda podatak da npr. 2015. u Hrvatskoj nije odjavilo prebivalište više od četiri tisuće osoba za koje se pouzdano zna da su se doselile u Irsku. Nakon te godine razlike se znatno smanjuju, ali npr. pretpandemijske 2019. još je uvijek 140,4% veći broj prema irskoj statistici premda je u odnosu na cjelokupan broj vjerojatno bio i još veći jer, kao što je navedeno, PPSN ne dobivaju djeca mlađa od 15 godina.

Prema irskim podatcima najveći broj doseljenih zabilježen je 2016. i od tada se počinje smanjivati, a 2020. se zbog pandemije broj više nego prepolovljuje u odnosu na prethodnu godinu. Izgleda da je relativno velika udaljenost od Hrvatske bila odlučujući čimbenik za takvo smanjenje jer Njemačka ne bilježi takav pad, a Austrija zbog poznatog razloga čak bilježi porast broja doseljenih u odnosu na 2019. Ipak, već se 2021. doseljava više stanovnika nego 2019, a podatci za prvih deset mjeseci 2022. kazuju da su PPSN dobile 1532 osobe, pa će za tu godinu konačan broj biti vjerojatno nešto veći nego 2021.

Statistički podatci o iseljavanju u Švedsku 2011.—2021.

Ulaskom Hrvatske u EU Švedska je također počela bilježiti znatan porast stanovnika doseljenih iz Hrvatske. Ta država ima vrlo preciznu statistiku, pa se podatci mogu pratiti prema broju rođenih u Hrvatskoj, prema broju doseljenih hrvatskih državljana te prema broju doseljenih građana Hrvatske odnosno onih kojima je zadnje mjesto prebivališta bilo u Hrvatskoj. Potonji podatci prikazani su u Tablici 7 te uspoređeni s hrvatskom statistikom.

Kao i kod prethodno prikazanih država, i u Švedskoj se broj doseljenih hrvatskih građana naglo povećao već 2013. premda je Hrvatska postala članicom EU-a tek u drugoj polovici te godine, a pogotovo velik skok zabilježen je 2014. Zanimljivo je da se iduće četiri godine doselio podjednak broj stanovnika dok 2020. dolazi da većeg smanjenja zbog pandemije bolesti COVID-19. I ovdje se uočavaju znatno veće razlike između podataka dviju statistika u prvoj polovici promatranog razdoblja, da bi se nakon toga one počele smanjivati. Tako je 2021. ta razlika iznosila samo 19,4% što nije zabilježeno ni kod koje od prije prikazanih država.

Međutim, sveukupno švedski podatci pokazuju kako se u tu državu doselilo 66,2% stanovnika više nego što je evidentirala hrvatska statistika.

Tablica 7. Broj odseljenih stanovnika iz Hrvatske u Švedsku i broj doseljenih stanovnika iz Hrvatske u Švedsku 2011.—2021. prema podacima hrvatske i švedske statistike.

Izvor: Priopćenja DZS-a »Migracija stanovništva Republike Hrvatske 2011.—2021«. <https://web.dzs.hr/arhiva.htm>, <https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939>, <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29030> (pristupljeno 23. 10. 2022.); Statistika centralbyrån (SCB), Immigrations and emigrations by country of emi-/immigration and sex. Year 2000—2021. https://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/START_BE_BE0101_BE0101J/ImmiEmiFlyttN (pristupljeno 23. 10. 2022.)

Godina	Hrvatska statistika	Švedska statistika	Razlika u %
2011.	50	164	228,0
2012.	71	153	115,5
2013.	97	462	376,3
2014.	226	1.008	390,3
2015.	401	1.237	208,5
2016.	681	1.261	85,2
2017.	802	1.201	49,8
2018.	814	1.243	52,7
2019.	714	1.020	42,9
2020.	414	658	58,9
2021.	518	619	19,4
U K U P N O	5.430	9.026	66,2

Tablica 8. Broj odseljenih hrvatskih državljana iz Hrvatske u Švedsku i broj doseljenih hrvatskih državljana u Švedsku 2011.—2021. prema podacima hrvatske i švedske statistike.

Izvor: Priopćenja DZS-a »Migracija stanovništva Republike Hrvatske 2011.—2021«. <https://web.dzs.hr/arhiva.htm>, <https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939>, <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29030> (pristupljeno 23. 10. 2022.); Statistika centralbyrån (SCB), Immigrations and emigrations by country of emi-/immigration and sex. Year 2000—2021. https://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/START_BE_BE0101_BE0101J/ImmiEmiFlyttN (pristupljeno 23. 10. 2022.)

Godina	Hrvatska statistika	Švedska statistika	Razlika u %
2011.	40	152	280,0
2012.	63	179	184,1
2013.	79	495	526,6
2014.	220	1.174	433,6
2015.	394	1.450	268,0
2016.	660	1.569	137,7
2017.	786	1.554	97,7
2018.	790	1.604	103,0
2019.	679	1.253	84,5
2020.	381	838	119,9
2021.	497	754	51,7
U K U P N O	4.589	11.022	121,7

U Tablici 8 prikazan je broj hrvatskih državljana odseljenih iz Hrvatske te broj hrvatskih državljana odseljenih u Švedsku između 2011. i 2021. Ukupna razlika između dviju statistika ovdje je gotovo dvostruko veća u odnosu

na podatke iz prethodne tablice te iznosi 121,7%. To je donekle i razumljivo jer su ovdje prikazani samo hrvatski državljani odseljeni iz Hrvatske dok je ukupan broj hrvatskih državljana doseljenih u Švedsku (11 022) veći za dvije tisuće ili 22,1% u odnosu na broj osoba doseljenih iz Hrvatske (9026). Među hrvatskim državljanima koji se nisu doselili iz Hrvatske najvjerojatnije prevladavaju stanovnici Bosne i Hercegovine, ali i taj podatak potvrđuje kako hrvatski državljani iz te države ne čine znatno više od petine svih doseljenih hrvatskih državljana.

Zaključak

Podatci stranih statistika dokazuju kako su službeni hrvatski podatci o vanjskim migracijama sasvim nerealni i nepouzdana na što se ukazuje i upozorava već dugi niz godina. Hrvatski podatci temelje se na odjavama prebivališta u Ministarstvu unutarnjih poslova, a te podatke nakon toga u svojim publikacijama objavljuje Državni zavod za statistiku. Prema Zakonu o prebivalištu (NN 144/2012, 158/2013, 114/2022) svaka osoba koja se iseljava iz Hrvatske radi trajnog nastanjenja u drugoj državi dužna je odjaviti prebivalište prije iseljenja. Ako to propusti učiniti prije iseljenja, dužna je odjaviti prebivalište u roku od 15 dana nakon useljenja u drugu državu putem diplomatske misije odnosno konzularnog ureda RH u toj državi. Međutim, mnoge osobe ne odjavljuju prebivalište ili to čine tek nakon mjeseci ili čak godina i tako će vjerojatno biti i dalje sve dok se ne počnu provoditi prekršajne odredbe iz Zakona u kojem su predviđene novčane kazne od 60 do 660 eura za osobe koje u predviđenom roku ne odjave prebivalište radi iseljenja iz Republike Hrvatske. Na takvim nepreciznim podacima temelje se i procjene Državnoga zavoda za statistiku o ukupnom broju stanovnika, pa je npr. službeni podatak za sredinu 2020. govorio kako u Hrvatskoj živi više od četrir milijuna stanovnika. Nadalje, te podatke koji ne prikazuju stvarno stanje preuzimaju i međunarodne statistike te nakon objave rezultata popisa stanovništva proizlazi kako hrvatska službena statistika ne pokazuje zadovoljavajuću stručnost, pogotovo u području istraživanja migracija. Stoga je nužno što prije uvesti registar stanovništva, koji ima većina država članica EU-a, kako bi se počelo preciznije i pouzdanije pratiti ne samo iseljavanje nego i doseljavanje u Hrvatsku.

Nenad Pokos, Ivo Turk:

The Issues of Statistical Monitoring of Emigration

It could be said that Croatia is "traditionally" an emigration country. Emigration processes in Croatia have been going on continually for over 150 years. With a more or less intensive emigration, since its independence,

Croatia has also been experiencing a natural depopulation. Such a situation has resulted in the deep demographic crisis that the country is currently in. In recent times, since joining the European Union, we've been witnesses to the newest emigration wave from Croatia, as Croatian citizens have gained access to the job market of almost all EU countries. It is known that there are issues related to how correct the number of emigrated persons is, as shown by the official Croatian statistics. In this paper, we compare the official Croatian statistics data to the statistics of selected countries that Croatian citizens have most emigrated to. The goal of this paper is to find and analyze the discrepancy between the official Croatian statistics about the number of emigrated persons and the official data about immigrated persons in the countries where Croatian citizens emigrated to the most.

Key words: *migration motivation, migration theories, migration waves, youth mobility*

Heterogenost dijaspore — ključan čimbenik pri osmišljavanju i provedbi politike prema Hrvatima izvan Republike Hrvatske¹

Ivan HRSTIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 14.11.2022.

UDK 314.151.3-054.7(100=163.42)

314.113(497.5-87)

doi: 10.5559/pi.17.32.08

Cilj rada je problematizirati heterogenost hrvatske dijaspore po nizu osnova na kojima se potencijalno može formulirati i provoditi politika prema Hrvatima izvan Republike Hrvatske. Rad se temelji na analizi 28 intervjua i 11 fokus-grupa, kojima je ukupno obuhvaćeno 87 pripadnika hrvatskih dijasporskih zajednica te povratnika i doseljenika u Hrvatsku. Razgovori s njima omogućili su dublji uvid u aktualni trenutak hrvatskih zajednica u SAD-u, Kanadi, Argentini, Čileu, Venezueli, Paragvaju, Njemačkoj, Austriji, Švicarskoj, Danskoj, Norveškoj, Švedskoj i Australiji. Iz te perspektive sagledane su osnovne odredbe Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske kao temeljnog zakonodavnog akta koji pruža okvir iseljeničkoj, odnosno dijasporskoj politici Republike Hrvatske.

Ključne riječi: iseljenička politika, dijaspora, Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, Savjet Vlade RH za Hrvate izvan Hrvatske, povratnici, investicije

Uvod

Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske temeljni je zakonodavni akt koji pruža okvir iseljeničkoj, odnosno dijasporskoj politici Republike Hrvatske. Usvojen je početkom 2012., a u velikoj mjeri formuliran je na temelju pola godine prije objavljene Strategije o odnosi-

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta »Zajedno srce, jedna duša, jedna HRVATSKA« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«. Dio istraživanja koji je rezultirao ovim radom obavljen je u sklopu dionice 1 projekta, pod nazivom »Socijalni i lobistički potencijal hrvatskih iseljeničkih zajednica i udruga s obzirom na njihovo povijesno i kulturno naslijeđe i status u zemljama iseljenja«.

ma Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske. Kao cilj i svrha Zakona može se prepoznati namjera jačanja položaja i uloge hrvatskih zajednica izvan Republike Hrvatske u sredinama u kojima su formirane, te osiguranje uvjeta za uključivanje Hrvata izvan Republike Hrvatske u njezin društveni i politički život, odnosno stimulacija njihova povratka/doseljenja. Cilj rada je na temelju iskaza pripadnika dijaspore prikupljenih intervjuima te fokus-grupama analizirati provedbu odredbi Zakona. Fokus će biti na heterogenosti hrvatske dijaspore, koja je uočena u spomenutim ključnim dokumentima, a koja snažno utječe na kvalitetu i uspješnost implementacije mjera. Pri tome svrha rada nije kritika institucionalnog okvira unutar kojeg se provodi politika prema dijaspori, već sažet prikaz problema i izazova pred kojima se Hrvati diljem svijeta nalaze kada su u pitanju odnosi s Republikom Hrvatskom.

Početne postavke istraživanja i teorijski okvir

Polazišna je točka Strategije i Zakona stav da su Hrvati izvan Republike Hrvatske dio »jednog i nedjeljivog hrvatskog naroda«, a definirani su kroz tri grupe: Hrvati u Bosni i Hercegovini, hrvatske manjine u dvanaest europskih država te iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci.² S obzirom na aktivnosti koje će se poduzimati s ciljem promicanja i unaprjeđenja veza s Hrvatima izvan Hrvatske, u tekstu Zakona istaknuto je da će se uvažavati »sve posebnosti i različite potrebe hrvatskih zajednica izvan Republike Hrvatske«.³ Ta je odredba u skladu sa zaključkom iznesenim u Strategiji o nužnosti prilagodbe aktivnosti pojedinim zajednicama sukladno njihovim specifičnim potrebama i mogućnostima. Dodatno, u Strategiji se uz zajednice spominju pojedinci koji su integrirani u većem ili manjem obujmu. Sukladno tome, naglašeno je, mjere će se prilagođavati prioritetno »ili na očuvanje hrvatskog jezika i kulture, te gospodarsku i svaku drugu naprednu suradnju, ili prema njihovoj zaštiti i pomoći, uključujući i pomoć pri njihovu povratku u Republiku Hrvatsku i integraciji u hrvatsko društvo«.⁴ Tako formulirane odredbe podrazumijevaju fleksibilnost mjera i aktivnosti usmjerenih prema iseljenicima i njihovim potomcima.

² *Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske*, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_11_124_2471.html (pristupljeno 10. 12. 2022.); *Strategija o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske*, https://hrvatiizvanrh.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/opcenito_djelokrug//hmiu1622297517.pdf (pristupljeno 10. 12. 2022.).

³ Članak 5, *Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH*.

⁴ *Strategija o odnosima RH s Hrvatima izvan RH*.

Spomenuti ključni dokumenti prepoznaju heterogenost dijaspore prvenstveno s obzirom na geografski kriterij. Osnovni kriterij razlikovanja potreba dijaspore postavljen je sukladno teritorijalnom principu prema državi useljenja i formiranja zajednica. Prema tome se razlikuju hrvatske dijaspore u SAD-u, Kanadi, Argentini, Australiji, Njemačkoj itd. U ovom radu nastojat će se fenomenu heterogenosti dijaspore pristupiti iz drukčije perspektive. Pri tome se nimalo ne želi umanjiti ključan utjecaj različitih useljeničkih politika od države do države na razlike u osnovnim karakteristikama između hrvatskih dijaspora. No u tom širem kontekstu fokus će se staviti na razlike unutar pojedinih dijaspora, prvenstveno s obzirom na razlike između dijasporskih generacija. Moguće su i dublje analize po pitanju heterogenosti, na osnovi profesionalne i obrazovne strukture, spola/roda, regionalnog podrijetla i sl., no tada se već postavlja pitanje opravdanosti analize koja sama sebi postaje svrha, odnosno ostaje primarno teorijskog karaktera, bez realnog potencijala konkretnijeg doprinosa u budućim razmatranjima smjera razvoja mjera usmjerenih prema Hrvatima izvan RH. Svakako valja naglasiti da se isticanjem heterogenog karaktera dijaspore po određenim aspektima ne negira njezina jedinstvenost po svojoj široj definiciji. Heterogenost o kojoj je u ovome radu riječ analitički je konstrukt s ciljem sagledavanja problema s kojima se pripadnici dijaspore suočavaju u kontekstu svakodnevice u hrvatskim zajednicama unutar useljeničkih društava te po pitanju unaprjeđenja odnosa s Republikom Hrvatskom.

U pristupu istraživanju rad se oslanja na teorijski okvir koji je postavio Saša Božić svojim radom o hrvatskoj dijaspori u Europi, a koji je objavljen 2012., dakle ubrzo nakon objavljivanja Strategije i Zakona. U tom radu autor je problematizirao pristup svim iseljenicima i njihovim potomcima kao pripadnicima hrvatske dijaspore. Božić u tom kontekstu zaključuje da se tako pojednostavnjuje kompleksnost fenomena dijaspore, koji se mora razlikovati od drugih društvenih formi kao što su etničke manjine, transnacionalne mreže i zajednice bez primarne orijentiranosti prema zemlji podrijetla. U nastavku je posebnu pozornost pridao evoluciji dijaspore, koja u odnosu na razdoblje velike i jedinstvene aktivnosti za vrijeme rata za hrvatsku samostalnost »danas« naglašeno mijenja dominantne oblike svoga djelovanja i postojanja. Važnu ulogu u tome imaju generacijske promjene, a konačni rezultat je manja fokusiranost Hrvata izvan RH na vezu sa zemljom podrijetla. Stoga Božić smatra kako hrvatske institucije i organizacije u okviru dijaspore moraju ponuditi Hrvatima izvan RH nove oblike aktivnosti kako bi ih privukli. Intenzivan rad za Hrvatsku, kako je u ranijim razdobljima bio shvaćen i operacionaliziran u dijaspori, u trenutku kada Hrvatska postaje članicom Europ-

ske unije Božić ne smatra više ključnim motivatorom Hrvatima diljem svijeta za njihove svakodnevne aktivnosti.⁵

S tim pretpostavkama pristupa se analizi podataka prikupljenih u ovom istraživanju. Rad se temelji na intervjuima i fokus-grupama s pripadnicima hrvatske dijasporae. Osnovni rezultat cjelokupnog istraživanja relativno je širok i složen uvid u osnovna obilježja hrvatskih zajednica diljem svijeta, a dovodi do zaključka o heterogenosti kao temeljnom obilježju aktualnog trenutka u razvoju hrvatskih zajednica izvan RH. No ta heterogenost u praksi nije dubinski integrirana u osmišljavanje te provedbu mjera usmjerenih prema Hrvatima izvan RH. Pred ključne institucije u njihovu osmišljavanju i provedbi ta heterogenost postavlja očito velike izazove koje je potrebno sustavno analizirati kako bi se mogli prevladati. U ovom radu analizi će se pristupiti problematiziranjem dvaju osnovnih aspekata suradnje s dijasporom. To su, s jedne strane, ideja osnaživanja hrvatskih zajednica u zemljama useljenja, a s druge nastojanja usmjerena prema uključivanju dijasporae u društveni razvoj Republike Hrvatske. U kontekstu osnaživanja zajednica u zemljama useljenja pozornost će se pridati pitanju definicije dijasporae i radu organiziranih oblika djelovanja dijasporae te pitanju rada državnih tijela posvećenih suradnji s dijasporom (Savjet Vlade RH za Hrvate izvan RH, Središnji državni ured za Hrvate izvan RH te diplomatsko-konzularna predstavništva). U okviru analize stavova o pitanju uključivanja dijasporae u društveni razvoj Hrvatske problematizirat će se pitanja reprezentacije dijasporae u Hrvatskom saboru i uključivanje dijasporae u politički život Hrvatske, zatim pitanje investicija iz dijasporae te problematika povratka, odnosno doseljenja pripadnika dijasporae u Hrvatsku.

Metoda istraživanja

Identitetu pripadnika hrvatske dijasporae pristupilo se u istraživanju kao fluidnom fenomenu, podložnom promjenama zbog intenzivne interakcije u toku između države iseljenja, države useljenja i samih iseljenika.⁶ Odabran je interdisciplinarni metodološki pristup istraživanju, primarno u okviru znanstvenih disciplina povijesti i sociologije, radi boljeg razumijevanja totaliteta fenomena dijasporae. Pri tome se pripadnicima hrvatskih zajednica izvan Republike Hrvatske priznaje aktivna uloga u ekonomskim, kulturnim i političkim procesima kako u zemljama useljenja, tako i u Hrvatskoj. Osnov-

⁵ Saša Božić, »Is There a Croatian Diaspora in Europe? From 'Gastarbeiters' to Transmigrants and Ethnic«, *Croatian Studies Review*, 1 (2012.), 113-129.

⁶ Alan Gamlen, *Human Geopolitics: States, Emigrants, and the Rise of Diaspora Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2019., 7-8.

ne istraživačke metode koje su korištene su kvalitativna analiza ključnih strateških dokumenata koji daju smjernice politike Republike Hrvatske prema dijaspori, te intervjui i fokus-grupe. Provedeno je 28 intervju s pripadnicima hrvatske dijaspore, povratnicima i useljenicima, te 11 fokus-grupa s minimalno pet sudionika, a u kojima je sudjelovalo 59 osoba (šest fokus-grupa s pet sudionika i pet sa šest sudionika). Te dvije istraživačke metode, intervjui i fokus-grupe, srodne su metode, ali i bitno različite, pa su u istraživanju kombinirane. Intervjui su omogućili dubinsko propitivanje elemenata svakodnevice pripadnika dijaspore, s naglaskom na osjetljivije teme, te pozadinu mišljenja i stavova koje ljudi nerado dijele u prisutnosti drugih. S druge strane, fokus-grupe su osigurale više informacija u jedinici vremena te pružile mogućnost razmjene mišljenja.⁷ Osnovni predložak za vođenje intervju i fokus-grupa s temama za razgovor bio je identičan, uz prilagodbe od slučaja do slučaja ovisno o specifičnim karakteristikama pojedine dominantne teme razgovora. Prvenstveno se pri tome misli na pripadnost sudionika konkretnoj dijaspori. Zbog online načina održavanja fokus-grupa odlučeno je formirati ih s relativno manjim brojem sudionika nego što je to uobičajeno kada se provode uživo. Minimalan broj sudionika za održavanje fokus-grupe postavljen je na pet, a ujedno se taj broj pokazao kao optimalni postavljeni okvir jer je predstavljao najučinkovitiji broj sudionika. Naime, u online načinu provedbe grupnog razgovora naglašeno do izražaja dolazi brzina zamora sudionika. Stoga vjerujem da veći broj sudionika ne bi pridonio raspravi, već bi dio sudionika pasivizirao. Pri tome je ključno imati na umu jedan od osnovnih nedostataka i ograničenja istraživanja, a vezan je za metodološki aspekt provedbe intervju i fokus-grupa. Analiza prikupljenih podataka tim putem ne opravdava donošenje općih zaključaka i ne može se govoriti o stavovima ukupne iseljeničke populacije. U pitanju je isključivo kvalitativan pristup, koji odgovara »na pitanja kako i zašto ali ne i koliko«.⁸

Sugovornici za intervju i fokus-grupe prikupljeni su metodom grude snijega. Izbor metode uvjetovan je činjenicom da ne postoje podatci na temelju kojih bi se mogao izraditi popis iseljeničke populacije koji bi omogućio formuliranje probabilističkog uzorka. Stoga se pristupilo formiranju neprobabilističkog uzorka. Metoda grude snijega predstavlja mrežni oblik uzorkovanja, koji kreće od inicijalnih kontakata s manjim brojem sudionika, a

⁷ Vidi: Vesna Lamza Posavec, *Metodologija društvenih istraživanja. Temeljni uvidi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2021., 89-115; Goran Milas, *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, Naklada Slap, Zagreb, 2009., 585-597.

⁸ Isto.

zatim se nastavlja na temelju njihovih preporuka do željene veličine uzorka. Pri formiranju uzorka cilj nije bio postići reprezentativnost, već obuhvatiti što različitije ispitanike i postići zastupljenost više kategorija predstavnika dijaspore. Time se želio osigurati uvid u raznolikost iskustava i mišljenja o odnosima unutar dijaspore, kao i o odnosima s Republikom Hrvatskom. Pri tome se mora napomenuti kako je provedbu tog dijela istraživanja pratilo mnogo izazova. U prvom redu odnosi se to na veliku stopu odbijanja sudjelovanja u istraživanju, bilo nakon ostvarenog inicijalnog kontakta ili općenito odbijanjem odgovora na upite poslane elektroničkom poštom. Ova situacija nije iznenađujuća te je zamijećena i u sklopu drugih istraživačkih projekata posvećenim temama Hrvata izvan Republike Hrvatske. Odraž je to dijelom i dubljih procesa koji se odvijaju unutar tih zajednica, a koji su se uostalom potvrdili i u razgovorima u odrađenim intervjuima i fokus-grupama. U konačnici, kontakt se nastojao ostvariti s ukupno više od dvije stotine pojedina, društava, klubova i drugih iseljeničkih organizacija, a provedeno je spomenutih 28 intervjua i 11 fokus-grupa.

Fokus-grupe i intervjue vodila su ukupno tri člana istraživačkog tima. Svim sugovornicima objašnjeni su cilj i svrha istraživanja te su potpisali suglasnost za sudjelovanje u istraživanju. Zajamčena im je anonimnost, pa će se u diseminaciji rezultata, uključujući i ovaj rad, umjesto njihovih imena koristiti pseudonimi. Većina fokus-grupa (njih devet) organizirana je putem online platforme Zoom, a uspjeli smo na taj način obuhvatiti pripadnike hrvatskih zajednica u SAD-u, Australiji, Njemačkoj, Švicarskoj, Austriji i Skandinaviji te jednu grupu doseljenika iz Južne Amerike (Argentina, Paragvaj, Venecuela i Čile). Pri tome valja napomenuti kako nekolicina sudionika fokus-grupa ima iskustvo života u više država. Dvije fokus-grupe organizirali smo uživo, s povratnicima, odnosno doseljenicima iz Australije te Argentine jer su svi sudionici tih dviju fokus-grupa rođeni u dijaspori, pa ih se ne može smatrati povratnicima. Drugoj i sljedećim generacijama unutar dijaspore pripadaju i sudionici online fokus-grupe s doseljenicima iz Južne Amerike, kao i sudionici fokus-grupe iz SAD-a, dok su ostale fokus-grupe po tom pitanju bile miješanog karaktera, s podjednakom zastupljenosti pripadnika dijaspore prve i druge generacije. S obzirom na to da je cijeli projekt konstruiran oko osam klastera useljeničkih zemalja u kojima je prisutno više od 50.000 Hrvata (Australija, SAD, Kanada, Južna Amerika, Skandinavija, Njemačka, Austrija i Švicarska), takva struktura fokus-grupa ostvarila je zadovoljavajuću širinu pogleda i iskustava vezanih za osnovne teme interesa u sklopu istraživanja. Trajanje fokus-grupa variralo je od jednog do tri sata.

Intervjui su također većinom provedeni putem interneta, njih 23. Pri tome je u četiri slučaja korištena aplikacija Zoom, četiri puta Skype, kao i

Whatsapp, zatim po tri puta aplikacija Microsoft Teams i Viber, po dva puta aplikacija Telegram i Google Meet te u jednom slučaju aplikacija Google Hangouts. Pet intervjua provedeno je uživo. Najkraći intervju trajao je sat vremena, a najduži četiri sata i trideset minuta. U intervjuima je sudjelovala i jedna osoba koja sama nema iskustvo migracije, ali je osnova njezine profesionalne karijere suradnja s iseljenicima i dijasporom, pa iz te perspektive predstavlja vrlo koristan izvor informacija. Intervjuirana je i jedna doseljenica iz Argentine, dva povratnika iz Australije, šest osoba koje trenutačno žive u Njemačkoj, po četiri osobe iz Australije i Danske, po tri iz Austrije i Švicarske, dvije iz Kanade i po jedna osoba iz Norveške te SAD-a. Pri tome veći broj intervjuiranih osoba ima iskustvo života i u drugim useljeničkim društvima, pa su intervjui omogućili relativno širok komparativni uvid u situaciju u različitim dijasporama. Intervjui i fokus-grupe provedeni su u razdoblju od srpnja 2021. do listopada 2022. godine.

Sudionici fokus-grupa, kao i sugovornici u intervjuima, po nizu čimbenika pokrivaju vrlo širok dijapazon osnovnih strukturnih identitetskih obilježja, kao što su dob, rod, razina obrazovanja, dužina boravka u iseljeništvu, pripadnost dijasporskoj generaciji. O tome će više riječi biti poslije, jer se upravo na tim osnovama iznijansirala heterogenost hrvatske dijaspore kojoj je posvećen ovaj rad, a koja do izražaja dolazi po ključnim domenama identifikacije pojedinaca sa zajednicom kojoj pripadaju u okviru useljeničkih društava te odnosa prema Republici Hrvatskoj kao zemlji podrijetla.

O snaživanje hrvatskih zajednica u zemljama useljenja

Višestruki su razlozi osiguranja pomoći koju države podrijetla pružaju dijasporama u zemljama useljenja. Bolja organizacija dijasporskih zajednica, njihova povećana vidljivost te aktivnosti imaju izražen potencijal za unaprijeđenje bilateralnih odnosa između dviju država. Lobistički potencijal u tom smislu posebno se pokazao značajnim kada su u pitanju dijaspore u nekim od najmoćnijih svjetskih sila, a u trenutku kada su države ili društva podrijetla u kriznim situacijama. U kontekstu hrvatske suvremene povijesti najbolji primjer su aktivnosti hrvatske dijaspore tijekom Domovinskog rata. U literaturi se te aktivnosti često analiziraju u smislu tzv. meke moći (engl. soft power). U tom obliku moć ne podrazumijeva moment sile, već mogućnost utjecaja na druge i formuliranje »agende« te okupljanja saveznika u cilju ostvarenja svojih ciljeva.⁹ U mirnijim razdobljima lobistički potencijal dijaspore do izražaja dolazi u smislu promocije države podrijetla te njezinog prvenstveno gos-

⁹ Joseph Nye, *Power in the Global Information Age: From Realism to Globalization*, Routledge, London, 2004., 5.

podarskog razvoja. S druge strane, osnaživanje dijaspora podrazumijeva i njihovo snažnije vezivanje za zemlju podrijetla, a to se odražava na njihovo snažnije uključivanje u cjelokupni razvoj društava iz kojih potječu. Ta dva polja razvoja hrvatskih zajednica izvan Republike Hrvatske obuhvaćena su i Zakonom o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske. Pri tome, međutim, nije izravno spomenuta uloga dijaspora u razvoju vanjske politike Republike Hrvatske kao posljedice osnaživanja dijaspor-skih zajednica. No već očuvanje identiteta zemlje podrijetla nosi političku poruku i u tom kontekstu ima »težinu«.

Aktivnosti na kojima se temelje inicijative posvećene jačanju zajednica Hrvata izvan Republike Hrvatske obuhvaćene su većinom poglavljima tri, četiri i pet Zakona, od članka 33. do članka 65. U tu svrhu propisuju se mogućnosti besplatnog učenja hrvatskog jezika, pokretanja programa učenja hrvatskog jezika i kulture, najavljuje se omogućivanje korištenja sustava e-obrazovanja, osnivanje lektorata hrvatskog jezika i književnosti na stranim visokim učilištima te stipendiranje učenika i studenata. Posebno se naglašava važnost informiranja Hrvata izvan Republike Hrvatske. Sve to potvrđuje proces sazrijevanja shvaćanja pojma dijaspora, koja se u cjelini ne interpretira više primarno kao populacija koja je na privremenom radu u inozemstvu i koje je smisao postojanja »san o povratku«, već se kao jedan od ključnih ciljeva postavlja održavanje veze s njima te potpora njihovu razvoju u inozemstvu. Time se ujedno dijaspora potvrđuju kao transnacionalne zajednice, s pretpostavkom da se u njihovih pripadnika razvija neka vrsta hibridnog kulturnog identiteta u kojem se dopunjavaju elementi identiteta društava useljenja s elementima identiteta društava podrijetla.¹⁰ Međusobno se ne isključuju već se dopunjavaju i postoje istodobno. No pri tome se pojavljuju problemi u pogledu definicije dijaspora i njezinih pripadnika iz perspektive države podrijetla, a oni se u velikoj mjeri reflektiraju na pitanje rada državnih tijela te institucija zaduženih za unaprjeđenje odnosa s dijasporom.

Definicija dijaspora i organizirani oblici njezina djelovanja

Prema Zakonu, osnova je djelovanja spram Hrvata izvan Republike Hrvatske suradnja sa »svim oblicima organiziranja Hrvata u svijetu (udruge, organizacije, institucije, kulturni centri, hrvatske katoličke misije i dr.)« na kulturnom, obrazovnom, znanstvenom, gospodarskom, športskom i drugim poljima.¹¹ Fokus na organizirane oblike aktivnosti u skladu je s nekim od najutjecajni-

¹⁰ Homi Bhabha, *The Location of Culture*, Routledge, New York, 1994.

¹¹ Članak 46, *Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH*.

jih pokušaja definicije dijaspore. Tako je kao jedan od ključnih elemenata u formiranju dijaspore, između ostalih, Safran prepoznao svijest o pripadnosti dijasporskoj zajednici i solidarnost koja se izražava kroz organizacije.¹² Slično je i Sökefeld zaključio da je u kreiranju dijaspore važan upravo razvoj organizacija u kojima se nastavlja razvijati zajednički identitet.¹³ No treba imati na umu da se ne aktiviraju svi članovi dijaspore u organizacijama i da nisu svi jednako aktivni. Potvrdili su to i brojni sugovornici u fokus-grupama te intervjuima u sklopu našeg istraživanja. Prema njima, broj Hrvata aktivnih pri dijasporskim organizacijama u odnosu na njihov ukupni broj vrlo je malen. Kao osnovni razlog tome, za sve dijaspore o kojima je bila riječ u sklopu našeg istraživanja, u pravilu se navodi nedovoljna otvorenost, odnosno nedovoljna privlačnost klubova i društava širem krugu populacije. Klubovi i društva osnovani su u specifičnom okruženju uglavnom u razdoblju između 1950-ih i 1970-ih godina, a načini djelovanja od tada su u pravilu nepromijenjeni. Starijoj generaciji iseljenika predstavljali su svojevrsna utočišta, jer su se u useljeničkim društvima osjećali strancima. Mlađe generacije ne osjećaju se strancima i u mnogo manjoj mjeri osjećaju potrebu za njihovim pohadanjem. Pojedini predstavnici mlađih generacija ipak su se više angažirali i posljednjih godina preuzimaju vodstvo klubova i društava, no najčešće ih vode po sličnom principu, uhodanom u prethodnim desetljećima. S obzirom na to da je sve manje pripadnika starije iseljeničke generacije koji ih redovito pohadaju, a većini mlađe generacije te novodoseljenim Hrvatima slični oblici provođenja slobodnog vremena nisu u toj mjeri atraktivni, klubovi i društva nalaze se pred brojnim problemima u funkcioniranju, što rezultira smanjenim obujmom aktivnosti, gašenjem, financijskom nesolventnosti itd. Jedna od sudionica, predstavnica mlađe generacije u hrvatskoj zajednici u Australiji, istaknula je:

INES (Australija): *Kako se hrvatski identitet definira u tim zajednicama, u tim klubovima, u tim društvima, nije isto kako se taj identitet definira u obitelji i u svakodnevicu.*

Zbog toga se mnogi udaljavaju od aktivnosti u tom organiziranom obliku života zajednice, a koji se vrti oko »tri F — football, faith and food«, čemu zasigurno možemo dodati i četvrto F — folklor.

¹² William Safran, »Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return«, *Diaspora*, 1 (1991), br. 1, 83-84.

¹³ Martin Sökefeld »Mobilizing in Transnational Space: A Social Movement Approach to the Formation of Diaspora«, *Global Networks*, 6 (2006), br. 3, 267.

INES (Australija): *Ako nisi od te tri stvari, što tebi hrvatska zajednica može pružiti. Ja kao mlađa ženska osoba, ja nemam šta puno dobiti od hrvatskih društava, jer su to muška društva, s muškim interesima i ne prate kako se koja generacija barem odgajala, školovala, napredovala u životu... Od 1960-ih se nije promijenilo ništa. Svakodnevica moje generacije — te tri stvari nisu srž.*

KREŠIMIR (Australija): *Postoji dojam da je dijaspora i Hrvati u dijaspori, da su ljudi koji idu u klubove. Po meni, to je možda 10-20%, čak sam možda rekao i previše.*

Te su opservacije potvrdili i doseljenici iz Australije u Hrvatsku. Najveći problem vide u onovnom cilju oko kojeg se tamošnja zajednica formirala u drugoj polovici 20. stoljeća, a to je ideja samostalne hrvatske države. Njezinim nastankom, paradoksalno, izgubljen je znatan dio smisla postojanja tih klubova i društava, jer je, prema sugovornicima, izjašnjavati se kao Hrvat do 1990. bio politički stav usmjeren prvenstveno protiv Jugoslavije. Klubovi i društva teško i sporo preorijentiraju svoje aktivnosti u novim okolnostima na druge elemente okupljanja zajednice. Relativno su zatvoreni za druge grupe, bilo unutar dijasporske populacije, bilo u kontekstu useljeničkog društva u cjelini. Još uvijek funkcioniraju na principu volontarizma pojedinaca, koji ih vode amaterski, a to stvara problem u smislu transformacije.

Mlađi pripadnici dijaspore, druga, treća i sljedeće generacije u bilo kojoj od država obuhvaćenih našim istraživanjem, mnogo su manje zainteresirani za snažniji angažman u okviru zajednice, unatoč načelnom glasnom isticanju svoga podrijetla kao važnog elementa osobnog identiteta. U konačnici to rezultira problemom u smislu reprezentativne zastupljenosti cjelokupne dijaspore u okviru klubova i društava, a u kontekstu fokusa Zakona upravo na taj aspekt njezina funkcioniranja. Mlađim generacijama iseljenika u pravilu nisu zanimljive teme i stavovi koji prevladavaju u društvima i organizacijama uspostavljenim mnogo prije njihova dolaska. Njihov je identitet formiran u znatno drukčijem kontekstu u Hrvatskoj u odnosu na starije generacije iseljenika, kao i na one rođene u dijaspori. Stoga su vrlo rijetki pripadnici »novije« iseljeničke populacije, a ukupno ih je više desetaka bilo uključeno u razgovore tijekom istraživanja, koji su aktivni pri nekom od hrvatskih društava i klubova. U tom kontekstu, primjerice, sudionici jedne fokus-grupe iz Njemačke osnovni razlog manjku svojeg angažmana vide u lošim međuljudskim odnosima u dijasporskim organizacijama. Isto je potvrdio sugovornik za hrvatska društva i klubove u Švicarskoj. Pri tome su sudionici fokus-grupe iz Njemačke čak istaknuli da je i one nove doseljenike koji su

bili zainteresirani za veći angažman starija generacija iseljenika u tome spriječila.

MATEJ (Njemačka): ... *kvazi starosjedioci teško predaju novopridošlima svoje funkcije i nove ideje nisu baš lako prihvaćene...*

Sudionici fokus-grupe u Njemačkoj zaključili su kako je generacijska razlika u svjetonazorima većinom posljedica razlike društvenog konteksta u Hrvatskoj u vrijeme iseljavanja, odnosno različitih iskustava integracije u useljeničko društvo. Danas su mladi iseljenici u mnogo boljem položaju nego što su nekada iseljenici bili u oba pogleda. U konačnici to rezultira velikim brojem pripadnika dijaspore koji se ne aktiviraju u institucionalnoj strukturi dijasporske svakodnevice, a potencijalno bi njezinu razvoju mogli znatno pridonijeti u više aspekata.

Državna tijela i institucije s ciljem unaprijeđenja suradnje s dijasporom

Problem nereprezentativnosti društava, organizacija i institucija aktivnih u dijaspori za cjelokupnu populaciju posebno dolazi do izražaja s obzirom na postojeći princip izbora članova Savjeta Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Naime, članovi Savjeta biraju se na prijedlog »najznačajnijih i najbrojnijih udruga, organizacija, institucija ili drugih oblika organiziranja«. ¹⁴ To znači da privatna i/ili osobna kandidatura nije moguća, što uvelike onemogućava postizanje kvalitetnije reprezentativnosti predstavnika dijasporskih zajednica u Savjetu. Time se olakšava »glasnoj manjini« preuzimanje uloge glasnogovornika cjelokupne populacije, što može negativno utjecati ako se uzme u obzir da su ti pojedinci ili grupe nerijetko aktivni u okviru neke od političkih opcija, odnosno često javno iznose svoje ideološke i političke stavove. Nije to specifičnost hrvatske dijaspore, pa i Shain na teorijskoj razini razlikuje »jezgru« ili »organizacijsku elitu«, zatim pasivne članove koji se odazivaju na poziv i tzv. tihe članove, koji su u pravilu nezainteresirani, a aktiviraju se u pravilu tek u slučaju kriza. ¹⁵ Nijedna dijaspora nije homogena, a pojedince koji ne pokazuju interes za značajnije angažiranje vrlo je teško animirati. No ovakva zakonska odredba rezultira činjenicom da gotovo nitko od sugovornika u intervjuima i fokus-grupama u sklopu našeg istraživanja, a mogu se smatrati pripadnicima novije iseljeničke generacije, nije upoznat s postojanjem i radom Savjeta Vlade RH za Hrvate izvan RH kao ni Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan RH. Razlog je njihova slabija aktivnost pri hrvatskim društvima i klubovima u dijaspori.

¹⁴ Članak 19, *Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH*.

¹⁵ Yossi Shain, *Kinship and Diasporas in International Affairs*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2007., 130.

S druge strane, za njih češće znaju Hrvati koji su aktivni pri hrvatskim organizacijama, društvima i klubovima, no u ocjenama njihova rada bili su izrazito kritični. Posebno su naglasili neprecizne i nejasne kriterije izbora predstavnika dijaspore u Savjet. Argumentirali su to u više primjera neuspjehom kandidata nekih od najuglednijih i najbrojnijih organizacija za predstavnike svojih zajednica u Savjetu. Nisu pri tome posebno problematizirali kvalitetu izabranih predstavnika, već ih je zasmetao postupak, odnosno to što nisu dobili ni obrazloženje odluke. Dodatno, jedan od članova Savjeta u jednom od prethodnih saziva izrazito se kritički osvrnuo na njegov rad. Posebno je naglasio rijetko sastajanje na godišnjoj razini, kao i činjenicu da Savjet radom obuhvaća sve hrvatske zajednice diljem svijeta. Kombinacija tih dviju okolnosti onemogućava u praktičnom smislu istinsko artikuliranje te rješavanje problema. Problemi s kojima se hrvatske zajednice susreću u različitim državama strukturno su vrlo raznoliki, jer Hrvati u Bosni i Hercegovini, primjerice, nemaju jednake probleme kao Hrvati u Mađarskoj, Italiji ili Njemačkoj, odnosno Australiji, SAD-u ili državama Južne Amerike. Okupljanje svih predstavnika na rijetkim sastancima ostavlja među iseljenicima dojam da nema volje za stvarnim rješavanjem problema. Stoga su mnogi sugovornici istaknuli da djelovanje Savjeta doživljavaju primarno kao formalno te da Savjet ne ispunjava planiranu svrhu.

TONI (SAD): *Problem koji sam ja sa Savjetom imao je strukturan. Savjet je nažalost formiran da obuhvaća cijeli svijet, a to ne funkcionira. Ne postoji jedna dijaspora, nego mnogo dijaspora... Strukturno bi trebala barem tri Savjeta. Drugi problem je bio što smo imali jedan sastanak godišnje, koji je trajao tri dana. Dva dana bila su rezervirana za različita primanja, večere, prezentacije, kao i logističke detalje oko pravilnika vezanih uz funkcioniranje Savjeta, a samo tri-četiri sata bila su posvećena stvarnoj diskusiji. Možete zamisliti kada imate grupu od 60 ljudi koji svi žele reći što ih muči...*

MAJA (Australija): *... to je samo »photo opportunity«. Da se dva puta na godinu slikate s pedeset ljudi iz dijaspore i možete reći mi surađujemo. Zakon o suradnji s dijasporom nije sukladan realnosti. Vi imate 70% Hrvata koji nisu članovi društava, koji nisu članovi udruga i to je svačije pravo... Zašto ja ne mogu jednu sveučilišnu profesoricu koja se identificira kao Hrvatica, nije članica klubova, kandidirati ju.*

Veći broj sudionika zaključio je kako se time šalje loša poruka dijaspori, a prati je medijski fokus na negativnosti, afere i skandale. Pri tome su se sugovornici uglavnom referirali na svakodnevne vijesti iz Hrvatske o korupciji i sl. U tom širem kontekstu veći broj sudionika zaključio je kako u veli-

kom dijelu dijaspore prevladava dojam da Hrvatska samo deklarativno ističe cilj ostvarivanja suradnje s iseljenicima, a prvenstveno želi od njih novčanu i materijalnu pomoć. U tom kontekstu je većina sugovornika koji su sudjelovali u istraživanju iskazala duboko nezadovoljstvo radom hrvatskih diplomatsko-konzularnih predstavništava. Pri tome su se prigovori u pravilu odnosili na strukturne probleme, neovisne o radu pojedinog konzula ili veleposlanika u pojedinoj državi. Posebno je u više navrata naglašena nekonzistentnost i nedostatak kontinuiteta aktivnosti, pa kako je primijetio jedan od sugovornika, »svaki konzul i veleposlanik koji dođe kreće ispočetka ili iz negativne početne pozicije«. No mora se naglasiti kako je pred diplomaciju postavljen i prilično težak zadatak s obzirom na relativno malen broj veleposlanstava i konzulata, te malobrojnost djelatnika, s jedne strane, a s druge široku rasprostranjenost i brojnost dijaspore koja ima velika očekivanja. Primjerice, jedan od povratnika iz Južne Amerike istaknuo je u razgovoru vođenom u ljeto 2022. kako je u Argentini tek početkom 2025. moguće doći na red za početak postupka dobivanja hrvatskog državljanstva, a uz to veleposlanstvo u Argentini (uz dva konzulata, u Cordobi i San Miguel de Tucumánu) pokriva i područje Paragvaja i Urugvaja. U cijeloj Južnoj Americi veleposlanstva se nalaze još samo u Brazilu (uz dva konzulata, u Rio de Janeiru i Coritibi) te Čileu (uz konzulate u Punta Arenasu, Antofagasti i Iquiqueu). Osoblje u Čileu pokriva Boliviju, Ekvador i Peru, dok se iz Brazila pokrivaju Kolumbija, Venezuela te Trinidad i Tobago. U Australiji su uz veleposlanstvo još tri konzulata (Sydney, Melbourne i Perth). U Kanadi postoje veleposlanstvo i dva konzulata (Mississauga i Vancouver), a nešto više ih je u SAD-u, gdje uz veleposlanstvo u Washingtonu djeluju konzulati u Chicagu, Los Angelesu, New Yorku, Pittsburghu, Seattleu, Kansas Cityju, New Orleansu, Houstonu, Anchorageu i St. Paulu. Unatoč tome, pripadnici dijaspore u SAD-u iznijeli su u razgovorima tijekom istraživanja snažan dojam da je SAD kao jedna od svjetskih velesila u kontekstu vanjske politike »zapostavljen«, kao i Hrvati ondje. Posebno su naglasili izrazito komplicirano prikupljanje bilo kakvih informacija. S druge strane, većina iseljenika u Zapadnoj Europi koja je sudjelovala u istraživanju izjavila je da sve što im je potrebno brže rješava osobnim dolaskom u Hrvatsku — to im je manje komplicirano nego u komunikaciji s diplomatsko-konzularnim predstavništvima.

Dodatno, u sklopu istraživanja pokazalo se nezadovoljstvo gotovo svih sudionika, bez obzira na dijasporu kojoj pripadaju, stupnjem uključivanja osoblja diplomatsko-konzularnih predstavništava u razvoj dijasporskih zajednica. U osnovi, dijaspora od diplomacije očekuje inicijative i veći utjecaj, posebno na kulturnom planu, koji bi pojedincima, društvima i organizacijama pomogao u kvalitetnom okupljanju većeg broja iseljenika te unaprijeđenju

njihova rada i aktivnosti. Takvo očekivanje proaktivnije uloge diplomacije znatno se razlikuje od tradicionalne uloge diplomatsko-konzularnih predstavništava, no ako se unaprjeđenje odnosa s dijasporom smatra državnim interesom, taj tip praksi morat će se razvijati. To će omogućiti prije svega bolju komunikaciju i informiranost obiju strana kao osnovni uvjet unaprjeđenja odnosa u svim pitanjima koja su u ovom radu na temelju iskaza pripadnika dijaspore identificirana kao problematična. Trenutačno, programi i projekti namijenjeni dijaspori najčešće ne dolaze do šireg kruga ljudi, a to posebno negativno utječe na drugi identificirani cilj Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske (nakon osnaživanja hrvatskih zajednica u zemljama useljenja) — snažnije uključivanje pripadnika dijaspore u društveni razvoj Republike Hrvatske.

Uključivanje dijaspore u društveni razvoj Republike Hrvatske

Reprezentacija dijaspore u Hrvatskom saboru i uključivanje pripadnika dijaspore u politički život Republike Hrvatske

Najdirektniji oblik uključivanja dijaspore u društveni razvoj država podrijetla je njihova prisutnost u parlamentu, predstavničkom tijelu građana i nositelju zakonodavne vlasti. U tom smislu Hrvatska nije nikakva iznimka na europskoj ili globalnoj razini, jer su različiti oblici zastupstva dijaspore u državnim parlamentima 2019. bili razvijeni u 149 država svijeta, uključujući, među članicama Europske unije, primjerice Francusku, Italiju i Portugal.¹⁶ Krug zemalja koje se odlučuju na sličnu praksu sve je veći. Svaka od tih država razvija specifične modalitete uključivanja dijaspore u donošenje odluka na najvišoj razini. Pripadnici dijaspore u Republici Hrvatskoj imaju pravo birati tri svoja predstavnika u Hrvatski sabor, a razvoj tog tipa uključivanja dijaspore može se pratiti od početka 1990-ih, no tek je izmjenama izbornog zakona 1995. uvedena zasebna izborna jedinica za državljane Republike Hrvatske bez prebivališta na njezinom teritoriju. Prema izmjenama zakona mogli su birati 12 svojih predstavnika u Sabor.¹⁷ Ta se odluka ubrzo počela glasno problematizirati u domaćem javnom prostoru. Osnovni razlog tadašnjih prigovora političke oporbe bio je što su na izborima svi zastupnici dijaspore u

¹⁶ Michel S. Laguerre, *Parliament and Diaspora in Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2013; Tudi Kernalégn i Émilie van Haute, »Why study political parties abroad? Diasporas as new arenas for party politics«, u: *Political parties abroad: A new arena for party politics* (ur. Tudi Kernalégn i Émilie Van Haute), Routledge, London, 2020., 1.

¹⁷ Jakov Žižić, »Razvoj, obilježja i perspektive posebnog političkog predstavljanja Hrvata izvan Republike Hrvatske«, u: *Hrvatska izvan domovine* (ur. Marin Sopta, Franjo Maletić i Josip Bebić), Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2015., 465.

praksi bili predstavnici jedne političke stranke, Hrvatske demokratske zajednice. Argumentacija protiv takvog zakonodavnog rješenja bila je usmjerena prvenstveno na isticanje kako je s obzirom na relativno nisku izlaznost glasača u dijaspori potrebno manje glasova nego je to bilo u Hrvatskoj. Usporedno s tim načelno se dovodila u pitanje opravdanost glasovanja dijaspore te njezin utjecaj na formiranje vlasti u Hrvatskoj s obzirom na to da pravo glasa imaju osobe koje ne žive na njenom teritoriju. Rezultat su bile promjene 1999. godine kada je fiksni broj od 12 zastupnika zamijenjen proporcionalnim brojem zastupnika u odnosu na broj glasača, a mogao je iznositi od nula do 14. Današnje zakonske odredbe datiraju iz 2010. kada je ponovno uveden fiksni broj predstavnika dijaspore u Hrvatskom saboru, no postavljen je na simbolična tri.¹⁸

Usporedno s tim razvojem situacije, nije ponovno formirano ministarstvo iseljeništa, a mogućnosti glasovanja u inozemstvu ograničene su isključivo na prostore diplomatsko-konzularnih predstavništava, dok je prije to bilo moguće organizirati i u hrvatskim klubovima te društvima. Za pripadnike dijaspore u velikim državama kao što su SAD, Kanada, Australija te zemlje Južne Amerike to znači da državljani Hrvatske, žele li glasati, moraju putovati više tisuća kilometara, što u konačnici vodi tome da ne prakticiraju svoje ustavno pravo. S tim u vezi u javnom se prostoru često spekulira s mogućnosti uvođenja dopisnog ili e-glasanja. Sugovornici u našem istraživanju iz Australije, SAD-a i Kanade, useljeničkih država u kojima su predstavnici dijaspore pokazali najviše interesa za tu temu, drže da uvođenje dopisnog ili e-glasanja ne bi znatnije utjecalo na broj glasača koji bi izlazili na izbore, barem ne u mjeri da bi predstavljali znatniju razliku u rezultatima, ali smatraju da bi njegovo uvođenje bila simbolično važna gesta u odnosu prema dijaspori.

Drugi problem u pogledu sudjelovanja dijaspore na izborima i njihova predstavništva u Hrvatskom saboru iskristalizirao se kroz stav dijela sugovornika kako njihov glas nije u konačnici ni bitan, jer će u izboru svoga predstavnika svakako biti preglasani. Posljedica je to činjenice da ključnu ulogu u izboru predstavnika dijaspore u Hrvatskom saboru imaju Hrvati u Bosni i Hercegovini. To je većina sugovornika istaknula kao velik problem, ne želeći time umanjiti Hrvatima iz Bosne i Hercegovine pravo glasa. U tom kontekstu svakako vrijedi navesti prakse u nekoliko drugih država koje imaju predstavnike dijaspore u državnim parlamentima, ali koji se biraju u više izbornih jedinica. U Francuskoj se predstavnici dijaspore biraju za svaku od jedanaest izbornih jedinica na koliko su »podijelili« svijet (Kanada i SAD,

¹⁸ Jakov Žižić, nav. dj., 465-466.

Srednja i Južna Amerika, Sjeverna Europa i Grenland, zemlje Beneluksa, zemlje Pirenejskog poluotoka i Monako, Liechtenstein i Švicarska, Srednja i Istočna Europa, Južna Europa uz Izrael, Turska i Palestinski teritoriji, zemlje Magreba, Središnja, Istočna i Južna Afrika te veći dio Srednjeg Istoka; Bjelorusija, Ukrajina, Rusija, Moldavija, Oceanija te veći dio Azije). U Portugalu dva su predstavnika europske dijasporu u parlamentu, a dva za ostatak svijeta. Italija bira predstavnike dijasporu u četiri izborne jedinice: Europa (uključujući Rusiju, Tursku i Grenland), Južna Amerika, Srednja i Sjeverna Amerika te Afrika, Azija, Oceanija i Antarktik. Prijedlozi u uvođenju više jednomandatnih izbornih jedinica za dijasporu, kao i o uvođenju kombiniranog izbornog sustava u kojem bi pripadnici dijasporu glasali u izbornoj jedinici na razini cijele države, postoje za sada »na papiru« i tek će se vidjeti kako će se u tom pogledu razvijati situacija.¹⁹ Javna rasprava o tom pitanju te njegova šira kontekstualizacija zasigurno bi pridonijela i senzibilizaciji dijela hrvatskog javnog mnijenja koje je načelno nesklono sudjelovanju dijasporu na izborima.

Javna debata koja se do sada vodila o opravdanosti glasanja dijasporu i koja je bila uglavnom negativno intonirana imala je — što je potvrdilo i naše istraživanje — različit odjek među pripadnicima dijasporu. Većina sugovornika, a posebno pripadnika mlađe generacije te novih iseljenika, nije pokazala izraženu volju za sudjelovanjem na izborima. Predstavnici druge i treće generacije u pravilu teško uopće prate situaciju na domaćoj političkoj sceni, jer većina ne vlada dovoljno hrvatskim jezikom. Osnovni izvor informacija su im roditelji i šira rodbina, ali većinom nisu ni zainteresirani. Među novijim iseljenicima obuhvaćenim našim istraživanjem možemo razlikovati dva tipa. S jedne strane riječ je o mlađim, visokoobrazovanim osobama kojima se odlaskom iz Hrvatske otvarala mogućnost profesionalnog karijernog napretka. Oni su bez obzira na društvo useljenja uglavnom bili suzdržani u izricanju stavova o političkoj situaciji u Hrvatskoj i u načelu su naglašavali nezainteresiranost za političke teme. S druge strane, kod nižekvalificiranih iseljenika prevladava izrazito kritičan stav prema situaciji u Hrvatskoj. Osnovna motivacija njihova odlaska bila je nemogućnost ostvarenja onoga što smatraju osnovnim preduvjetima normalnog života, a to su posao i plaća koja bi im osigurala kvalitetan život. Duboko su razočarani te u pravilu zaključuju kako se ništa ne može promijeniti, pa ne žele ni pratiti domaću politiku ni

¹⁹ Mirjana Kasapović, »Tko i kako predstavlja 'dijasporu'«, *Političke analize*, 1 (2010), br. 3, 19; Jakov Žižić, nav. dj., 469; Mateo Žugaj i Stjepan Šterc, »Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene«, *Pilar — Časopis za društvene i humanističke studije*, 11 (2016.), br. 2, 9-33.

sudjelovati na izborima. Osim toga, kod mlađih pripadnika dijaspore prepoznaje se jako zastupljen stav da nemaju pravo utjecati na izbor vlasti u državi u kojoj ne žive te za to ne snose posljedice.

DOMAGOJ (Australija): *Ja tamo ne mislim živiti i mislim da nemam pravo mijenjat tamo vladu i glasovat.*

S obzirom na to mora se naglasiti da je takav stav ipak posljedica loše informiranosti, a zasigurno dijelom i negativne medijske kampanje, uslijed čega velik dio iseljenika ne razumije stvarnu situaciju, kako je to primijetila sudionica fokus-grupe iz Australije:

INES (Australija): *... ako postoji taj zastupnik u saboru i ako imas državljanstvo, imaš i pravo i obvezu da pratiš politiku i ako želiš dati glas da ga daš u punom znanju. Ako je to dio našeg državljanstva trebalo bi više informacija, ne objašnjava se za šta se glasa, ne znaju kako se glasa, za koga, za šta... ti ne glasaš za cijeli sabor. Ti glasaš za svog zastupnika. Institucije moraju bolje informirati ljude.*

S obzirom na to da je broj predstavnika dijaspore u Hrvatskom saboru fiksiran, oni će svakako biti izabrani, pa je bolje kada što više pripadnika dijaspore glasuje te će izbor njihovih predstavnika biti reprezentativniji. U tom smislu razmišljanje o izbjegavanju utjecaja na izbor vlasti u državi u kojoj se ne živi nije opravdano, osobito s obzirom na malen broj predstavnika dijaspore u Saboru. No to je u određenoj mjeri također posljedica njihove interpretacije politike Hrvatske prema dijaspori. Stoga je dio sugovornika istaknuo kako bi osnovni cilj Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan RH te Savjeta Vlade RH za Hrvate izvan RH trebalo biti upravo povećanje broja predstavnika dijaspore u Hrvatskom saboru, jedinom mjestu na kojem se zaista mogu zastupati njezina prava i interesi. Time se opet potvrdilo nezadovoljstvo ulogom i položajem dijaspore u društvenom razvoju Republike Hrvatske. Bez zadržke su to istaknuli sudionici fokus-grupe u SAD-u zaključivši kako je u velikom dijelu dijaspore prevladao osjećaj nepoželjnosti te svojevrsne »jednosmjerne ulice« u odnosima s Hrvatskom, pa su se mnogi prije izrazito aktivni pojedinci razočarali i povukli iz života zajednica kojima pripadaju. Posebno razočaravajućim smatraju činjenicu da hrvatske vlasti nisu prepoznale želje brojnih iseljenika koji su htjeli pomoći. Pri tome su naveli i niz konkretnih inicijativa koje su nastojali pokrenuti, ali koje nisu realizirane, što nas dovodi do pitanja uloge dijaspore u gospodarskom razvoju Hrvatske.

Dijaspورا i investicije u Republiku Hrvatsku

Praktički svi sudionici istraživanja izrazili su potencijalnu zainteresiranost za ulaganje u Hrvatsku kada bi imali dovoljno kapitala za takav pothvat. To vri-

jedi istaknuti bez obzira na to što su se u razgovorima na tu temu često spominjale brojne afere u kojima pripadnici dijasporne nisu mogli ostvariti svoje ulagačke namjere, problemi s kompliciranom birokracijom, složen pravosudni i zakonodavni sustav itd. No pod pojmom ulaganja apsolutna većina sudionika istraživanja razumjela je kupnju individualne nekretnine i eventualno njezino korištenje u turističke svrhe. To nije tip ulaganja koji se u pravilu u hrvatskom javnom prostoru podrazumijeva kada je riječ o privlačenju investicija iz dijasporne, bez obzira na to što priljev kapitala iz inozemstva putem doznaka stalno predstavlja od oko 3% do više od 5% bruto domaćeg proizvoda Republike Hrvatske te nadmašuje sva inozemna ulaganja.²⁰ Zanimljivo je da činjenica posljedica je loše informiranosti, ovaj put domaćeg stanovništva, te neupravljanja očekivanjima, odnosno slikom o hrvatskoj dijaspori od strane hrvatskih vlasti. Kako je zaključila nekolicina sugovornika u jednoj od fokus-grupa, a bila je riječ o profesionalcima u financijskom sektoru i stručnjacima za gospodarstvo, ljudi u Hrvatskoj, s jedne strane, nisu svjesni visine doznaka »malih« ljudi diljem svijeta. S druge, poslovni ljudi ne ulažu zbog emocija, nego zbog povrata kapitala, odnosno zarade. Emocija može biti dostatna tek da poslovni čovjek hrvatskog podrijetla uključi Hrvatsku u razmišljanje kao mjesto moguće investicije.

SREČKO (doseljenik iz Australije): ... *ljudi ne ulažu zbog emocija, nego povrata novca i zarade... To što u iseljeništvu ima vrlo bogatih ljudi, to ne znači da su oni investitori. Najveći broj među njima su, primjerice, građevinari, koji mogu biti u stanju izgraditi fantastične projekte, ali oni nisu investitori, već izvođači. Od njih se može očekivati gradnja kuće, kupnja zemljišta, ali oni neće kupiti veliku kompaniju primjerice.*

JOSIP (doseljenik iz Australije): *Kapital gleda povrat. On je kao voda, ako mu olakšaš put, doći će. Što konkretnije informacije daješ investorima oni će doći.*

Nadalje, sudionici iste fokus-grupe istaknuli su kako zbog nerealnih očekivanja i dijaspora sama sebi stvara probleme. Iseljenici, smatraju, ne mogu očekivati da im Hrvatska nešto duguje i da ih treba dočekati s povlasticama, već moraju djelovati ravnopravno sa svima na tržištu. Institucije države trebaju pripadnicima dijasporne zainteresiranim za investiranje, kao i svim drugim investorima, omogućiti samo kvalitetne informacije. Nesumnjivo je da je u cjelini hrvatske dijasporne znatan broj vrlo bogatih pojedinaca, koji se

²⁰ Caroline Hornstein-Tomić, Katharina Hinić i Ivan Hrštic, »Croatia's Diaspora Strategy — History, Transition, Status, and Outlook«, u: Liam Kennedy (ur.), *The Routledge International Handbook of Diaspora Diplomacy*, Routledge, Abingdon, 2022., 94-106.

moгу smatrati potencijalno velikim investitorima. Uostalom, više njih je već ostvarilo značajne projekte u Hrvatskoj, no u odnosu na ukupnu veličinu hrvatske dijaspore njihov je broj relativno malen. U tom smislu treba imati realna očekivanja. Uostalom, kada govorimo o iseljenicima tijekom 20. stoljeća često se polazi od činjenice da je uglavnom bila riječ o niskoobrazovanim pojedincima koji su po dolasku u useljenička društva obavljali najteže poslove. Osim toga, kako je sudionik druge fokus-grupe istaknuo, i u drugoj generaciji naše dijaspore dominirala su strukovna zanimanja, dok je udio visokoobrazovanih, osobito u financijskom sektoru o kojem govorimo u kontekstu investicija, relativno malen. U tom kontekstu Dino zaključuje:

DINO (Australija): ... *manje od 10% Hrvata druge generacije je išlo na fakultet... jako malo ljudi je imalo svoj biznis... manjak poslovnog duha vlada u okviru hrvatskih zajednica, jer nije prihvatljivo pogriješiti, ne uspjeti u jednom biznisu, drugom, trećem, da bi uspio u četvrtom-petom. Na to se među Hrvatima jako loše gleda. No mlađe generacije su i po tom pitanju ipak drugačije.*

Dakle, potencijal privlačenja investitora hrvatskog podrijetla iz inozemstva postoji i kad su u pitanju pripadnici druge, treće i sljedećih generacija, ako gospodarska klima osigura preduvjete za to. Spomenuti stručnjaci iz financijskog sektora i gospodarstva drže da se Hrvatska razvija u tom smjeru te da postaje sve sigurnije tržište. Ispunjavanje tog preduvjeta predstavlja ujedno uvjet za privlačenje većeg broja pripadnika dijaspore na povratak, odnosno useljenje u Hrvatsku, što je treći ključan cilj Zakona o odnosima RH s Hrvatima izvan RH.

Povratak/doseljavanje pripadnika dijaspore u Hrvatsku

U svrhu ostvarenja cilja povratka, odnosno doseljenja pripadnika dijaspore, u sklopu Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske osnovan je »ured dobrodošlice« kako bi se olakšala integracija svima koji se vrate/dosele, a onima koji tek razmišljaju o toj mogućnosti osigurale ključne informacije i tako ih se potaknulo na odluku. U sklopu ureda osigurana je i savjetnička pomoć u rješavanju pravnih i drugih pitanja. Takav će angažman zasigurno olakšati integraciju, koja je prema istraživanjima dosad bila prilično izazovna, a povratnici i doseljenici nerijetko su se osjećali nepoželjnima.²¹

²¹ Čapo Žmegač, Jasna; Hornstein Tomić, Caroline & Jurčević, Katica), *Didov san. Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2014.; Hornstein Tomić, Caroline, »The World Doesn't Owe You Anything: A family's (re-)migration from and to Croatia«, u: *Remi-*

Iskustva su u pogledu povratka izrazito individualna, kako se potvrdilo i u našem istraživanju. Nekolicina Hrvata koji su u drugoj polovici 1990-ih i početkom 2000-ih došli iz Australije naglasili su da su bili prepušteni sami sebi te da nisu imali nikakvu institucionalnu pomoć. Kasniji doseljenici, napose oni iz Južne Amerike, vrlo su se pohvalno izrazili o Croaticumu — programu učenja hrvatskog jezika u Republici Hrvatskoj. No, s druge strane, iznijeli su niz problema s kojima su se suočavali ili se još suočavaju te elaborirali niz prijedloga za konkretne mjere koje bi taj proces olakšale. Među problemima koje su uočili istaknuli su nužnost osiguranja većeg broja pouzdanih informacija o nizu pitanja, jer oni koji se odluče preseliti moraju se oslanjati većinom na osobne društvene mreže. Također, smatraju da bi, ako je cilj Republike Hrvatske potaknuti veći broj iseljenika na povratak, bilo poželjno sustavnije organizirati višemjesečnu pomoć pri prilagodbi na život u Hrvatskoj, bilo u obliku pomoći s rješavanjem brojnih birokratskih pitanja do životnih problema kao što su pronalazak prvog smještaja, posla itd.

DARIO (Argentina): *Croaticum je bio lijepo organiziran... Tada sam imao mogućnost raditi preko student servisa, ali sve ostalo bilo je jako neorganizirano... Sada sam čuo da mladi ljudi imaju slične poteškoće, ali čuo sam da je sada onemogućeno da mogu raditi preko student servisa. To čini da je ovaj program defakto napravljen samo za mlade ljude koji imaju podršku svojih roditelja, koji ih mogu financirati dok su u Hrvatskoj... Iz Argentine je takvih vrlo malo... Poslovi koji su dostupni za mlade ljude koji ne govore dobro jezik, ponuda poslova je dosta ograničena i jako teško će se prilagoditi...*

MARIO (Argentina): *... dodeš kao student, studiraš i onda je pustinja, nema nikakve pomoći... Dođi, studiraj i poslije snađi se.*

Pri osmišljavanju mjera stimulacije povratka i doseljavanja, odnosno prilagodbe i integracije u hrvatsko društvo, također je nužno na umu imati heterogenost dijaspore, pa te mjere oblikovati višedimenzionalno. Novčana stimulacija, onako kako je zamišljena i predstavljena krajem 2021. godine, za pripadnike dijaspore u zapadnim visokorazvijenim društvima (SAD, Kanada, Australija, zapadnoeuropske države) ne znači previše, u svakom slučaju ne u onom iznosu koji je u Hrvatskoj predstavljen.²² Stoga su pripadnici tih dijaspora pitanju povratka, odnosno doseljenja, pristupali vrlo oprezno. Nagla-

gration to Post-Socialist Europe. Hopes and Realities of Return (ur. Caroline Hornstein Tomić, Robert Pichler i Sarah Scholl-Schneider), Lit Verlag, Beč-Zürich 2018., 110-112.

²² Mjera Biram Hrvatsku: Za povratak u Hrvatsku poticaji do 200 tisuća kuna, <https://vlada.gov.hr/vijesti/mjera-biram-hrvatsku-za-povratak-u-hrvatsku-poticaji-do-200-tisuca-kuna/33598> (pristupljeno 10. 12. 2022.).

šavali su probleme u svakodnevnom životu kao što su birokracija, pravna nesigurnost, zdravstveni sustav itd., a kao ključnu prednost isticali su kvalitetu života. Svakako, novi moment u analizi prednosti i nedostataka predstavlja iskustvo pandemije bolesti COVID-19, koja je, među ostalim, mnogima omogućila rad od kuće, odnosno s bilo kojeg mjesta. U tom slučaju pojedinci zadržavaju inozemna primanja, a žive u Hrvatskoj. To se nekim sugovornicima čini kao dobitna kombinacija. Iskustvo pandemije bilo je osobito teško upravo među pripadnicima dijaspore u Australiji s obzirom na rigoroznu politiku države u suočavanju s tim izazovom. Stoga je zamjetan relativno veći broj osoba i obitelji koje su spremne na preseljenje, no ipak, nitko ne očekuje masovniji pokret, barem dok se standard života u Hrvatskoj znatnije ne popravi. Uvelike je drukčija situacija dijaspore u Južnoj Americi. Tamošnja društva suočavaju se s brojnim političkim i gospodarskim problemima. Stoga je trenutačno najveći potencijal u privlačenju doseljenika upravo u tim dijasporama. Svjesni su toga i sami doseljenici iz Južne Amerike koji su sudjelovali u istraživanju:

DARIO (Argentina): *... moje mišljenje je da zemlja koja toliko pati zbog demografske slike ne može si priuštiti da ne učini sve što je moguće da ne olakša život onima koji su tek stigli... Situacija ondje predstavlja veliku priliku za Hrvatsku.*

Iskustva ovih mladih ljudi predstavila su atipičnu sliku hrvatske dijaspore, odnosno sliku koja se uvelike razlikuje od dominantne percepcije dijaspore u hrvatskom društvu. Naime, bez ustručavanja se može reći kako u hrvatskom društvu prevladava slika iseljenika u razvijenim i bogatim zapadnim društvima. Situacija u pojedinim zemljama Južne Amerike u usporedbi s Hrvatskom, međutim, mnogo je teža u pogledu životnog standarda, ali i sigurnosti u svakodnevnom životu te u mnogim drugim aspektima. Stoga je i interes za preseljenje u Hrvatsku među pripadnicima južnoameričkih hrvatskih zajednica relativno velik. To je jedan od razloga što su sudionici istraživanja iz Južne Amerike u odnosu na sunarodnjake na drugim kontinentima mnogo bolje upoznati s djelatnosti institucija koje u svom djelokrugu imaju odnose s iseljenicima te su se u načelu mnogo pohvalnije izražavali o njihovu radu. Iako, kako su istaknuli, iskazani veliki interes južnoameričkih Hrvata dijelom je varljiv s obzirom na to da oni sami imaju dojam kako je motiv velikog broja zainteresiranih prvenstveno dobivanje hrvatskih dokumenata koji će im omogućiti preseljenje u neku drugu državu u Europskoj uniji. S obzirom na izostanak jezične, pa i kulturne barijere, najpopularnija je Španjolska. Time se samo još jedanput potvrdila potreba za nijansiranim višedimenzionalnim razvojem mjera za poticanje povratka i doseljenja. Ako je povra-

tak, odnosno doseljavanje pripadnika dijaspore, proglašen državnim interesom, mjere moraju biti dovoljno jasne, a istodobno fleksibilne te sveobuhvatne kako bi odluka o preseljenju postala privlačnija bez obzira na razlike među društvima iz kojih povratnici/doseljenici dolaze, kao i na razlike u pripadnosti pojedinaca različitim generacijama, odnosno različitim društvenim grupama unutar dijasporske populacije.

Zaključak

Aktivnosti hrvatskih institucija prema dijaspori mogu se sagledavati kao dio politike (re)konstrukcije nacije na daljinu, što je sastavni dio političkih nastojanja sve većeg broja država. U tom kontekstu cilj ovoga rada bila je analiza različitih elemenata te politike na temelju iskaza pripadnika dijaspore, a u teorijskom okviru koji je naznačio Saša Božić u radu iz 2012. godine. On je prepoznao tri različita dominantna poimanja dijaspore u domaćoj javnosti, ali i u okviru hrvatske znanosti posvećene toj temi. Prvu dominantnu perspektivu karakterizira pogled na hrvatsku naciju kao transnaciju, podijeljenu na dva elementa, domovinsku i iseljenu. Pri tome se pojednostavnjuje kompleksnost procesa (re)konstrukcije identiteta, pa se sve iseljenike i njihove potomke olako smatra dijasporom. Druga dominantna perspektiva temelji se na prisutnosti snažnih osjećaja »patnje« među pripadnicima dijaspore za zemljom podrijetla, pa se ona interpretira kao zajednica u vječnoj čežnji za povratkom. Treća perspektiva počiva na uvjerenju da je dijaspora naglašeno jedinstvena i snažno integrirana zajednica, a da njezini članovi dijele kulturne, društvene i političke stavove te vrijednosti, pa i kad su geografski vrlo udaljeni.²³

U Zakonu o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske mogu se prepoznati elementi svake od ove tri perspektive. No, pojedine odredbe pisane su jako široko, što otvara mogućnost različitih interpretacija namjere zakonodavca. Stoga se istovremeno može i tvrditi kako u odnosu na prve dvije dominantne perspektive koje uočava Božić Zakon ipak predstavlja iskorak u smislu pokušaja kompleksnijeg pristupa fenomenu dijaspore. Fokus na institucionalne oblike djelovanja, koji je problematiziran u ovom radu, može se tumačiti i kao pokušaj razlikovanja dijaspore u odnosu na druge oblike povezivanja pojedinaca i grupa. Time se sužava široki pristup fenomenu istaknut u okviru prve prepoznate dominantne perspektive. No sudionici u našem istraživanju iznijeli su niz primjedbi na taj način rada s dijasporom čime se potvrdio Božićev zaključak da nedostaje jasan uvid u oblike kolektivnog djelovanja u dijaspori, a može se dodati i kako se ne smi-

²³ Saša Božić, nav. dj., 116-118.

je zanemariti ni potencijal pojedinaca u tom širem kontekstu. S obzirom na drugu dominantnu perspektivu, valja prepoznati nastojanje zakonodavca za osnaživanje dijaspora u društvima u kojima se razvijaju. To potvrđuje odgovoran pristup problematici te nadilazi ideju »sna o povratku« kao temeljnoj karakteristici života dijaspore. Najveći je izazov u kreiranju i provedbi politike, međutim, heterogenost dijaspore u više dimenzija, a u ovom smo se radu primarno usredotočili na generacijske razlike unutar te populacije. Potvrdila se tako jedna od početnih teza istraživanja, teza o nužnosti osmišljavanja novih pristupa mobilizaciji pripadnika dijaspore, jer tradicionalni modeli aktivnosti više nemaju dovoljnu motivacijsku snagu.

Potencijalna praktična svrha ovoga rada bila je otvaranje pitanja koja se mogu utemeljeno argumentirati te time konkretno pridonijeti nastojanjima oko unaprjeđenja odnosa s dijasporom. U tom su kontekstu kao ključni čimbenici u budućem razvoju aktivnosti prepoznati nužnost obuhvatnije definicije dijaspore, s manjim fokusom na isključivo organizirane oblike djelovanja unutar dijasporskih zajednica, zatim razlike osnovnih karakteristika pojedinih dijaspora u teritorijalnom smislu (od države do države), kao i razlike unutar njih, prvenstveno razlike između dijasporskih generacija. U operativnom smislu konkretniji problemi naglašeni su u pogledu djelovanja Savjeta Vlade RH za Hrvate izvan RH te nužnosti većeg uključivanja diplomatsko-konzularnih predstavništava u život dijasporskih zajednica. S druge strane, u zakonodavnom se pogledu kao ključan problem iskristaliziralo pitanje predstavništva dijaspore u Hrvatskom saboru. Daljnji razvoj sustava u tim aspektima, među ostalim, predstavlja potencijal na kojem je moguće nastaviti učvršćivati veze između Republike Hrvatske i Hrvata izvan Hrvatske, kako u pogledu pružanja podrške njihovu etabliranju u useljeničkim društvima, tako i u pogledu njihova snažnijeg uključivanja u društveni razvoj Hrvatske kao zemlje podrijetla.

Ivan Hrštić:

**The Heterogeneity of the Diaspora — Key Factor of
Developing and Implementing the Politics Directed Toward
Croats Outside the Republic of Croatia**

The goal of this paper is to discuss the heterogeneity of Croatian Diaspora based on a number of factors which could be used to potentially formulate and implement the politics directed toward Croats outside the Republic of Croatia. The paper is based on an analysis of 28 interviews and 11 focus groups, which altogether included 87 members of Croatian diaspora communities and repatriates and immigrants in Croatia. They provided us with a deeper insight into the current state of Croatian communities in the

US, Canada, Argentina, Chile, Venezuela, Paraguay, Germany, Austria, Switzerland, Denmark, Norway, Sweden and Australia. From these perspectives, we have analyzed the main provisions of the Act on the Relations of the Republic of Croatia with the Croats Abroad, which is the main legislative act in terms of providing a framework for the diaspora politics of Croatia.

Key words: *emigration policy, Central Government Office for Croats outside of the Republic of Croatia, The Croatian Government's Advisory Council for Croats Abroad, repatriates, investments*

Iseljavanje u inozemstvo 2011.—2021. po manjim teritorijalnim jedinicama (županijama, gradovima i općinama)¹

Nenad POKOS

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Ivo TURK

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 4. 11. 2022.

UDK 314.151.3-054.7(497.5-3)"2011/2021"

doi: 10.5559/pi.17.32.05

Hrvatska već dugi niz godina ima negativan migracijski saldo, što znači da je tijekom određenog razdoblja veći broj iseljenih od broja useljenih osoba. Točne podatke o broju iseljenih iz Hrvatske teško je utvrditi iz više razloga. Postoji i problem takozvanog fiktivnog stanovništva, koje je prijavljeno u Hrvatskoj iako u njoj ne živi. Velik broj iseljenih osoba ne prijavljuje da se iselilo, iako su to dužni po zakonu. Razlog je tome, kao i fiktivnom prijavljivanju, zadržavanje ili stjecanje određenih beneficija u Hrvatskoj. U Hrvatskoj postoji velika razlika između regija u intenzitetu iseljavanja. Cilj ovoga rada je analizirati iz kojih se dijelova Hrvatske stanovništvo najviše iseljavalo te iz kojih se iseljavalo najmanje.

Ključne riječi: iseljavanje, depopulacija, stanovništvo, Hrvatska

Uvod

Jedan od uzroka zbog kojih se Hrvatska nalazi u krugu europskih zemalja s najnepovoljnijim demografskim procesima, trendovima, odnosima i strukturom jest sve veći broj iseljenih stanovnika u odnosu na broj doseljenih. Posljednji jači emigracijski val počeo je globalnom gospodarskom krizom 2008., a intenzivirao se ulaskom Hrvatske u članstvo Europske unije 2013. te je

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta »Zajedno srce, jedna duša, jedna HRVATSKA« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«. Istraživanje koje je rezultiralo ovim radom obavljeno je u sklopu dionice 1 projekta, pod nazivom »Socijalni i lobistički potencijal hrvatskih iseljeničkih zajednica i udruga s obzirom na njihovo povijesno i kulturno naslijeđe i status u zemljama iseljenja« te dionice 2 projekta, pod nazivom »Suvremeni motivacijski ciklusi migriranja mladih Hrvatske u kontekstu općih migracijskih procesa u Hrvatskoj — empirijska analiza«.

možda dosad najnepovoljniji val jer se događa u okolnostima smanjene rod-nosti, prirodnog pada, ukupne depopulacije i ubrzanog procesa starenja.² Točni razmjeri iseljavanja nisu potpuno poznati jer mnogi stanovnici prije odlaska ne odjavljuju prebivalište u Hrvatskoj ili to čine znatno poslije iseljenja. Međutim, i tako krnji podaci pokazuju da se između 2011. i 2020. u inozemstvo iselilo 288.844 stanovnika odnosno dvjesto tisuća više nego u razdoblju 2001.—2010. kada ih se iselilo 88.548. Osim toga, veliku promje-nu pokazuju i podatci prema regionalnom ishodištu hrvatskih iseljenika. To se posebno odnosi na sve veći udio iseljenih iz pet istočnohrvatskih župani-ja u kojima je prema Popisu stanovništva 2011. godine živjelo 18,8% stanov-nika Hrvatske. Udio iseljenika iz tih pet županija u razdoblju 2001.—2010. iznosio je 26,5% dok su u razdoblju 2011.—2020. te županije u ukupnom broju iseljenih sudjelovale s čak 34,9%.

Iseljeni iz Hrvatske prema podacima hrvatske statistike

Opće je poznato da je nakon ulaska Hrvatske u članstvo Europske unije 2013. godine došlo do znatno masovnijeg iseljavanja stanovnika, ponajprije u zemlje članice EU-a. Međutim, prema podacima Državnoga zavoda za sta-tistiku ne mogu se doznati pravi razmjeri iseljavanja jer mnogi stanovnici pri-je nego što napuste Hrvatsku ne odjave prebivalište iako su prema Zakonu o prebivalištu iz 2012. to dužni učiniti.³ Neki ne odjavljuju prebivalište nada-jući se kako će u inozemstvu provesti kraće vrijeme, neki to čine s odgodom od nekoliko mjeseci ili čak nekoliko godina, tj. kada vide hoće li stvarno os-tati dulje u inozemstvu, a neki prebivalište uopće ne odjave kako bi u Hr-vatskoj zadržali neka prava ili beneficije. Najčešće se pri tome navodi koriš-tenje hrvatskoga zdravstvenog osiguranja te manipulacije vezane uz korište-nje državnih ili gradskih stanova na koje ne bi imali prava u slučaju odjave prebivališta.⁴

Iako su zbog navedenog podatci DZS-a relativno krnji, to su jedini služ-beni podatci o broju iseljenih, a prikazani su u tablici 1. Vidljivo je da je iz-među 2011. i 2017. zabilježen kontinuiran porast broja odseljenih, a npr. već 2013. zabilježeno je oko 20% više iseljenih nego prethodne dvije godine premda je Hrvatska u članstvo EU-a ušla tek u drugoj polovici 2013. Već

² Pokos, N., (2017) »Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvat-ske«, *Političke analize*, god. VIII, broj 31, str. 16-23.

³ »Zakon o prebivalištu«, *Narodne novine*, 144/12, 158/13, 114/22

⁴ Pokos, N. (2021), »Demografski aspekti suvremenog iseljavanja iz Hrvatske«. U: Žanić, M., Živić, D., Špoljar Vržina, S. Miletić G.-M. (ur.), *Suvremene migracije u Republici Hr-vatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 11-33.

2014. broj iseljenih gotovo je za dvije trećine veći nego 2011., a 2015. više nego dvostruko veći (133,5%) u odnosu na početnu promatranu godinu. Uvjerljivo najveći broj iseljenih, njih 47.352, zabilježen je 2017. što je čak 272,9% više nego 2011. Nakon toga broj iseljenih oscilira te je 2020. njihov broj bio čak 28,1% manji nego 2017.

Glavni razlog tome je pandemija bolesti COVID-19 zbog koje su mnoge države »zatvorile« svoje granice, a i u mnogim je državama zapošljavanje stranim državljanima strancima bilo otežano ili onemogućeno. Međutim, već 2021. broj odseljenih čak je malo veći nego 2019. pa se može očekivati da i poslije 2021. neće doći do znatnijeg smanjenja broja odseljenih.

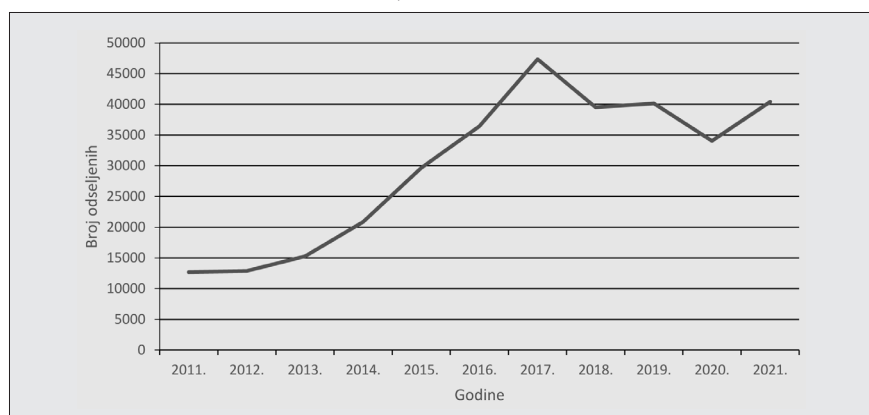
Tablica 1. Broj stanovnika odseljenih iz Hrvatske 2011.—2021. prema podacima DZS-a.

Izvor: Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2011. Priopćenje 7.1.2, DZS, 2012. <https://web.dzs.hr/arhiva.htm>; Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2021. Priopćenje STAN-2022-2-1, DZS, 2022. <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29030> (pristupljeno 2. 11. 2022.)

Godina	Broj odseljenih	Bazni indeks 2011.=100	Lančani index
2011.	12.699	100	—
2012.	12.877	101,4	101,4
2013.	15.262	120,2	118,5
2014.	20.858	164,2	136,7
2015.	29.651	233,5	142,2
2016.	36.436	286,9	122,9
2017.	47.352	372,9	130,0
2018.	39.515	311,2	83,4
2019.	40.148	316,2	101,6
2020.	34.046	268,1	84,8
2021.	40.424	318,3	118,7
UKUPNO	329.268	—	—

Slika 1. Broj odseljenih stanovnika iz Hrvatske 2011.—2021.

Prema podacima DZS-a.

Iseljeni iz Hrvatske 2011.—2021. po županijama

Prostorna dimenzija iseljavanja iz Hrvatske, odnosno analiza po županijama, pokazuje kako je došlo do znatnih promjena u odnosu na razdoblje prije stjecanja neovisnosti. Tako su, primjerice. 1981. godine najveći udio stanovnika popisanog u inozemstvu imale sljedeće županije: Međimurska (8,3%), Karlovačka (6,3%), Ličko-senjska (6,2%), Zadarska (6%) i Brodsko-posavska (5,8%).⁵ U tablici 2 prikazan je intenzitet suvremene vanjske migracije po županijama prema ukupnom broju iseljenih po županijama između 2011. i 2021. te općoj stopi iseljavanja, koja označava količnik iseljavanja iz pojedine županije i ukupnog broja stanovnika 2011. godine (na 1000 stanovnika). Tako dobiveni podatci pokazuju da je na razini Hrvatske u razdoblju 2011.–2021. iselilo prosječno 76,8 stanovnika u odnosu na tisuću stanovnika prema ukupnom broju stanovnika iz 2011. Relativno najmanje iseljenih stanovnika između 2011. i 2021. imala je Krapinsko-zagorska županija, u kojoj se na tisuću stanovnika iselilo tek njih 39,1. Nakon toga dolazi Kopriivničko-križevačka županija s 47,7 iseljenih na tisuću stanovnika, zatim Varaždinska županija, iz koje se na tisuću stanovnika iselilo njih 53,5. No kod potonje, kao i kod Krapinsko-zagorske županije, treba biti pažljiv pri interpretaciji podataka. Naime, iz te dvije županije mnogi stanovnici rade u Sloveniji, Austriji ili Njemačkoj, ali mnogi od njih, ako ne svakodnevno, preko vikenda dolaze kući te stoga ne odjavljuju prebivalište u Hrvatskoj pa samim time ne ulaze među odseljene osobe. Osim toga, te dvije županije veoma su uspješne u jačanju malog i srednjeg poduzetništva čime su očuvale, ali i otvorile nova radna mjesta. Relativno nisku stopu iseljavanja ima i Splitsko-dalmatinska županija (56,9) čiji stanovnici dobrim dijelom direktno ili indirektno žive od turizma te stoga nisu bili prisiljeni u većoj se mjeri iseljavati iz zemlje. U Dubrovačko-neretvanskoj županiji niske stope iseljavanja bilježene su do 2019., ali je iduće dvije godine ta županija bila najizloženija negativnom utjecaju pandemije zbog znatnog smanjenja ostvarenih turističkih dolazaka i noćenja. Naime, u toj županiji najveći udio gospodarske aktivnosti izravno ili neizravno vezan je za turizam. Usto, ta županija uglavnom je avioturistička destinacija, a zrakoplovni promet je tijekom 2020. i 2021. bio sveden na minimum i većina gostiju je u zemlju na odmor dolazila osobnim automobilima. Takva situacija dovela je do porasta broja nezaposlenih osoba⁶, a samim time i

⁵ Akrap, A. (1998), «Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971.—1981. i 1981.—1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji». U: Lajić, I. (ur.), *Migracije u Hrvatskoj; regionalni pristup*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, str. 11–68.

⁶ Prema podatcima Hrvatske gospodarske komore u Dubrovačko-neretvanskoj županiji bilo je u 2020. godini 38,9% više registriranih nezaposlenih osoba nego 2019. dok je u

povećane stope iseljavanja iz te županije. U odnosu na prethodnu godinu, 2020. se iz Dubrovačko-neretvanske županije iselilo 53,4% više osoba, dok je 2021. taj broj bio čak 115,6% veći nego 2019.

Tablica 2. Broj odseljenih iz Hrvatske 2011.—2021. po županijama.

Izvor: Stanovništvo — pregled po županijama, Tab. 7.4.2. Doseljeno i odseljeno stanovništvo, www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2022.)

Županija	Broj stanovnika 2011.	Broj odseljenih 2011.—2021.	Stopa iseljavanja
Zagrebačka	317.606	23.089	72,7
Krapinsko-zagorska	132.892	5.200	39,1
Sisačko-moslavačka	172.439	19.554	113,4
Karlovačka	128.899	10.240	79,4
Varaždinska	175.951	9.420	53,5
Koprivničko-križevačka	115.584	5.514	47,7
Bjelovarsko-bilogorska	119.764	7.363	61,5
Primorsko-goranska	296.195	23.418	79,1
Ličko-senjska	50.927	4.991	98,0
Virovitičko-podravka	84.836	7.479	88,2
Požeško-slavonska	78.034	9.252	118,6
Brodsko-posavska	158.575	17.006	107,2
Zadarska	170.017	14.088	82,9
Osječko-baranjska	305.032	25.763	84,5
Šibensko-kninska	109.375	11.302	103,3
Vukovarsko-srijemska	179.521	23.109	128,7
Splitsko-dalmatinska	454.798	25.895	56,9
Istarska	208.055	17.282	83,1
Dubrovačko-neretvanska	122.568	8.633	70,4
Međimurska	113.804	7.598	66,8
Grad Zagreb	790.017	53.072	67,2
U K U P N O	4,284.889	329.268	76,8

Relativno najviše iseljenih između 2011. i 2021. imala je Vukovarsko-srijemska županija, u kojoj se na tisuću stanovnika iselilo čak njih 128,7, a nakon toga slijede Požeško-slavonska županija sa stopom iseljavanja 118,6; Sisačko-moslavačka županija (stopa 113,4) te Brodsko-posavska županija (107,2). Indikativno je da se u posljednjem desetljeću po intenzitetu iseljavanja ističu tri istočnohrvatske županije te Sisačko-moslavačka županija, što u ranijim iseljeničkim valovima nije bio slučaj. Razlozi tome su višestruki, a za istočnohrvatske županije primjerice 2016. slavonski biskupi naveli su među ostalim sljedeće; nedostatak agrarne politike kao i strategije ruralnog razvo-

Gradu Dubrovniku taj porast iznosio čak 76,2%. <https://hgk.hr/analiza-gospodarstva-dubrovačko-neretvanske-županije-za-2020g> (pristupljeno 27. 8. 2022.)

ja, usitnjenost posjeda, koji su u suvremenim tržišnim uvjetima nedostatni za isplativ i samoodrživ uzgoj i poljoprivrednu proizvodnju, podržavljena zemlja koja do danas nije vraćena vlasnicima i dodjeljuje se pretežito velikim tvrtkama, nanoseći novu nepravdu obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima.⁷ Akrap ističe da je značajnije iseljavanje iz istočne Hrvatske posljednjih desetak godina u čvrstoj vezi s udjelom poljoprivrede u gospodarstvu tih županija. Naime, iseljavalo se stanovništvo koje je napuštalo poljoprivredu jer se nije moglo zaposliti u drugim djelatnostima. Drugim riječima, gospodarska struktura na slavonskome prostoru ne generira dovoljan broj radnih mjesta za stanovništvo koje se iseljava. Temeljni problem autor vidi u tome što mali i srednji gradovi nisu mogli zadržati glavninu deagrariziranog stanovništva iz svojih gravitacijskih zona.⁸ Isti autor navodi da Slavonija od 60-ih godina prošlog stoljeća gubi populacijsku dinamiku jer migrante više ne privlači plodna zemlja, a u slavonskim gradovima dominantna prehrambena industrija niske je tehnološke razine i ne inicira razvoj.

Iznadprosječni udio iseljenih iz pet istočnohrvatskih županija dobro ilustriraju i sljedeći podatci; u njima je prema Popisu 2011. godine živjelo 18,8% stanovnika Hrvatske dok je 2017. (kada smo zabilježili najviše iseljenih) udio iseljenika iz tih pet županija povećan na više od trećine ukupnog broja, odnosno iznosio je čak 34,5% svih iseljenika. S druge strane, u Dalmaciji je 2011. živjela petina svih stanovnika Hrvatske, a 2017. je udio iseljenika iz te regije iznosio tek 13%.

Što se tiče Sisačko-moslavačke županije, osim što je teško pogođena ratom, gospodarski je devastirana i loše prometno povezana što je dodatno ubrzalo prije započete depopulacijske procese. Županijsko središte Sisak postalo je simbol propadanja hrvatske industrije. Glavni stup sisačke industrije predstavljala je Željezara Sisak, koja je u naponu snage zapošljavala oko 14 tisuća radnika. Osim Željezare, za sisačko gospodarstvo mnogo su značili tvornica Herbos, koja se bavila proizvodnjom umjetnih gnojiva i preparata za zaštitu bilja, zatim Rafinerija nafte Sisak, HEP — Termoelektrana, Segetica, poduzeće Mlin i pekare, Dunavski Lloyd. Neka od tih poduzeća nisu preživjela tranziciju, a neka rade sa znatno smanjenim brojem radnika. Pe-

⁷ Hrančić, Đ. i Škvorčević, A. (2016), *Siromaštvo i demografsko stanje u Slavoniji, Baranji i Srijemu. Korizmena poslanica slavonskih biskupa*, Đakovo/Požega, 30. siječnja 2016. <https://djos.hr/wp-content/uploads/2019/05/Siroma%C5%A1tvo-i-demografsko-stanje-Korizmena-poslanica-slavonskih-biskupa-30.-sije%C4%8Dnja-2016..pdf> (pristupljeno 2. 11. 2022.)

⁸ Akrap, A. (2018), «Depopulacijske tendencije u Slavoniji». U: Šanjek, F., Aračić, P. i Ćurić, M. (ur.), *Kamo ide istočna Hrvatska? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Zagreb-Đakovo: HAZU, str. 39-73.

trinja s okolicom gospodarski nazaduje ponajprije zbog propasti tvornice Gavrilović, nekadašnjeg giganta mesne industrije u kojem je krajem osamdesetih godina bilo zaposleno šest tisuća radnika svih struka. Kutina, kao treće središte, posljednjih godina također gospodarski nazaduje ili stagnira zbog problema s Petrokemijom.

Kod Sisačko-moslavačke županije visoku stopu iseljavanja uvjetovao je još jedan čimbenik, a isto vrijedi za još dvije županije s relativno visokim stopama, Šibensko-kninsku (103,3) i Ličko-senjsku županiju sa stopom iseljavanja od 98,0. U sve tri županije živio je prije Domovinskog rata relativno visok udio Srba, a većina njih iselila se iz Hrvatske u prvoj polovici 90-ih, a pogotovo 1995. Neki od njih nisu nikad odjavili prebivalište u Hrvatskoj, a mnogi su ga ponovno prijavili, često fiktivno kako bi mogli koristiti neke beneficije u Hrvatskoj. U prošlom desetljeću mnogi od tih fiktivnih stanovnika izbrisani su iz evidencije prebivališta, jer godinama žive u drugim državama, ponajviše u Bosni i Hercegovini te Srbiji. U radu se poslije vidi da su oporovo općine iz ove tri županije u samom vrhu po stopama iseljavanja. Da nije bilo tog brisanja iz evidencije, na visoko pozicioniranim mjestima Šibensko-kninske i Ličko-senjske županije nalazile bi se preostale dvije istočnohrvatske županije, Virovitičko-podravska (stopa iseljavanja 88,2) i Osječko-baranjska (stopa 84,5), u kojima nije živio toliki broj Srba već se ovdje radi o iseljenicima u pravom smislu riječi.

Odnos iseljenih i doseljenih po županijama 2011.—2021.

Vanjsku migraciju zanimljivo je razmotriti preko još jednog analitičkog pokazatelja, a to je broj iseljenih na 100 doseljenih iz inozemstva (tablica 3). U promatranom razdoblju (2011.—2021.) s najvećim brojem iseljenih na 100 doseljenih uvjerljivo prednjače Virovitičko-podravska (446,8) i Požeško-slavonska županija (419,6). Izrazito nepovoljna situacija s više od 300 iseljenih na 100 doseljenih zabilježena je i u Bjelovarsko-bilogorskoj (380,5), Vukovarsko-srijemskoj (347,6), Osječko-baranjskoj (326,5) i Sisačko-moslavačkoj županiji (312,3) dok je sasvim blizu Brodsko-posavska županija s 291,4 iseljenih na 100 doseljenih. Navedene županije u samom su vrhu i po stopi iseljavanja u inozemstvo (tablica 3), a sve uglavnom pripadaju skupini županija s najnižim prosječnim plaćama.⁹ Tako Virovitičko-podravska županija ima najviše odseljenih na 100 doseljenih te najniže prosječne plaće iz čega se jednostavno može zaključiti da su upravo niske plaće snažan potisni čimbenik

⁹ Prosječne mjesečne neto i bruto plaće zaposlenih po županijama u trećem tromjesečju 2022., Rad-2022-1-6/3 <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/31508> (pristupljeno 2. 11. 2022.)

za iseljavanje, a slab privlačni čimbenik za doseljavanje iz inozemstva, bilo povratnika ili stranih državljana. Uočenu povezanost s razinom prosječne plaće te razlikom između doseljenih i odseljenih donekle samo narušavaju Osječko-baranjska županija, u kojoj su primanja nešto veća te Ličko-senjska i Koprivničko-križevačka županija gdje su prosječne plaće niske, ali te dvije županije nisu u samom vrhu prema analitičkom pokazatelju iz tablice 3. Kod Osječko-baranjske županije razina prosječne plaće, premda znatno niža od hrvatskog prosjeka, uvjetovana je ponajprije samim Osijekom, koji je za hrvatske prilike još uvijek jako gospodarsko središte. S druge strane, Ličko-senjska županija ima nešto povoljniji omjer doseljenih i odseljenih jer se u njezinom sastavu nalazi Grad Novalja u koji se doseljava relativno veći broj stanovnika iz inozemstva. Podatci za Koprivničko-križevačku županiju na prvi pogled mogu zavarati, ali ta se županija nalazi na sedmome mjestu s najnižim prosječnim plaćama kao i s brojem odseljenih na 100 doseljenih. Iz te županije relativno se malo stanovnika iselilo, ali i doselilo u promatranom razdoblju.

Nasuprot tim županijama, Dubrovačko-neretvanska županija jedina je imala više doseljenih iz inozemstva od iseljenih u razdoblju 2011.—2021. Relativno povoljnija situacija zabilježena je još u Splitsko-dalmatinskoj županiji, u kojoj je bilo gotovo jednako doseljenih iz inozemstva kao i iseljenih (100,2). Za obje županije već je kazano kako imaju manje stope iseljavanja zbog turističkog razvoja čime većom ponudom radnih mjesta zadržavaju potencijalne iseljenike, dok su s druge strane privlačne doseljenicima iz inozemstva, pogotovo nakon njihova odlaska u mirovinu. Slijedi Grad Zagreb (109,1), za koji je već objašnjeno zbog čega ima niže stope iseljavanja, a kod doseljenika može se još spomenuti kako mnoga strana predstavništva te političke, kulturne, humanitarne ili druge organizacije imaju ondje sjedišta pa samim time njihovi zaposlenici tj. strani državljani postaju i doseljenici iz inozemstva. Kod Zadarske županije sa 123,6 iseljenih na 100 doseljenih vrijedi slično kao i kod Splitsko-dalmatinske i Dubrovačko-neretvanske županije, a nakon toga slijedi Krapinsko-zagorska županija sa 131 odseljenim na 100 doseljenih. I za tu županiju već je rečeno zbog čega ima relativno manji broj iseljenih od hrvatskog prosjeka, a među doseljenicima ima dosta povratnika iz inozemstva koji nakon odlaska u mirovinu nastavljaju živjeti u bivšim vikendicama ili preuređuju svoje stare kuće. Slijede još dvije priobalne županije, Primorsko-goranska (13,3) i Istarska (158,1), koje zbog blizine Italije imaju nešto više stope iseljavanja, ali i više stope doseljavanja od hrvatskog prosjeka zbog stranih državljana koji se stvarno doseljavaju u svoje nekretnine ili se samo fiktivno popisuju u njima smatrajući kako će na taj način izbjeći plaćanje poreza na nekretnine.

Tablica 3. Broj doseljenih u Hrvatsku te broj odseljenih iz Hrvatske 2011.—2021. po županijamaIzvor: Stanovništvo — pregled po županijama, Tab. 7.4.2. Doseljeno i odseljeno stanovništvo, www.dzs.hr (pristupljeno 2. 11. 2022.)

Županija	Broj doseljenih 2011.—2021.	Broj odseljenih 2011.—2021.	Broj odseljenih na 100 doseljenih
Zagrebačka	14.592	23.089	158,2
Krapinsko-zagorska	3.969	5.200	131,0
Sisačko-moslavačka	6.262	19.554	312,3
Karlovačka	5.395	10.240	189,8
Varaždinska	5.883	9.420	160,1
Koprivničko-križevačka	2.545	5.514	216,7
Bjelovarsko-bilogorska	1.935	7.363	380,5
Primorsko-goranska	17.835	23.418	131,3
Ličko-senjska	2.591	4.991	192,6
Virovitičko-podravska	1.674	7.479	446,8
Požeško-slavonska	2.205	9.252	419,6
Brodsko-posavska	5.836	17.006	291,4
Zadarska	11.394	14.088	123,6
Osječko-baranjska	7.890	25.763	326,5
Šibensko-kninska	6.590	11.302	171,5
Vukovarsko-srijemska	6.649	23.109	347,6
Splitsko-dalmatinska	25.847	25.895	100,2
Istarska	10.928	17.282	158,1
Dubrovačko-neretvanska	9.550	8.633	90,4
Međimurska	4.222	7.598	180,0
Grad Zagreb	48.627	53.072	109,1
U K U P N O	212.834	329.268	122,8

Iseljeni po gradovima i općinama 2011.—2021.

Od ukupno 556 gradova i općina njih 352 imalo je ispodprosječnu stopu iseljavanja, koja je iznosila 76,8 (tablica 2). U prvi mah, podatak da je znatno manje tj. 204 grada i općine zabilježilo iznadprosječnu stopu iseljavanja može začuditi. No hrvatski prosjek uvelike je uvjetovan stopom iseljavanja iz najvećih gradova kod kojih su te stope bile ispod prosjeka. Tako je stopa iseljavanja u Gradu Zagrebu iznosila 67,2, u Gradu Splitu 24,8, Gradu Rijeci 50,4, a u Gradu Osijeku 59,1. U navedenim gradovima živjelo je 2011. godine 28,1% ukupnog stanovništva Hrvatske te stoga gornja konstatacija postaje jasnija. U tablici 4 prikazani su gradovi i općine s najmanjim stopama iseljavanja 2011.—2021., a ponovno ističemo da se ta stopa izračunala kao koeficijent broja iseljenih iz pojedine jedinice i ukupnog broja stanovnika 2011. (na 1000 stanovnika).

Te jedinice mogu se svrstati u nekoliko karakterističnih skupina, a neki razlozi relativno slabijeg iseljavanja iz pojedinih područja već su navedeni. Tako se zbog smještaja uz granicu sa Slovenijom te blizine Austrije, odnosno mogućnosti dnevnih ili tjednih migracija prema tim državama, među dvadeset i pet jedinica s najmanjim stopama iseljavanja nalazi čak osam općina Krapinsko-zagorske županije što čini gotovo trećinu prikazanih jedinica (Klanjec, Kraljevec na Sutli, Kumrovec, Radoboj, Petrovsko, Tuhelj, Veliko Trgovišće i Bedekovčina). U drugu skupinu mogu se svrstati općine Primorski Dolac, Prgommet, Lečevica, Unešić i Muć, koje se nalaze većim dijelom u Zagori ili na njezinom rubu. Stanovništvo tih općina već desetljećima ima depulacijske tendencije, znatno je ostarjelo i slabo obrazovano, odnosno radi se o relativno malom broju radno aktivnog stanovništva, a koje uglavnom prevladava među iseljenicima. S druge strane, blizina Splita, Solina, Kaštela i Trogira tim malobrojnim mlađim stanovnicima omogućuje radna mjesta dok je u nešto udaljenijoj Općini Unešić iseljavanje relativno slabije zbog okretanja ruralnom turizmu te izgradnje brojnih vila i kuća za odmor. Upravo je razvoj ruralnog turizma uvjetovao niske stope iseljavanja iz istarskih općina Gračišće i Pican, a sasvim blizu prikazanim gradovima i općinama iz tablice 4 nalaze se još neke jedinice u unutrašnjosti Istre; općine Barban (27. mjesto) i Tinjan (34. mjesto) te Grad Pazin (47. mjesto). Četvrtu skupinu čine tri općine na otoku Braču; Nerežišća, Pučišća i Postira, a uz turistički razvoj glavni razlog je i blizina Splita. Ipak, zanimljivo je kako susjedne jedinice kao što su Supetar, Sutivan i Bol imaju znatno veće stope iseljavanja u inozemstvo. Tri općine iz Koprivničko-križevačke županije čine petu skupinu (Novo Virje, Gola i Sveti Petar Orehovec), a radi se o jedinicama u kojima se većina aktivnih stanovnika još uvijek bavi poljoprivredom te se čini da je ona za razliku od brojnih ostalih ruralnih krajeva uspjela zadržati mlađe stanovnike. Iz te županije po stopi iseljavanja sasvim blizu je još nekoliko izrazito ruralnih općina kao što su Pitomača (41. mjesto), Ferdinandovac (47. mjesto), Đelekovec (51. mjesto) i Gornja Rijeka (52. mjesto). Poseban je slučaj Općina Škabrnja, opustošena u Domovinskom ratu, jedna od malobrojnih jedinica u Hrvatskoj s još uvijek pozitivnim prirodnim prirastom te općina u kojoj su mladi do 19 godina brojniji od starih 65 godina i više. Tek bi detaljnija analiza pokazala što zadržava mnoge mlade stanovnike te općine u Hrvatskoj, je li to razvijena poljoprivreda, blizina Zadra, domoljublje ili nešto drugo.

Naposljetku, Grad Split nalazi se na 25. mjestu što ukazuje na veću ponudu radnih mjesta ne samo u Gradu već i u okolnim jedinicama splitske regije zbog gospodarskog, a pogotovo turističkog razvoja. Od ostalih većih primorskih gradova Zadar se po stopi iseljavanja nalazi na 71. mjestu, Dubrovnik na 96., Šibenik na 99., Rijeka na 187., a Pula tek na 366. od 565 jedinica.

Tablica 4. Dvadeset i pet općina s najmanjim stopama iseljavanja 2011.—2021.

Izvor: Statistika u nizu, Gradovi i općine u statistici, Tab 3. Doseljeno i odseljeno stanovništvo
<https://podaci.dsz.hr/hr/podaci/stanovnistvo/migracija-stanovnistva> (pristupljeno 2. 11. 2022.)

Grad/Općina	Broj stanovnika 2011.	Broj odseljenih 2011.—2021.	Stopa iseljavanja
Primorski Dolac	770	10	13,0
Klanjec	2.915	39	13,4
Kraljevec na Sutli	1.727	25	14,5
Gračiće	1.419	21	14,8
Nerežišća	862	15	17,4
Kumrovec	1.588	28	17,6
Prgomet	673	12	17,8
Lečevica	583	11	18,9
Unešić	1.686	32	19,0
Radoboj	3.387	65	19,2
Novo Virje	1.216	24	19,7
Postira	1.559	31	19,9
Tuhelj	2.104	42	20,0
Pićan	1.827	37	20,3
Petrovsko	2.656	56	21,1
Muč	3.882	82	21,1
Gola	2.431	52	21,4
Sveti Petar Orehovec	4.583	103	22,5
Pokupsko	2.224	50	22,5
Pučišća	2.171	50	23,0
Veliko Trgovišće	4.945	115	23,3
Škabrnja	1.776	42	23,6
Bedekovčina	8.041	194	24,1
Zadvarje	289	7	24,2
Split	178.102	4 418	24,8

Dvadeset i pet gradova i općina s najvišim stopama iseljavanja 2011.—2021. prikazano je u tablici 5. I ovdje vrijede neke već utvrđene činjenice, a spomenute kod županija s najvećim stopama iseljavanja. Tako najveće stope iseljavanja imaju općine s relativno visokim udjelom Srba, a u kojima mnogi stanovnici koji su evidentirani kao iseljenici ustvari nisu iselili već su brišani iz evidencije prebivališta jer dugi niz godina nisu uopće živjeli u Hrvatskoj. Tako bi Općina Civiljane, u kojoj su Srbi 2011. činili 78,7%, smanjila broj stanovnika za 40,6%, da je kretanje ovisilo samo o iseljenima. I sljedeće općine s visokim stopama iseljenih imale su 2011. značajan udio Srba u ukupnom stanovništvu; Ervenik 97,2%, Gračac 45,2%, Biskupija 85,5% te Donji Lapac 80,6%. Nakon toga slijedi Grad Hrvatska Kostajnica gdje je udio Srba bio nešto manji nego u prethodno navedenim općinama, ali se između 2011. i

2021. njihov udio smanjio sa 25,0% na 22,8%. Istodobno se udio Hrvata povećao sa 69,3% na 72,4%. Slična je situacija i u Općini Donji Kukuruzari gdje su Srbi 2011. činili 34,8%, a 2021. 31,2% dok se udio Hrvata u tih deset godina povećao sa 64,4% na 66,0%. Još je nekoliko općina u tablici imalo relativno visok udio Srba 2011. godine: Vojnić 44,7%, Dvor 71,9%, Krnjak 68,6%, Gvozd 66,5%, Borovo 89,7%, Udbina 51,1% i Kistanje 62,2%. U općinama Okučani i Dragalić Srbi su 2011. bili u manjini, ali su do 2021. svoj udio smanjili dok je udio Hrvata povećan. Tako je u Okučanima udio Srba smanjen sa 16% na 20,8%, a udio Hrvata povećan sa 77% na 80,9%. U istom razdoblju u Općini Dragalić Srbi su smanjili svoj udio za čak deset postotnih bodova tj. sa 17,9% na 7,1%, a Hrvati povećali za isti broj postotnih bodova; sa 80,9% na 91,1%, Zanimljiv je slučaj Grada Obrovca, u kojem je 2011. i 2021. zabilježen gotovo identičan udio Hrvata i Srba jer su Hrvati obje godine činili 65,7% ukupnog stanovništva, a Srbi 31,4% 2011. odnosno 31,3% deset godina kasnije.

U skupini ovih jedinica nalazi se i Općina Ston samo zbog broja iseljenih u posljednjoj promatranoj godini. Naime, 2021. iz te se općine iselilo čak 368 stanovnika što čini 67,3% iseljenih u razdoblju 2011.—2021. Naravno da se ovdje radi uglavnom o kineskim radnicima koji su sudjelovali na izgradnji Pelješkog mosta te su se pred njegov završetak iselili iz Hrvatske. Pomalo začuđujuće po stopi iseljavanja djeluje relativno visoko mjesto Općine Vir, ali ovdje se kao i kod Općine Okrug (25. mjesto) radi o istom razlogu. Poznato je kako te dvije općine prednjače po broju stanova za odmor i rekreaciju odnosno vikendica i apartmana u odnosu na broj stanovnika. Stoga je i u tim dvjema općinama došlo do brisanja iz evidencije prebivališta stanovnika koji ustvari ne žive u tim općinama nego su stalni stanovnici drugih država. Isključujući općine Okučane i Borovo zbog prije navedenog razloga, u tablici 5 iz istočnohrvatskih županija nalaze se samo općine Gunja, Štitar i Mikleuš. Potonja općina nalazi se u Virovitičko-podravskoj županiji, ali je relativno udaljena od Virovitice kao i od makroregionalnog centra Osijeka što je moglo biti odlučujuće za mnoge koji su odlučili iseliti se u inozemstvo. Kod Gunje bi se moglo pomisliti kako je visoka stopa iseljenih posljedica katastrofalne poplave 2014., ali podatci kazuju kako se najveći broj iselio 2017. (227 stanovnika) i 2018. (123 stanovnika) odnosno u te dvije godine iselilo je 42,8% od ukupnog broja iseljenih u inozemstvo između 2011. i 2021. Iz Općine Štitar najviše iseljenih zabilježeno je također 2017. (147 stanovnika), a nakon toga 2016. (96 stanovnika) tj. u toj općini je u dvije godine iselilo čak 53,3% evidentiranih osoba koje su se iselile u inozemstvo između 2011. i 2021. Da nije bilo brisanja fiktivnog stanovništva, ponajprije u jedinicama s relativno visokim udjelom Srba (među prvih pedeset među takve jedinice pripadaju još

npr. Vrhovine, Benkovac, Plaški, Negoslavci, Šodolovci itd.), neke istočnohrvatske općine u kojima se radi o stvarnim iseljenicima u inozemstvo bile bi znatno »više« pozicionirane. Tako je npr. Općina Babina Greda na 37. mjestu, Velika Kapanica na 44., Slavonski Šamac na 46., Drenovci na 52., Kaptol na 53., Gradište na 55., Gornja Vrba na 57., Bošnjaci na 58., Vrbanja na 61., Tovarnik na 63., Bukovlje na 65., Županja na 66. mjestu itd. Uz prije navedene Gunju i Štitar, sve navedene jedinice osim Kaptola i Tovarnika nalaze se u Posavini i to istočno od Slavonskog Broda. Iz toga proizlazi da je suvremenim iseljavanjem ustvari najviše ugroženo područje Bosutske Posavine sa Spačvom, kako se to područje naziva u geografskoj terminologiji.¹⁰

Tablica 5. Dvadeset i pet općina s najvišim stopama iseljavanja 2011.—2021.

Izvor: Statistika u nizu, Gradovi i općine u statistici, Tab 3. Doseljeno i odseljeno stanovništvo <https://podaci.dsz.hr/hr/podaci/stanovnistvo/migracija-stanovnistva> (pristupljeno 2. 11. 2022.)

Grad/Općina	Broj stanovnika 2011.	Broj odseljenih 2011.—2021.	Stopa iseljavanja
Civiljane	239	97	405,9
Ervenik	1.105	380	343,9
Gračac	4.690	1.532	326,7
Biskupija	1.699	531	312,5
Donji Lapac	2.113	608	287,7
Hrvatska Kostajnica	2.756	777	281,9
Vojnić	4.764	1.291	271,0
Dvor	5.570	1.436	257,8
Donji Kukuruzari	1.634	412	252,1
Okučani	3.447	845	245,1
Krnjak	1.985	486	244,8
Vir	3.000	715	238,3
Gvozd	2.970	686	231,0
Borovo	5.056	1.161	229,6
Cetingrad	2.027	461	227,4
Ston	2.407	547	227,3
Gunja	3.732	817	218,9
Udbina	1.874	407	217,2
Štitar	2.129	456	214,2
Kistanje	3.481	733	210,6
Dragalić	1.361	286	210,1
Polača	1.468	304	207,1
Obrovac	4.323	875	202,4
Mikleuš	1.464	286	195,4
Okrug	3.349	652	194,7

¹⁰ Magaš, D. (2013), *Geografija Hrvatske*, Zadar-Samobor: Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju i Meridijani.

Zaključak

Premda točni razmjeri iseljavanja iz Hrvatske nisu potpuno poznati zbog dvaju razloga, a to su neodjavljivanje prebivališta stanovnika koji su se stvarno iselili, ali i brisanje iz evidencije prebivališta stanovnika koji već godina ne žive u Hrvatskoj, i tako krnji podatci pokazuju drastičan porast broja iseljenih nakon 2013. Upravo se nakon te godine, ponajprije zbog ulaska Hrvatske u članstvo Europske unije, drastično povećava broj iseljenih. Tako je u samo šest godina, između 2011. i 2017., broj iseljenih povećan sa 12.699 na 47.352 ili za čak 272,9%. Osim toga, veliku promjenu pokazuju i podatci prema regionalnom ishodištu hrvatskih iseljenika. To se posebno odnosi na sve veći udio iseljenih iz pet istočnohrvatskih županija koje prednjače po udjelu stvarnih iseljenika. Zbog gospodarskog zaostajanja uz njih je i Sisačko-moslavačka županija, ali ovdje kao i u nekim drugim županijama visoke stope iseljavanja uvjetovane su i relativno visokim udjelima Srba, među kojima su mnogi pripadnici bili tek fiktivni stanovnici te su izbrisani iz evidencije prebivališta.

Među gradovima i općinama najmanje stope iseljavanja imaju neke općine Hrvatskog zagorja u blizini hrvatsko-slovenske granice, a iz kojih je moguće svakodnevno odlaziti na posao u susjednu Sloveniju ili čak u Austriju. Osim toga, niske stope iseljavanja imaju i neke jedinice sa znatno ostarjelom i slabo obrazovanom populacijom u splitskom zaleđu, ali i neke općine koje su posljednjih godina razvile ruralni turizam, čime zadržavaju mlade stanovništvo. Među općinama s najvišim stopama iseljavanja zbog poznatih razloga prevladavaju jedinice s relativno visokim udjelima Srba, a nakon njih jedinice iz istočne Hrvatske, osobito iz brodsko-županjskog kraja odnosno iz Bosutske Posavine sa Spačvom.¹¹

Nenad Pokos, Ivo Turk:

Emigration Between 2011 and 2021 From Smaller Territorial Units (Counties, Cities and Municipalities)

For a number of years now, Croatia has had a negative net migration rate, which means that more people have emigrated than immigrated during a period of time. It is difficult to establish the real number of persons who have emigrated from Croatia due to a number of reasons. There is also the issue of the so-called «fictional population», persons who are registered as living in Croatia, even though they do not actually live there. A large number of persons have not registered themselves as having left the country, even though they are obliged to do so by law. The reason for this,

¹¹ Isto

as well as the fictional registration in Croatia, is maintaining or gaining certain benefits in Croatia. In Croatia, there is a large difference among regions in terms of emigration intensity. The goal of this paper is to analyze which parts of Croatia suffered the most from emigration, and which felt the least effect of this process.

Key words: *emigration, depopulation, population, Croatia*

Metodološki aspekti istraživanja iseljeništva web-anketama¹

Stanko RIHTAR

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 22. 7. 2022.

UDK 314.151.3.02-054.7:[303.621.3:004.738.5]

[303.621

doi: 10.5559/pi.17.32.04

Anketna istraživanja putem interneta popularnost ponajprije duguju ekonomičnosti i neograničenom teritorijalnom obuhvatu, uključujući mogućnost dosega inače nedostupnih (ili teško dostupnih) populacija. Uz to, važne su i tehničke pogodnosti koje mogu unaprijediti ne samo kvalitetu anketnog postupka, nego i naknadno baratanje podacima i nalazima. Zbog porasta pokrivenosti, usvojenih navika upotrebe interneta, porasta informatičke pismenosti i prikupljenih metodoloških iskustava, reprezentativne ambicije takvih istraživanja sve su opravdane: valjanošću i metrijskim kvalitetama u mnogim su slučajevima dostigla (a u nekim i prestigla) klasične tehnike. Budući da ih velika teritorijalna disperzija ne sputava, anketiranja putem interneta posebno su pogodna (umnogome i jedino pogodna) za istraživanja iseljeništva. No pritom se suočavaju s dvjema glavnim preprekama. Prva je nedovoljna poznatost populacije (njezina opsega i strukture) u cjelini i većine uže ciljanih potpopulacija. Druga su oskudni okviri uzorkovanja. Jedno i drugo bitno otežava ili onemogućuje izbor uzoraka koji bi opravdali širu generalizaciju nalaza. Uže metodološka obilježja, prednosti i nedostaci online anketnih istraživanja u prvom su dijelu rada sagledani iz perspektive ukupne anketne pogreške koja, osim psihometrijske ili pogreške mjerenja, obuhvaća i pogreške autoselekcije, obuhvata i uzorka. U drugom su dijelu prikazane načelne mogućnosti i dosezi istraživanja iseljeništva, posebno vodeći računa o naznačenim poteškoćama koje im sputavaju reprezentativne ambicije.

Ključne riječi: anketiranje, internet, iseljeništvo, anketna pogreška, reprezentativnost

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta »Zajedno srce, jedna duša, jedna HRVATSKA« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«. Dio istraživanja koji je rezultirao ovim radom obavljen je u sklopu dionice 2 projekta, pod nazivom »Suvremeni motivacijski ciklusi migriranja mladih Hrvatske u kontekstu općih migracijskih procesa u Hrvatskoj — empirijska analiza«.

Uvod

Anketiranje upotrebom interneta u znanstvene svrhe započela su krajem osamdesetih godina 20. stoljeća slanjem upitnika elektroničkom poštom (Schaefer i Dillman, 1998). Iako znatno ekonomičnije, prikupljanje podataka na taj način uglavnom dijeli nedostatke povezane s njihovim prikupljanjem »običnom« poštom (Fricker i Schonlau, 2002). Zbog toga nije posebno zaživjelo, no i dalje se upotrebljava za istraživanje užih i poznatijih populacija o socijalno manje osjetljivim temama (Lamza Posavec, 2021).

Drugi način anketiranja putem interneta, postavljanje upitnika na web-stranice ili portale, postalo je znatno popularnije. Glavne su mu prednosti ekonomičnost, neograničen teritorijalni doseg (uključujući varijabilnost i mogućnost obuhvata inače nedostupnih ili teško dostupnih populacija), vremenska neograničenost i jednostavnost postupka, uz velike mogućnosti tehničkog unaprjeđenja svih faza istraživanja.

Dio osmišljavanja, konceptualizacije i operacionalizacije istraživanja koji se odnosi na izradu upitnika i uzorkovanje ne zahtijeva manji trud i vrijeme u usporedbi s ostalim vrstama anketnih istraživanja. Presudne uštede mogu se zahvaliti automatiziranom prikupljanju podataka koje inače izaziva glavne financijske troškove i zahtijeva ulaganje najvećeg istraživačkog truda i vremena (Andrews i sur., 2003; Llieva, Baron i Healey, 2002).

Osim prikupljanja, i baratanje podacima jednostavnije je i brže. Automatizirano bilježenje odgovora jednostavnije je i manje podložno pogreškama. Odvija se u realnom vremenu, pa podatci nisu dostupni samo po završetku, nego i tijekom anketiranja. To podrazumijeva stalnu mogućnost kontrole, tako da uočavanje pogrešaka na vrijeme omogućuje modifikacije postupka i ispravljanje pogrešaka »u hodu«, pa i ponavljanje cijelog istraživanja ako je potrebno (Prasad Nayak i Narayan, 2019). Uz to što cijelo istraživanje može biti kraće, kraće može biti i samo ispunjavanje upitnika (prema nekim provjerama, i više nego dvostruko; Chang i Crosnick, 2010).

Konkurencija na tržištu informacijsko-komunikacijskih tehnologija unaprijedila je brojnost, raznovrsnost i kvalitetu aplikacija i platformi za anketiranje, uključujući sve veću jednostavnost njihove upotrebe na različitim uređajima. Potonje podrazumijeva posebno relevantnu mogućnost obuhvata korisnika oskudnije informatičke pismenosti. No prednosti se, u tom pogledu, ne nude samo potencijalnim ispitanicima, nego i istraživačima. Početkom stoljeća izrada i provedba online anketa zahtijevala je poznavanje HTML koda, programiranja i izrade web dokumenata. S vremenom je to postalo nepotrebno zbog sve šireg i prilagodljivog spektra gotovih softverskih rješenja. Osim što su jednostavna za upotrebu, mogu se birati prema ciljevima, roko-

vima i financijskim mogućnostima. Naprednija među njima nude pomoć pri oblikovanju nacrti i operacionalizaciji istraživanja. Uz to, nakon prikupljanja podataka omogućuju njihovu obradu i analizu, uz prezentaciju i diseminaciju nalaza.

Općenito, tehničke su prednosti upotrebe interneta raznovrsne i brojne, od mogućeg uvođenja virtualnih anketara zbog simulacije personaliziranog postupka do upotrebe audiovizualnih sadržaja. Takvi se sadržaji najčešće primjenjuju u marketinškim istraživanjima, no upotrebljivi su i univerzalno, među ostalim i zbog prevladavanja jezičnih barijera (tzv. *image-based surveys*).

Zbog nedovoljne pokrivenosti opće populacije internetom, nedostatne informatičke pismenosti većine i nedostupnosti korisnika za regrutaciju, primjena web-anketa u znanstvene svrhe u početku je bila ograničena na istraživanje užih i dostupnijih populacija. No porastom pokrivenosti, stasanjem novih, informatički pismenijih naraštaja i navika svakodnevne upotrebe interneta znanstvena istraživanja širih ili općih populacija nailaze na sve manje ograničenja.

Zahvaljujući višestrukim prednostima, ta je tehnika prikupljanja podataka razmjerno rano u zemljama najveće pokrivenosti (poput SAD-a, Njemačke, Velike Britanije i skandinavskih zemalja) stala uz bok ostalim načinima anketiranja (Galešić, 2005), uključujući i terensko licem u lice kao »zlatni standard«. Osim istraživačkih ustanova i agencija, i statistički uredi sve češće dugotrajno i skupo terensko prikupljanje podataka zamjenjuju online anketama: primjerice, američki ured (U. S. Census Bureau) godišnje provodi više od 130 takvih istraživanja (Pew Research Center, 2022).

Metodološki aspekti anketnih istraživanja putem interneta

Uže metodološki aspekti (obilježja, prednosti i nedostatci) prikupljanja podataka web anketama u brojnim se pregledima obično sagledavaju u svjetlu ukupne anketne pogreške koja, osim psihometrijske ili pogreške mjerenja, uključuje i pogreške odaziva, obuhvata i uzorka (Couper i Bosnjak, 2010; Dillman, 2007; Frippiat i Marquis, 2010; Groves, 1989). Držeći se naznačene perspektive, izvojit ćemo samo ključna komparativna obilježja, prednosti i nedostatke spomenute tehnike prikupljanja anketnih podataka — detaljniji bi pregled premašio enciklopedijski opseg.

Mjerenje (anketni postupak)

Anketna istraživanja putem interneta gotovo su redovito asinkrona i podrazumijevaju samostalno ispunjavanje upitnika; sinkrono sudjelovanje anketa-

ra putem nekog od servisa znatno je manje ekonomično i iznimno je rijetko. Općenito, istraživanja koja uključuju komunikaciju s anketarom podrazumijevaju jednokratno odgovaranje, i to u vrijeme prvog ili dogovorenog naknadnog kontakta. Za razliku od toga, asinkrono samoispunjavanje podrazumijeva mogućnost da se odgovara koliko se dugo i kad se želi ili može, i to višekratno (ne i višestruko, što se blokira). Takve okolnosti mogu pogodovati primjeni opsežnijih upitnika, no ipak se preporučuje da budu kratki kako bi se mogli ispuniti jednokratno i kako gubljenje motivacije, koncentracije ili zamor ne bi naveli na površno odgovaranje ili odustajanje. Ako su složeniji, uglavnom se preporučuje da ispunjavanje ne traje više od petnaestak minuta. Ispunjavanje jednostavnijih i zanimljivijih može trajati i nešto duže, bez obzira na opseg i formu (primjerice, veličinu i obuhvat stranica, tzv. *scrolling* ili *paging* oblikovanje i slično; Conrad, 2002; Ganassali, 2008).

Pritom treba u obzir i to da boravak na internetu nije primarno namijenjen sudjelovanju u anketama (Galešić, 2005; Tourangeau i sur., 2013). Osim dodatnog utroška vremena, ono može izazvati neplanirane financijske izdatke i uskratiti online vrijeme ili komunikaciju ukućanima (zahvaljujući tehničkom napretku i konkurenciji na tržištu komunikacija, potonje je ograničenje danas ipak marginalno).

Od ostalih prednosti samoispunjavanja najvažnije su veća anonimnost (koju je, uz uobičajena verbalna jamstva, moguće dodatno zaštititi blokiranjem IP adresa i adresa elektroničke pošte) i standardiziranost postupka nego u slučaju anketa koje uključuju komunikaciju s anketarima. Anonimnost pridonosi većem odazivu, spremnosti odgovaranja na socijalno osjetljiva pitanja i iskrenosti (smanjuje tzv. *non-response bias*; Kreuter i sur., 2008; Yaeger i sur., 2011). No istodobno može podrazumijevati i manju odgovornost ili površnije odgovaranje (*satisficing*; De Leeuw, 2005; Heerwegh i Loosveldt, 2008). Nalazi usporedbi između web anketa i ostalih tehnika u tom pogledu nisu jednoznačni jer način odgovaranja ne ovisi samo o izabranoj tehnici prikupljanja podataka, nego i o razlikama između istraživačkih tema i pristupa općenito (Lamza Posavec, 2021; Toepoel i sur., 2009).

Osim izbjegavanja neugodnosti povezanih sa socijalno osjetljivim pitanjima, standardiziranim samoispunjavanjem izbjegavaju se pristranosti anketara i pogreške pri bilježenju odgovora.

No takav (kruti) postupak ima i nedostataka. Sudjelovanje anketara omogućuje prilagođavanje pitanja razini razumijevanja sugovornika, procjenu iskrenosti odgovaranja (primjerice, čitanjem govora tijela), odnosno neposrednu kontrolu kvalitete odgovaranja i anketne situacije općenito. Pokušaji da se izostanak anketara nadomjesti opširnijim uputama uglavnom ne daju rezultate, kako zbog unificiranosti, tako i zbog ignoriranja (pogotovo

ako su objašnjenja duga ili smještena iza pitanja; Redline, 2013). No eksperimentalne provjere (primjerice, Chang i Krosnick, 2010) pokazuju da samostalno ispunjavanje upitnika ipak može dati konkurentno valjanije odgovore i u slučajevima veće kognitivne ograničenosti. Mogući je razlog više vremena na raspolaganju za samostalnu elaboraciju pitanja, bez samoprezentacijskih motiva i želje da se udovolji anketarima, ne samo socijalno poželjnim nego i brzim (i stoga površnim) odgovaranjem.

Kad je riječ o redoslijedu pitanja, osim logičkog, u anketnim je istraživanjima općenito važan i psihološki: potrebno je paziti na halo-efekt i osjetljivija pitanja postaviti na kraju upitnika kako bi se smanjilo osipanje uzorka. Samoispunjavanje upitnika pri anketiranju običnom ili elektroničkom poštom omogućuje uvid u cjelinu, čime se poništavaju prednosti takvog redoslijeda, no prilikom anketiranja putem web stranica moguće ga je kontrolirati softverskim rješenjima: pitanja mogu biti sekvencijalno dostupna, naknadna se mogu uvjetno granati ili automatski preskakati (primjerice, tzv. *skip logic*) bez posebnih uputa (kojih se inače ne mora pridržavati ili se mogu pogrešno shvatiti). Osim toga, ako je potrebno automatski se mogu različito (ili po slučaju) rasporediti unutar svakog upitnika. Na isti se način može neutralizirati i mogući utjecaj redoslijeda ponuđenih odgovora u zatvorenim pitanjima (tzv. *primacy effect*; Malhotra i sur., 2008).

Automatizacijom se, kao i u prethodno spomenutim slučajevima, izbjegavaju i pogreške anketara: sve zajedno naknadnu logičku kontrolu odgovora na vezana pitanja čini nepotrebnom. Osim logičke, u sam se postupak mogu ugraditi i druge vrste kontrole, poput provjere vremena posvećenog svakom pitanju, konzistentnosti, pridržavanja raspona odgovora i slično (uključujući i upozorenja ako se ne odgovara na formalno propisani način; Galešić, 2005).

Na kraju, osim što online prikupljanje podataka uključuje velike tehničke prednosti, kvaliteta odgovaranja tim putem može biti ometena tehničkim poteškoćama: primjerice, ako kvaliteta korisničkih uređaja nije zadovoljavajuća. Iako se to ograničenje svakom novom generacijom smanjuje (uz automatsko prilagođavanje upitnika različitim vrstama uređaja), neka druga ostaju i dalje jednako prisutna. Primjerice, grafička rješenja i popratni sadržaji na stranici mogu biti (nenamjerno) sugestivni (Galešić, 2005), dok se pitanja tehnički složenijeg formata češće preskaču bez asistencije anketara (Gräf, 2002). Iako se pristup može kontrolirati (uključujući uskraćivanje višekratnog ispunjavanja; Konstan i sur., 2005), ni okolnosti u kojima se odgovara nisu poznate pa upitnik mogu ispuniti ili sudjelovati u ispunjavanju i osobe kojima nije namijenjen. No takvi su slučajevi ipak rijetki: osim zlonamjernosti ili zabave, mogu biti potaknuti i »plemenitijim« motivima. Primjerice, ako oso-

ba koja je izabrana u uzorak želi odgovarati, ali nije dovoljno informatički pismena pa traži usluge kompetentnije osobe ili »pomoćnog anketara« (čime ugrožava metodološke prednosti samoispunjavanja). Anketna situacija, u ovom slučaju i općenito, može se donekle kontrolirati upotrebom web-kamera, no to je u većini slučajeva neekonomično i narušava anonimnost postupka.

Odaziv

Odaziv se načelno može podijeliti na apriorni i preostali nakon uvida u sadržaj upitnika, koj se uoče ne moraju ili se mogu samo djelomočno ispuniti (tzv. *jedinični* i *čestični* odaziv; Groves, 1989). Kao i u slučaju ostalih tehnika samoispunjavanja, i u slučaju web-anketa apriorna je autoselekcija izrazito velika. Pregledi i metaanalize pokazuju da je odaziv na jednokratna istraživanja putem interneta najmanji (u usporedbi sa svim ostalim tehnikama; Baker i sur., 2010; Shish, 2008). Osim toga, većina onih koji se odazovu upitnik ispune samo djelomično (Vehovar i sur., 2000). No i odaziv, poput kvalitete odgovaranja, ne ovisi samo o tehnici ili mediju prikupljanja podataka, nego i o istraživačkim temama i pristupima općenito; primjerice, Lozar Manfreda i sur., 2008).

Uzroci autoselekcije mogu biti mnogobrojni, od onih na koje nije moguće utjecati (sociokulturni kontekst, osobna obilježja, aktualna situacija, manjak vremena, čestina i navike upotrebe interneta), do predmeta istraživanja, obilježja i tehničke realizacije upitnika, poput nezainteresiranosti za temu, zasićenosti, nepovjerljivosti, nemogućnosti utjecaja na okolnosti prvog kontakta, dužine upitnika, socijalne osjetljivosti pitanja, manje neugodnog odbijanja ili odustajanja nego u slučaju komunikacije s anketarima ili (sve manje prisutnih) tehničkih poteškoća (spora komunikacija, prosljeđivanje poziva elektroničkom poštom na pogrešne ili nepostojeće adrese, svrstavanje u »smeće« primatelja i slično (Hoogendoorn i Daalmans, 2009).

U slučaju istraživanja putem interneta odaziv se dijelom može potaknuti iskorištavanjem nekih prednosti koje nudi sam medij. Sažeta iskustva pokazuju da je znatno važnije: personalizirati kontakte u najvećoj mogućoj mjeri i naglasiti vjerodostojnost stranica (što povećava povjerljivost, koja ne utječe samo na odaziv nego i na iskrenost odgovaranja); višekratno apelirati na odaziv različitim kanalima i na različite načine, uz ponudene poveznice na upitnik; uputiti kratke i jasne pozive i izbjegavati njihovo svrstavanje u neželjenu poštu, artikulirati jasne upute i omogućiti jednostavan pristup upitniku, odgovarati na upite kontaktiranih osoba, kreirati privlačno, zanimljivo i informativno pristupno sučelje (konkurentno ostalim sadržajima na internetu) i izbjegavati komercijalne *bannere*, ponuditi različite verzije stranica

(uključujući višejezične ako je potrebno), unaprijed zahvaliti na sudjelovanju, ekstrinzično ga i intrinzično motivirati (nagraditi ga i naglasiti njegovu širu društvenu korist) (Blumenberg, 2019; Dillman i sur., 2009; Reips, 2000). No pritom je nužan oprez kako se ne bi dodatno povećala motivacijska pristranost uzorka (ionako redovito prisutna u svim vrstama anketnih istraživanja; Groves i sur., 2004). Osim toga, kako bi se smanjilo odustajanje tijekom postupka (čestična autoselekcija) prije ispunjavanja korisno je provjeriti ozbiljnost namjere sudjelovanja, upotrijebiti tehniku »visoke prepreke« (teža pitanja, zbog kojih bi se poslije moglo odustati, postaviti na početku) i predvidjeti vrijeme za zagrijavanje (tijekom kojeg se ujedno donosi konačna odluka o sudjelovanju; Reips, 2002).

Obuhvat, uzorak i uzorkovanje

Kako bi istraživanje bilo reprezentativno, uzorak mora proporcionalno obuhvatiti svu relevantnu varijabilnost ciljane populacije prema obilježjima koja mogu utjecati na predmet mjerenja. Osim toga, konačni izbor jedinica u uzorak, bez obzira na prethodne stratifikacije, mora biti slučajan zbog dvaju razloga. Prvo, kako bi se izbjegla pristranost (u tom slučaju svaka jedinica mora imati jednaku vjerojatnost izbora, ili barem unaprijed poznatu kako bi se pristranost mogla izračunati); drugo, kako bi se moglo zaključivati o populaciji na temelju poznate teorijske distribucije statistika (vrijednosti zabilježених ili izračunatih na uzorku) koja omogućuje procjenu raspona sigurnosti unutar kojeg se, s unaprijed definiranom vjerojatnošću, mogu očekivati populacijske vrijednosti ili parametri.

U idealnim okolnostima, uz slučajni izbor generalizacija je opravdana ako su ciljana populacija, osnovni skup (potpuna ili dio populacije iz koje se izabire uzorak) i okvir uzorkovanja (popis jedinica osnovnog skupa) isti. Kad je riječ o web-anketama na općim populacijama, glavne su prepreke postizanju reprezentativnosti reduciranost osnovnog skupa (pokrivenosti internetom) i nepostojeći okviri uzorkovanja (adresari ili popisi kontakata osnovnog skupa), odnosno pogreške obuhvata i uzorka, uz poteškoće povezane s načinom izbora jedinica.

Reduciranost osnovnog skupa

Iako se pokrivenost internetom kontinuirano povećava, još uvijek nije potpuna. Nedostupnost (uglavnom) starijih, siromašnijih ili slabije obrazovanih slojeva dokazano se odražava u razlikama između nalaza dobivenih istraživanjima putem interneta i nalaza istraživanja dobivenih na reprezentativnim uzorcima (Couper, 2000; Lamza Posavec, 2015). Ako su istraživanjem potpuno ispuštene kategorije stanovništva čiji odgovori mogu utjecati na predmet

istraživanja, ili ako su obuhvaćene u apsolutno premalom broju, ponderiranje prema sociodemografskim obilježjima u prvom slučaju nije moguće, a u drugom povećava pogrešku (Dever, 2008).

Osim nedovoljne pokrivenosti, reduciranosti osnovnog skupa pridonose i navike upotrebe interneta (uključujući sredine u kojima je pokrivenost gotovo potpuna; Lamza Posavec, 2021). Istraživanjima je nedostupan ili je teško dostupan udio korisnika koji internet upotrebljavaju rijetko, uglavnom za zabavu ili komunikaciju putem socijalnih mreža, ne posjećuju stranice na kojima se oglašavaju istraživanja ili nisu dovoljno informatički pismeni za aktivniju upotrebu medija.

Manjkav okvir uzorkovanja

Poteškoće s okvirima uzorkovanja (evidencijama korisničkih kontakata) onemogućuju ili otežavaju slučajan izbor. Osim oskudnosti dostupnih adresara, i njihova je upotreba ograničena zbog pravila privatnosti (*netiquette*) koja onemogućuju slanje poziva elektroničkom poštom bez prethodnog pristanka. Taj se nedostatak tradicionalno pokušava ublažiti što približnijim neprobabilističkim izborom, upotrebom probabilističkog kad je god moguće ili njihovom kombinacijom (Couper, 2000).

Neprobabilistički izbor

Neprobabilistički izbor najčešće se provodi na dva načina. Prvi se zasniva na javnom pozivu, koji može biti upućen kako putem stranica institucije ili agencije koja provodi istraživanje, tako i putem drugih medija i na druge načine, od društvenih mreža nadalje, uključujući nadopune uzoraka upotrebom dostupnih adresara elektroničke pošte (Peifer i Garret, 2014).

Uz jednostavnost, ekonomičnost i velik obuhvat, takva regrutacija uključuje mogućnost kontrole (identifikacije odazivanja i onemogućavanja višekratnog sudjelovanja) i bilježenje sociodemografskih obilježja. Zahvaljujući tome struktura realiziranog uzorka može se ponderiranjem (poststratifikacijom) ili postselekcijom uskladiti s populacijskom, no to uglavnom nije dovoljno kako bi se osigurala reprezentativnost. Odaziv na javno oglašavanje podrazumijeva motivacijsku pristranost (zainteresiranost za temu i praćenje medija u kojima je upućen poziv za sudjelovanje). Stoga se i rezultati mogu znatno razlikovati od onih koje bilježe tematski srodna istraživanja na strukturno ekvivalentnim, no probabilistički izabranim uzorcima koji obuhvaćaju i osobe koje se ne služe internetom (Lamza Posavec, 2021).

Drugi je način neprobabilističkog izbora masovna regrutacija putem oglašavanja na stranicama istraživačkih institucija ili agencija, odnosno angažiranje dobrovoljaca iz prethodnih istraživanja. Iz tako osiguranih velikih

baza podataka potom se stratifikacijom i konačnim slučajnim izborom mogu izabrati strukturno reprezentativni uzorci za različita istraživanja. No ni u tom se slučaju ne može govoriti o pravom probabilističkom izboru zato što inicijalna regrutacija nije bila takva, a ni ovaj način ne uključuje osobe koje se ne služe internetom.

Probabilistički izbor

Poput neprobabilističkog, i probabilistički se izbor može provesti na dva načina. Prvim se (jednostavnim ili sustavnim) slučajnim postupkom »presreću« posjetitelji web-stranica kojima se nudi sudjelovanje u istraživanju. Osim slabog odaziva (koji se ipak može precizno izračunati jer se bilježe i ukupni pristupi), takav način izbora uglavnom ne omogućuje generalizaciju nalaza na populacije široj od ukupnog broja posjetitelja.

Bolji je način prikupljanje adresa stanovanja ili telefonskih brojeva putem službenih izvora, nakon čega se drugim načinima (poštom, telefonom) kontaktira slučajno izabrane osobe kojima se nudi sudjelovanje u istraživanju putem interneta (Gfk, 2013). Slično se može učiniti i prikupljanjem kontakata tijekom prethodnih terenskih ili telefonskih anketiranja na reprezentativnim uzorcima. Akumulacija potencijalnih ispitanika u panel-uzorke omogućuje naknadni slučajni izbor adresa na koje će se slati pozivi za sudjelovanje u istraživanjima putem interneta, no i u ovom je slučaju generalizacija ograničena na njegove korisnike. Uz to treba uzeti u obzir i trostruku autoselekciju: onima koji su odbili sudjelovati u prethodnim reprezentativnim istraživanjima treba pribrojiti i korisnike interneta koji nisu bili voljni dati adrese u istim istraživanjima, a potom i odbijanja tijekom samog online istraživanja. Neka iskustva pokazuju da samo posljednja autoselekcija iznosi oko dvije trećine ukupno kontaktiranih (primjerice, DiSogra i sur., 2013). Relativne prednosti opisanog načina izbora svode se na to da je moguće preciznije izmjeriti naknadnu autoselekciju i provjeriti valjanost web anketa s prethodno prikupljenim nalazima reprezentativnih istraživanja. Nedostaci su neekonomičnost i pristranosti povezane s višekratnim ili longitudinalnim istraživanjima na panel-uzorcima općenito (lažno predstavljanje, osipanje, utjecaj naknada za višekratno sudjelovanje, lažne težnje za dosljednošću ili isto takve sklonosti promjenama mišljenja izazvane samom metodom, odnosno »pristranost panela« općenito; Göritz i sur., 2002; Lamza Posavec, 2021).

Zbog poteškoća s regrutacijom rezultati anketa provedenih na općoj populaciji putem interneta mogu se znatno razlikovati od rezultata prikupljenih klasičnim tehnikama na slučajno izabranim uzorcima (unatoč odgovarajućoj poststratifikaciji; Kennedy i sur., 2016), pri čemu su oni koji se odazovu probabilističkom izboru znatno sličniji apstinentima nego ako su izabrani nepro-

babilistički (Elliott i Valliant, 2017). Unatoč tom i ostalim nedostacima, neprobabilistički je izbor znatno češći jer je praktičniji, financijski i vremenski ekonomičniji i može obuhvatiti znatno veće uzorke uz veći odaziv koji se, u slučaju probabilističkog izbora, ionako sve više smanjuje (Beaumont, 2020; Kohut i sur., 2012).

Ovdje treba podsjetiti da su učinci autoselekcije prilikom istraživanja na probabilističkim uzorcima praktično ekvivalentni učincima neprobabilističkog izbora, samo što se u potonjem slučaju subjektivnost premješta s izbora uzorka na odlučivanje o sudjelovanju. U tom smislu autoselekcija ugrožava valjanost svih anketnih istraživanja bez obzira na tehniku provedbe, medij prikupljanja podataka i način izbora uzoraka (posebno ako je povezana s predmetom mjerenja). No statističkim se inovacijama nepovoljni učinci autoselekcije i neprobabilističkog izbora mogu istodobno smanjiti, odnosno neprobabilistički izbor aposteriorno približiti probabilističkom.

Spomenute inovacije gotovo redovito, osim sociodemografskih, uzimaju u obzir i tzv. »webografske« varijable (vjerojatnosti povezane s upotrebom interneta; Lee i Valliant, 2009). Najpopularnije su različite varijante inklinacijskog ponderiranja (*propensity adjustment*), preuzetog iz eksperimentalnih istraživanja (Rosenbaum i Rubin, 1983) kojim se izračunava vjerojatnosti podpopulacijskih pripadnosti (primjerice, korisnicima i nekorisnicima interneta). Pritom se poseže za pomoćnim (*auxiliary*) varijablama dostupnim iz vanjskih izvora (popisni podatci, nalazi reprezentativnih ili priručnih istraživanja na slučajnim uzorcima; Schonlau i Couper, 2017) kako bi se omogućila generalizacija dopunjavanjem inklinacijskog ponderiranja iterativnim (*raking*) ili simultanim (*matching*) postupcima (Castro-Martín i sur., 2020; Chen i sur., 2020; Ferri-García i Rueda, 2018; Ferri-García i sur., 2021; Valliant, 2020).

Zahvaljujući metodološkim unaprjeđenjima poput opisanih, web-anke te konkurentnom valjanošću u velikoj mjeri dostižu klasične tehnike. Neri-jetko ih i nadmašuju, pogotovo ako pojave koje se ispituju nisu povezane s dostupnošću i načinom upotrebe interneta ili ako se provode na adekvatno popisanim i dostupnim posebnim populacijama (vidjeti primjere u Galešić, 2005). U mnogim slučajevima više ne zaostaju ni pri istraživanjima općih populacija (Couper, 2017), a zbog ključnih su prednosti (ekonomičnosti i neograničenog teritorijalnog dosega) posebno ili jedino pogodne i za istraživanja iseljeništa.

Mogućnosti i ograničenja anketnih istraživanja iseljeništa

Anketna istraživanja iseljeničke populacije u cjelini i njezinih užih dijelova bila su teško provediva klasičnim tehnikama. Upotreba terenskih anketa

zbog velike teritorijalne disperzije gotovo da i nije bila moguća, no razvojem interneta to je ograničenje praktički ukinuto. Iako sva prethodno opisana obilježja anketnih istraživanja putem interneta vrijede i u ovom slučaju i ne treba ih ponavljati, mogu se naznačiti dvije moguće prednosti.

Prvo, može se očekivati da je pogreška obuhvata u inozemstvu manja s obzirom na to da se iseljavalo u razvijenije sredine u kojima je pokrivenost internetom veća (uz vjerojatno ranije stjecanje navika i vještina upotrebe, kako zbog tamošnjeg socijalnog i administrativnog okoliša, tako i zbog komunikacije s domovinom). Drugo, kad je riječ o mlađem iseljeništvu i novom iseljavanju, osim što je pokrivenost praktično potpuna, za pretpostaviti je i zadovoljavajuću informatičku pismenost. Budući da je aktivnije služenje internetom bilo nužno i za ispunjavanje raznovrsnih zahtjeva povezanih s iseljavanjem, vještine koje su za to bile potrebne vjerojatno su dovoljne i za ispunjavanje online upitnika.

Unatoč spomenutim prednostima, reprezentativna anketna istraživanja iseljeništva putem interneta suočavaju se s teško premostivom preprekom: nepoznatošću (nedovoljnom poznatošću) brojnosti i strukture užih dijelova populacije i populacije u cjelini koja je, uz to, većinom nedostupna zbog okvira uzorkovanja (popisa kontakata) zanemarivog opsega.

Nepoznatost populacije

Procjene opsega, strukture i disperzije iseljeničke populacije postoje, uključujući i službene evidencije kojima raspolažu nadležne institucije, organizacije i udruge u Hrvatskoj i inozemstvu. No te evidencije (kako populacije u cjelini, tako i njezinih užih dijelova) nisu potpune, ne zna se koliko su precizne, a u slučaju novog iseljavanja razmjerno brzo i zastarijevaju zbog njegeve dinamike.

Strogo gledano, reprezentativna istraživanja (opsegom i strukturom) nepoznatih populacija nisu moguća. Nepoznavanje objektivnih obilježja, odnosno populacijskih udjela statusnih kategorija relevantnih za predmet mjerenja, onemogućuje apriornu i aposteriornu stratifikaciju (planiranje uzoraka i naknadno usklađivanje sa strukturom populacije).

Podsjetimo, kvantitativna anketna istraživanja obuhvaćaju objektivna ili statusna (sociodemografska, profesionalna i slično) i subjektivna obilježja, odnosno trajnija ili manje trajna psihološka obilježja i (namjere) ponašanja. Objektivna obilježja, osim što služe za kontrolu realizacije uzorka, obično služe i kao odrednice ili prediktori (»nezavisne« varijable) subjektivnih (njihovog opsega, spektra ili hijerarhije).

Načelno, kad je riječ o strukturno nepoznatim ciljanim populacijama generalizacija bi bila opravdana samo ako su subjektivno homogene unatoč

objektivnoj varijabilnosti. No kako to redovito nije slučaj, preostaje uzorkom obuhvatiti svaku relevantnu statusnu kategoriju u asolutno dovoljnoj mjeri, uključujući i njezinu unutrašnju ili ukrižanu varijabilnost. Zadovoljenjem tih uvjeta nude se dvije mogućnosti.

Prvo, ako se može samo okvirno, ali utemeljeno pretpostaviti populacijski udio svake od spomenutih kategorija, moguća je i procjena populacijske zastupljenosti istraživanjem zabilježenih proporcija i prosjeka subjektivnih varijabli. No na istoj, okvirnoj razini preciznosti, kondicionalno i u obliku argumentirane spekulacije. Konkretnije, eventualno se može govoriti o manjoj ili većoj općoj zastupljenosti pojedinih pojava (ordinalno), ali ne i preciznije: za koliko ili koliko puta manjoj ili većoj (intervalno ili omjerno kvantificirano).

Drugo, ako su početni uvjeti zadovoljeni i ako se uz to pokaže da su kategorije subjektivno homogene unutar sebe, moguće je pretpostaviti da međusobne usporedbe proporcija i prosjeka vrijede i šire, i to uz manje rezervi nego u prvom slučaju.

Slično vrijedi i kad su u pitanju međusobna povezanost i utjecaji istraživanih pojava, što se obično provjerava korelacijskim i determinacijskim analizama. Ako se utvrdi da su međusobni odnosi subjektivnih varijabli unutar statusnih kategorija slični te ako su, općenito, linearni, opravdano je pretpostaviti da su i koeficijenti kojima se mjere razmjerno univerzalni (neovisno o stvarnoj ili populacijskoj zastupljenosti pojedinih kategorija).

Okvir uzorkovanja i način izbora uzorka

U slučajevima nepopisanih, nepoznatih ili ograničeno dostupnih populacija često se poseže za neslučajnim uzorkovanjem tzv. snježnom grudom (*snowball*). Ne računajući istraživanja društvenih mreža, primjena te tehnike u anketnim istraživanjima putem interneta razmjerno je nova, pa se i širina spektra metodoloških prednosti i nedostataka u tom području primjene još uvijek intenzivnije provjerava (Lu i sur., 2012; Schonlau i Couper, 2017).

Postupak se svodi na to da se inicijalno kontaktiraju poznati članovi populacije, koji potom sami regrutiraju ili upućuju na druge (tzv. *respondent-driven sampling*). Postupak pretvaranja grude u lavinu ponavlja se dok se ne postigne željena veličina uzorka linearnom, eksponencijalnom nediskriminativnom ili eksponencijalno diskriminativnom regrutacijom.

Budući da se takvim načinom izabiru osobe koje dijele neko zajedničko svojstvo i međusobno komuniciraju, i realizirani će uzorak biti homogeniji od populacije u cjelini. Stoga je jedan od glavnih ciljeva primjene *snowball* tehnike u kvantitativnim istraživanjima postizanje heterogenosti (Kirchherr i Charles, 2018). Iako se ona polako povećava svakim korakom poželj-

no ju je ubrzati u okviru regrutacije koja se, načelno, može provesti na dva načina.

Prvi je način da svaki izabrani član uzorka u svakom koraku dostavi kontakte poznatih osoba koje bi mogle sudjelovati u istraživanju, uz navođenje njihovih obilježja relevantnih za predmet istraživanja. Prikupljeni kontakti mogu poslužiti kao okvir iz kojeg se će se birati novi uzorci (koji, po potrebi, već inicijalno mogu biti heterogeniji budući da je poznata struktura mogućih kontakata). Drugi je način da inicijalno izabrani ispitanici sami šalju poveznice na upitnik poznatim osobama, pri čemu ih se može zamoliti da biraju osobe koje se od njih, prema zadanim obilježjima, što više razlikuju.

Svaki od spomenutih načina ima prednosti i nedostatke. Prednost prvog je kontrola, a nedostaci su dugotrajnost, uz potencijalno veću autoselekciju. Obratno, nedostatak drugog načina je izostanak kontrole, a prednosti su kraće vrijeme potrebno za istraživanje i potencijalno veći odaziv zbog povjerljivosti i veće skrupuloznosti prema odbijanju poznatih osoba. Povjerljivost pri tom ne potiče samo sudjelovanje, nego i prikupljanje novih kontakata (Noy, 2009; Shaghaghi i sur., 2011).

U svakom slučaju, cilj je obuhvatiti svu relevantnu varijabilnost populacije sve dok svaka potrebna statusna kategorija ne bude apsolutnim brojem dovoljno velika. Kako bi se to lakše ostvarilo, poželjno je da već i inicijalni kontakti (*seed*) budu što raznolikiji, pa ih je korisno prikupiti iz što više izvora (iako to, samo po sebi, bezuvjetno ne jamči i konačnu heterogenost; Etikan i sur., 2016; Kirchherr i Charles, 2018; Morgan, 2008; Waters, 2015).

Budući da je dijelom ipak evidentirano, u slučaju istraživanja iseljenišva inicijalno se uzorkovanje može provesti upotrebom javno (institucionalno) i privatno dostupnih kontakata i javnim pozivom različitim kanalima (uključujući društvene mreže), i potom nastaviti postupkom snježne grude. Nakon toga, prikupljanje podataka moguće je provesti u više valova kako bi se pristup u svakom novom valu mogao modificirati na temelju iskustava s prethodnim (Shafie, 2010; Robins, 2015).

Svaki je novi korak dobrodošao kako bi se povećala heterogenost i što približnije simulirao slučajni izbor. No iako ne mora izazvati posebno velike financijske troškove, uključivanje većeg broja koraka ili novih valova istraživanja nakon evaluacije prethodnih troši vrijeme, pa se postavlja pitanje koliko je koraka potrebno. U tom pogledu mogu okvirno poslužiti dva oslonca.

Prvi je stabilizacija. Ako objektivna heterogenost i dalje raste nakon što je postignuta u teritorijalno i statusno nužnoj mjeri, a subjektivnost stagnira (prosječni se odgovori na pitanja u upitniku više značajnije ne mijenjaju), za

očekivati je da daljnja regrutacija (iako će povećati preciznost) više neće bitnije promijeniti odgovore ili smanjiti pristranost. Osim toga, ako nisu ispuštene po istraživanje relevantne kategorije moglo bi se pretpostaviti da struktura uzorka proporcijama, barem grubo (i samo u nekim slučajevima), naznačuje i populacijsku. Stabilnost se može provjeriti i formalno, testiranjem hipoteza po koracima ili valovima (uobičajenim u tzv. sekvencijalnim analizama prema Waldovom inicijalnom prijedlogu; Dragan i Alexandru, 2013; Etikan i sur., 2015; Johnson, 2005; Sagalnik, 2006; Wald, 1947). Konačno, ako se premaši potrebna veličina uzorka, moguća je i postselekcija izostavljanjem najhomogenijih slučajeva, no samo prema *ad hoc* kriterijima s obzirom na to da univerzalnih preporuka nema.

Kao drugi oslonac mogu poslužiti rezultati reprezentativnih istraživanja u Hrvatskoj koja uključuju pitanja o iseljavanju. Za pretpostaviti je da će se struktura dijela domicilne populacije koji namjerava iseliti reproducirati u iseljeništvu, pa bi ju i u uzorcima na kojima se ono istražuje trebalo preslikati. Za razliku od prvog oslonca koji je univerzalniji, ovaj može poslužiti samo u slučaju novijeg iseljavanja. No i taj je kriterij razmjerno grub. Osim autoselekcije, reprezentativnost zabilježene strukture smanjuju i razlike između iskazanih namjera i ponašanja: oni koji su iskazali namjeru iseljavanja ne moraju to redovito i učiniti, i obratno, dio onih koji to nisu namjeravali na kraju ipak iseli.

Sagledano u cjelini, zbog svih navedenih ograničenja istraživanja iseljenništva mogu biti samo orijentacijska, uz iznimku onih koja se zasnivaju na uzorcima specifičnih, dovoljno evidentiranih i dostupnih ciljanih populacija.

Zaključak

Osim što nedovoljno poznata struktura iseljeničke populacije u cjelini ili uže ciljanih potpopulacija onemogućuju precizniju generalizaciju istraživačkih nalaza, ni nedostaci neprobabilističkog izbora uzoraka ne mogu se bitno smanjiti zbog oskudnog izbora i kvalitete pomoćnih varijabli iz vanjskih izvora. Unatoč tome, ako su metodološki rigorozno provedena i interpretativno korektna (uzimaju u obzir ograničenja), istraživanja iseljenništva mogu pokazivati i u reprezentativnom smjeru. Interpretativna korektnost nužna je i prilikom šire diseminacije nalaza budući da brožčani pokazatelji često poprimaju mitološki status u javnosti (tim više što su precizniji), koja se uglavnom ne upušta u propitivanje njihovog podrijetla i valjanosti.

Svako istraživanje koje zadovoljava spomenute kriterije može, uz nalaze koje nudi, biti i od dodatne pomoći: osim moguće akumulacije u panele, ako se u upitnike uključe i pitanja o široj situaciji u iseljeništvu, za očekivati je da se mogu prikupiti korisni podatci kojima inače ne raspolažu službeni i

druge vrste izvora. Time i populacija postaje dostupnija i poznatija, što može pridonijeti boljem planiranju i unaprjeđenju opće kvalitete naknadnih istraživanja.

Literatura

- Andrews, D., Nonnecke, B., & Preece, J. (2003). Electronic survey methodology: A case study in reaching hard-to-involve Internet users. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 16 (2), 185-210.
- Baker, R., Blumberg, S. J., Brick, J. i sur. (2010). *Research synthesis. AAPOR report on online panels*. <https://pprg.Stanford.edu>
- Beaumont, J. F. (2020). Are probability surveys bound to disappear for the production of official statistics? *Survey Methodology*, 46 (1): 1-28.
- Blumenberg, C., Menezes, A. M. B., Gonçalves, H, i sur. (2019). The role of questionnaire length and reminders frequency on response rates to a web-based epidemiologic study: a randomised trial. *International Journal of Social Research Methodology*, 22: 625-635.
- Castro-Martín, L., Rueda, M., Ferri-García, R. (2020). Inference from non-probability surveys with statistical matching and propensity score adjustment using modern prediction techniques. *Mathematics*, 8 (6):879. <https://doi.org/10.3390/math8060879>
- Chang, L., Krosnick, J. A. (2010). Comparing oral interviewing with self-administered computerized questionnaires. An experiment. *Public Opinion Quarterly*, 74 (1): 154-167.
- Chen, Y., Li, P., Wu, C. (2020). Doubly robust inference with nonprobability survey samples. *Journal of American Statistical Association*, 115 (532):2011—2021. <https://doi.org/10.1080/01621459.2019.1677241>
- Conrad, F. G. (2002.). *Interactive aspects of web surveys: Lack of use, ease of use and user models*. International Workshop on Websurveys, Mannheim, Germany.
- Couper, M. P. (2017). New developments in survey data collection. *Annual Reviews in Sociology*, 43: 121-145.
- Couper, M. P. (2000). Web surveys: A review of issues and approaches. *Public Opinion Quarterly*, 64 (4): 464-494.
- Couper, M. P., Bosnjak, M. (2010). Internet Surveys. U P. V. Marsden, J. D. Wright (ur.), *Handbook of Survey Research* (str. 527-550). Somerville: Emerald Group Publishing.
- De Leeuw, E. (2005). To mix or not to mix data collection methods in surveys. *Journal of Official Statistics*, 21 (2): 233-255.
- Dever, J. A., Rafferty, A., Valliant, R. (2008). Internet surveys: Can statistical adjustments eliminate coverage bias? *Survey Research Methods*, 2 (2): 47-60.
- Dillman, D. A. (2007). *Mail and internet surveys: The Tailored Design Method 2007 update with new internet, visual, and mixed-mode guide*. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.

- Dillman, D. A., Smyth, J. D., Christian, L. M. (2009). *Internet, Mail, and Mixed-Mode Surveys: The Tailored Design Method*. Hoboken: Wiley & Sons.
- DiSogra, C., Cobb, C., Chan, E., Dennis, J. (2011). *Calibrating non-probability Internet samples with probability samples using early adopter characteristics*. Paolo Alto: Knowledge Networks.
- Dragan, I. M., Alexandru, I. M. (2013). Snowball Sampling Completion. *Journal of Studies in Social Sciences*, 5 (2): 160-177.
- Elliott, M. R., Valliant, R. (2017). Inference for nonprobability samples. *Statistical Science*, 32 (2):249-264.
- Etikan, I., Alkassim, R., Abubakar, S. (2016). Comparision of snowball sampling and sequential sampling technique. *Biometrics & Biostatistics International Journal*, 3 (1): 6-7.
- Ferri-García, R., Beaumont, J. F., Bosa, K., Charlebois, J., Chu, K., (2021). Weight smoothing for nonprobability surveys. *TEST*, 10.1007/s11749-021-00795-7.
- Ferri-García, R., Rueda, M. (2018). Efficiency of propensity score adjustment and calibration on the estimation from non-probabilistic online surveys. *SORT*, 42 (2): 159-182.
- Fricker, R. D., Schonlau, M. (2002). Advantages and disadvantages of Internet research surveys: Evidence from the literature. *Field Methods*, 14 (4): 347-367.
- Fripiat, D., Marquis, N. (2010). Web surveys in the social sciences: An overview. *Population*, 65 (2): 285-311.
- Galešić, M. (2005). Anketna istraživanja putem interneta: mogući Izvori pogrešaka. *Društvena istraživanja*, 14 (1-2): 297-320.
- Ganassali, S. (2008). The influence of the design of web survey questionnaires on the quality of responses. *Survey Research Methods*, 2 (1): 21-32.
- GfK (2013). *KnowledgePanel. Design summary*. <https://www.gfk.com>
- Görizt, A. S., Reinhold, N., Batinic, B. (2002.). Online Panels. U B. Batinic, U. Reips i M. Bosnjak (ur.), *Online Social Sciences* (str. 27-47). Seattle: Hogrefe & Huber.
- Gräf, L. (2002.), Assessing Internet questionnaires: The online pretest lab. U: B. Batinic, U. Reips i M. Bosnjak (ur.), *Online Social Sciences* (str. 49-68). Seattle: Hogrefe & Huber.
- Groves, R. M. (1989.). *Survey errors and survey costs*. New York: Wiley.
- Groves, R. M., Presser, S., Dipko, S. (2004.). The role of topic interest in survey participation decisions. *Public Opinion Quarterly*, 68 (1): 2-31.
- Heerwegh D., Loosveldt, G. (2008). Face-to-face versus web surveying in a high-internet-coverage population differences in response quality. *Public Opinion Quarterly*, 72 (5): 836-846.
- Hoogendoorn, A. W., Daalmans, J. (2009). Nonersponse in the recruitment of an internet panel based on probability sampling. *Survey Research Methods*, 3 (2): 59-72.
- Johnson, T. P. (2005). *Snowball Sampling. Encyclopedia of Biostatistics*. New York: Wiley.

- Kirchherr, J., Charles, K. (2018). Enhancing the sample diversity of snowball samples: Recommendations from a research project on anti-dam movements in Southeast Asia. *Plos One*, 13 (8): e0201710. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0201710>
- Kohut, A., Keeter, S., Doherty, C., Dimock, M., Christian, L. (2012). *Assessing the representativeness of public opinion surveys*. Washington: Pew Research Center.
- Konstan, J. A., Rosser, B. R. S., Ross, M. W., Stanton, J., Edwards, W. M. (2005). The story of subject naught: A cautionary but optimistic tale of Internet survey research. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10 (2): article 11.
- Kennedy, C., Mercer, A., Keeter, S., Hatley, N., McGeeney, K., Giménez, A. (2016). Evaluating online nonprobability surveys. Washington, DC: Pew Research Center.
- Kreuter, F., Presser, S., Tourangeau, R. (2008). Social desirability bias in CATI, IVR and web surveys. The effects of mode and question sensitivity. *Public Opinion Quarterly*, 72 (5): 847-865.
- Lamza Posavec, V. (2015). *Mjerenje javnosti. Metodologijski i analitički pristupi istraživanju javnoga mnijenja*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lamza Posavec, V. (2021). *Metodologija društvenih istraživanja. Temeljni uvidi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lee, S., Valliant, R. (2009). Estimation for volunteer panel web surveys using propensity score adjustment and calibration adjustment. *Sociological Methods & Research*, 37 (3): 319-343.
- Llieva, J., Baron, S., & Healey, N. M. (2002). Online surveys in marketing research: Pros and cons. *International Journal of Market Research*, 44 (3), 361-367.
- Lozar Manfreda, K., Bosnjak, M., Brezalek, J., Haas, L., Vehovar, V. (2008). Web surveys versus other survey modes: A meta analysis comparing response rates. *International Journal of Market Research*, 50 (1): 79-104.
- Lu, X., Bengtsson, L., Britton, T., Camitz, M., Kim, B. J., Thorson, A., Liljeros, F. (2012). The sensitivity of respondent-driven sampling. *Journal of Royal Statistical Society, Serie A* (175): 191-216.
- Malhotra, N. (2008). Completion time and response order effects in web surveys. *Public Opinion Quarterly*, 72 (5): 914-934.
- Morgan, D. L. (2008). Snowball sampling. *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Noy, C (2009). Sampling knowledge: the hermeneutics of snowball sampling in qualitative research. *International Journal of Social Sciences Research Methodology*, 11 (4): 327-344.
- Peifer, J., Garret, K. (2014). *Best practices for working with opt-in online panels*. <https://www.comm.ohio-state.edu>
- Pew Research Center (2022). *Key facts about the quality of the 2020 census*. <https://pewresearch.org>
- Prasad Nayak, M. S. D., Narayan, K. A. (2019). Strengths and weaknesses of online surveys. *IOSR Journal of Humanities and Social Sciences*, 24 (5): 31-38.

- Redline, C. (2013). Clarifying categorical concepts in a web survey. *Public Opinion Quarterly*, 77 (Special Issue): 89-105.
- Reips, U. D. (2000). The Web experiment method: Advantages, disadvantages, and solutions. U M. H. Birnbaum (ur.), *Psychological experiments on the Internet* (str. 89-114). San Diego: Academic Press.
- Reips, U. D. (2002). Standards for Internet-based experimenting. *Experimental Psychology*, (49): 4, 243-256.
- Robins, G. (2015). *Doing social network research: Network-based research design for social scientists*. London: SAGE Publications.
- Rosenbaum, P. R., Rubin, D. B. (1983). The central role of the propensity score in observational studies for causal effects. *Biometrika*, 70 (1): 41-55.
- Salganik, M. (2006). Variance estimation, design and sample size calculations for respondent-driven sampling. *Journal of Urban Health*, 83 (Suppl. 1): 98-112.
- Schaefer, D. R., Dillman, D. A. (1998). Development of standard e-mail methodology: Results of an experiment. *Public Opinion Quarterly*, 62 (3): 378-397.
- Schonlau, M., Couper, M. P. (2017). Options for conducting web surveys. *Statistical Science*, 32 (2): 279-292.
- Shafie, T. (2010). Design-based estimators for snowball sampling. SSRN, <https://ssrn.com/abstract=2471006>
- Shaghghi, A, Bhopal, R. S, Sheikh, A. (2011). Approaches to recruiting 'hard-to-reach' populations into research: A review of the literature. *Health Promotion Perspectives*, 1 (2): 86-94.
- Shih, T. H. (2008). Comparing response rates from web and mail surveys: a meta-analysis. *Field Methods*, 20: 249-271.
- Toepoel, V., Corrie, V., Das, M., Van Soest, A. (2009). Design of web questionnaires: An information-processing perspective for the effect of response categories. *Sociological Methods Research*, 37 (3): 371-392.
- Tourangeau, R., Conrad, F. G., Couper, M. P. (2013). *The Science of Web Surveys*. New York: Oxford University Press.
- Valliant, R. (2020). Comparing alternatives for estimation from nonprobability samples. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 8 (2): 231-263.
- Van Meter, K. M. (1990). Methodological and design Issues techniques for assessing the representatives of snowball samples. *NIDA Research Monographs*, 98: 31-44.
- Vehovar, V., Batagelj, Z., Lozar Manfreda, K. (2000), *Participation in solicited web surveys: Who comes farthest?* Fifth International Conference on Social Science Methodology, Cologne.
- Yaeger, D. S., Krosnick, J. A., Chang, L. C. i sur. (2011). Comparing the accuracy of RDD telephone surveys and internet surveys conducted with probability and non-probability samples. *Public Opinion Quarterly*, 75 (4): 709-747.
- Wald, A. (1947). *Sequential Analysis*. New York: Wiley.
- Waters, J. (2015). Snowball sampling: a cautionary tale involving a study of older drug users. *International Journal of Social Research Methodology*, 18 (4):367-380.

Stanko Rihtar:

Methodological Aspects of Diaspora Research Through Web-Surveys

Online survey research owes its popularity primarily to cost-effectiveness and unbridled territorial coverage, including the possibility of reaching otherwise inaccessible (or difficult to reach) populations. Additionally, there are also certain important technical advantages, which can improve not only the quality of the survey procedure, but also the subsequent handling of data and findings. Due to the increase in coverage, the adopted Internet-use habits, the increase in computer literacy and the accumulated methodological experiences, the representative ambitions of such research are becoming justified: In terms of validity and metric qualities, such research has in many cases reached (and in some cases even surpassed) classical techniques. Since they are not hindered by a large territorial dispersion, as other methods may be, online surveys are particularly suitable (in many ways the only suitable method) for diaspora research. However, two main obstacles need to be faced. The first is insufficient knowledge of the population (its size and structure) as a whole and of the majority of the narrowly-targeted subpopulations. The second is the lacking sampling framework. Both of these obstacles make it difficult or even impossible to choose samples that would justify a wider generalization of the findings.

The methodological features, advantages and disadvantages of online survey research are examined in the first part of this paper from the perspective of total survey error, which, in addition to the psychometric or measurement error, also includes self-selection, coverage and sample errors. In the second part of this paper, the main possibilities and scope of diaspora research are presented, especially taking into account the indicated limitations that hinder their representative ambitions.

Key words: *survey, internet, diaspora, survey error, representativeness*

Suvremene migracijske motivacije mladih Hrvatske — vrijednosni i identitetski aspekti¹

Katarina PERIĆ PAVIŠIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Vlado ŠAKIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Stanko RIHTAR

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 22. 8. 2022.

UDK 314.151.3-054.7"465*18/40"(497.5)

doi: 10.5559/pi.17.32.06

Prema Državnom zavodu za statistiku² saldo migracije stanovništva Hrvatske, odnosno razlika u broju useljenika i iseljenika, u posljednjih nekoliko godina pokazuje negativan trend. Iako je važno poznavati demografske podatke iseljenika, u istraživanja je važno uključiti i širi kontekst, odnosno društvene čimbenike koji su u pozadini iseljavanja mladih. Stoga su ciljevi ovog istraživanja bili: 1) utvrditi prosječnu važnost osobnih i socijalnih sastavnica identiteta i prosječnu zastupljenost samoaktualizacijske, konvencionalne i hedonističke vrijednosne orijentacije kod mladih iseljenika i usporediti ih s populacijom mladih u Hrvatskoj; 2) ispitati postoji li povezanost socijalnog identiteta, vrijednosnih orijentacija i sociodemografskih obilježja (spol, dob, obrazovanje) mladih iseljenika s njihovom migracijskom motivacijom; te 3) ispitati koja su obilježja mladih iseljenika najbolji prediktori njihove namjere povratka u Hrvatsku.

Istraživanje je provedeno u okviru projekta »zaJEDNO srce, jedna duša, jedna Hrvatska« potaknutog od strane Humanitarne udruge fra Mladen Hrkać, a ispitana su 934 iseljenika prve generacije u dobi 18 do 40 godina na području Europe te 977 mladih u dobi od 18 do 40 godina iz Hrvatske.

Rezultati pokazuju da sudionici iz obje skupine pridaju visoku prosječnu važnost odrednicama oba aspekta identiteta kao i trima vrijednosnim

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta »Zajedno srce, jedna duša, jedna HRVATSKA« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«. Dio istraživanja koji je rezultirao ovim radom obavljen je u sklopu dionice 2 projekta, pod nazivom »Suvremeni motivacijski ciklusi migriranja mladih Hrvatske u kontekstu općih migracijskih procesa u Hrvatskoj — empirijska analiza«.

² <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29030> (pristupljeno 25. 6. 2022.)

orijentacijama, no iseljenici pridaju veću važnost svim mjeranim identitetskim i vrijednosnim kategorijama. Također se pokazalo kako najčešće iseljavaju stariji muškarci iz dobne skupine od 18 do 40 godina nižeg obrazovnog statusa te sudionici s izraženijim socijalnim identitetom i izraženijom hedonističkom vrijednosnom orijentacijom. Za razliku od motivacije za migriranje, namjeru povratka više iskazuju mlađi iseljenici, s manje izraženom hedonističkom vrijednosnom orijentacijom te izraženijim socijalnim identitetom.

Ključne riječi: iseljavanje, mladi, vrijednosne orijentacije, socijalni identitet, osobni identitet

1. Uvod

1.1. Identitet

Postoji više tipova i s tim povezanih istraživačkih tradicija i definicija identiteta u više društvenih i humanističkih znanstvenih disciplina. Identitet je relativno stabilna kategorija koja se oblikuje u dugotrajnijem vremenskom i kulturološkom procesu. U ovom radu za teorijski okvir odabrana je istraživačka tradicija poznata pod nazivom »teorija socijalnog identiteta (SIT) i teorija socijalne kategorizacije«. Prema tim teorijama, identitet čine njegov osobni i socijalni aspekt. Osobni se odnosi na pojam o sebi stvoren na temelju individualnih osobina i osobnih postignuća, a socijalni na pojam o sebi stvoren na temelju pripadnosti određenoj grupi.³

Važnost promatranja identiteta kroz sastavnice socijalnog identiteta temelji se na činjenici da nijedna rasprava o identitetu nije moguća ako u nju nije uključena spoznaja da je nedjeljivi dio identiteta pojedinca određen pripadnošću određenoj skupini.⁴ Prema teoriji socijalnog identiteta, primarna je motivacija pojedinca kao člana određene skupine razvijanje pozitivnog socijalnog identiteta jer on pridonosi njegovom psihičkom zdravlju, osjećaju sigurnosti, vlastite vrijednosti, samopoštovanju, pripadanju društvu itd. Socijalni identitet se tako sastoji od triju sastavnica: spoznajne ili znanja osobe o pripadnosti određenoj grupi, evaluacijske tj. spoznaje da grupa i/ili članstvo u toj grupi može imati pozitivnu ili negativnu vrijednosnu konotaciju i emo-

³ Henri Tajfel, John C. Turner, »The social identity theory of intergroup behavior«. U: S. Worchel i W. G. Austin (ur.), *Psychology of Intergroup Relations*, Chicago: Nelson — Hall Publishers, 1986., 7-24; John C. Turner, Kate J. Reynolds, »The social identity perspective in intergroup relations: Theories, Themes, and Controversies«. U: R. Brown i S. Gaertner (ur.), *Blackwell Handbook of Social psychology: Intergroup processes*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 2001., 133-152.

⁴ Vlado Šakić, Renata Franc, Ines Ivičić, Jelena Maričić, »Važnost sastavnica socijalnog identiteta: sličnosti i razlike stanovnika Like i Pokuplja sa stanovnicima ostalih regija«. U: Holjevac Ž. (ur.), *Identitet Like: Korijeni i razvitak — knjiga II.*, Zagreb — Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2009., 113-128.

cionalne sastavnice ili osjećaja prema vlastitoj grupi i prema vanjskim grupama.

Identitet se sastoji i zasniva na aspektima obje, osobne i socijalne sastavnice, a pojedinci i skupine razlikuju se po važnosti koju pridaju pojedinoj sastavnici te po istaknutosti identitetskih odrednica u specifičnom kontekstu. Oni pojedinci koji procjenjuju socijalnu sastavnicu identiteta važnijom od osobne manje se samoodređuju kao jedinstveni pojedinci, a više kao slični, prototipni predstavnici skupine kojoj pripadaju.⁵

Dosadašnja istraživanja bila su usmjerena na ispitivanje reprezentativnih uzoraka hrvatske populacije⁶ kao i pojedinih skupina⁷, no posve nedostaju istraživanja koja bi ispitala neke identitetske aspekte i važnost odrednica identiteta kod hrvatskih iseljenika, posebice mladih.

1.2. Vrijednosne orijentacije

Vrednote, odnosno vrijednosti, zadnjih pedesetak godina, slično identitetu, jedan su od najzastupljenijih predmeta istraživanja i interesa većeg broja društvenih i humanističkih znanosti. Oba fenomena najzastupljenija su u okviru socijalne psihologije, zatim sociologije, antropologije, kulturologije i etnologije te izvan empirijskog pristupa u okviru filozofije i teologije. Slijedom toga postoje brojne definicije vrijednosti, ovisno o temeljnim predmetima bavljenja pojedinih znanstvenih disciplina. Zajedničko je polazište da su vrijednosti kao i identitet relativno stabilne kategorije koje se oblikuju u dugotrajnom povijesnom i kulturološkom procesu i teško se mijenjaju. U ovom ćemo radu prihvatiti Schwartzovu definiciju vrijednosti prema kojoj su one »relativno stabilna uvjerenja i poželjni ciljevi koji djeluju na ponašanje pojedinca u smjeru ostvarenja cilja, općenite su te nadilaze specifične situacije, na temelju njih usmjeravaju se izbori ili evaluiraju ponašanja te se razlikuju po relativnoj važnosti».⁸ Smatra se da nastaju kao rezultat socijalizacije te je pri istraživanju strukture važno uzeti u obzir uz individualno iskustvo i neke

⁵ Vlado Šakić, Renata Franc, Ines Ivičić, »Psihosocijalna analiza nekih sastavnica socijalnog identiteta građana Istre«. U: M. Manin, Lj. Dobrovšak, G. Črpić i R. Blagoni (ur.), *Identitet Istre — ishodišta i perspektive*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2006., 503-521.

⁶ Isto.

⁷ Renata Franc et al., *Hrvatska vojska — hrvatsko društvo: Završna studija*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2010.

⁸ Shalom H. Schwartz, Wolfgang Bilsky, »Toward a universal psychological structure of human values«, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53 (1987), br. 3, 550-562; Shalom H., Schwartz, Wolfgang Bilsky, »Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross cultural replications«, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58 (1990.), br. 5, 878-891.

društvene i kulturalne čimbenike.⁹ Također, budući da su vrijednosti usmjerene i djeluju na ponašanje pojedinca, važno je naglasiti njihovu prediktivnu vrijednost za stavove i ponašanja.¹⁰

U kontekstu istraživanja u Hrvatskoj o vrijednostima mladih, zbog relevantnosti i povezanosti s temeljnim ciljem ovog rada, posebnu pozornost obratili smo na istraživanje u kojem se, uz mjeru važnosti pojedinačnih vrijednosti, analiziralo i vrijednosne orijentacije shvaćene kao »stabilni pokazatelji koji u sebi sažimaju veći broj pojedinačnih vrijednosti slične motivacijske osnove«.¹¹ Na tom tragu pojedinačne vrijednosti moguće je grupirati u tri vrijednosne orijentacije: 1) samoaktualizacijsku ili samoostvarujuću (vrijednosti: *raditi ono što volite, stvarati nešto novo; ostvariti bliske odnose s drugima; samostalno i neovisno donositi odluke*); 2) konvencionalnu ili tradicionalnu (vrijednosti: *postići nešto što je i vrijedan doprinos društvu; imati dobru naobrazbu i stjecati nova znanja; živjeti u skladu s učenjem svoje vjere; učiniti nešto za druge ljude, pomoći potrebitima; biti pošten, živjeti u skladu s moralnim načelima*); i 3) hedonističku orijentaciju (vrijednosti: *imati lagodan život i posao koji nije naporan; dobro zarađivati i imati visok životni standard; živjeti stabilno, udobno, bez većih trzavica; biti ugledan i cijenjen u društvu*).

U citiranom istraživanju hijerarhije vrijednosti i zastupljenosti vrijednosnih orijentacija kod mladih u Hrvatskoj, zbog karakteristika stabilnosti, trajnosti i univerzalnosti temeljnih vrednota, ne razlikuje se bitno u odnosu na druge zemlje.¹² Također, u istraživanju je utvrđena prediktivnost vrijednosnih orijentacija za različite stavove i ponašanje.

Prema sličnom metodološkom konceptu, u ovom radu će se pokušati odgovoriti na pitanje prediktivnosti vrijednosnih orijentacija za ponašanje koje se odnosi na suvremeni proces iseljavanja mladih iz Hrvatske.

⁹ Shalom H. Schwartz, »Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations«. U: R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald i G. Eva (ur.), *Measuring attitudes cross-nationally — lessons from the European Social Survey*. London: Sage, 2006., 169-203.

¹⁰ Renata Franc, Vlado Šakić, Ines Ivičić, »Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata: Hijerarhija i povezanost sa stavovima i ponašanjima«, *Društvena istraživanja*, 11 (2002.), br. 2-3, 215-238.

¹¹ Renata Franc, Ines Sučić, Vlado Šalić, »Vrijednosti kao rizični i zaštitni čimbenici socijalizacije mladih«, *Diacovensia*, 16 (2008.), br. 1-2, 135-148.

¹² Franc, Šakić, Ivičić, »Vrednote i vrijednosne orijentacije«, 215-238.; Ines Ivičić, Renata Franc, Vlado Šakić, »Stability and change in value priorities among Croatian adolescents«. U: J. Kotrolova (ur.), *Xth European Congress of Psychology, Union of psychologists Associations of the Czech Republic, ECP, Abstracts*, 2007. (poster-prezentacija).

1.3. Iseljavanje mladih iz Hrvatske

Hrvatska se kao iseljenička zemlja, prema izvještaju Međunarodne organizacije za migracije iz 2020.,¹³ nalazila na 20. mjestu zemalja koje su u razdoblju od 2009. do 2019. imale najveću prosječnu promjenu populacije. Prema Državnom zavodu za statistiku saldo migracije stanovništva, odnosno razlika u broju useljenika i iseljenika, u posljednjih nekoliko godina pokazuje negativan trend.¹⁴

Prema godišnjim izvještajima Zavoda za statistiku u 2021. iz Hrvatske u inozemstvo su se odselile 40 424 osobe. S obzirom na spolnu strukturu, u ukupnom broju osoba iseljenih u inozemstvo veći je bio udio muškaraca (63,5%) te je najveći udio bio u dobi od 20 do 39 godina (45,9%).¹⁵ To je samo dio od nekoliko stotina tisuća iseljenih u zadnjih desetak godina. Nužno je stoga, uz nezaobilazne demografske analize ovog neočekivanog i velikog iseljeničkog vala, poglavito mladih osoba, uključiti i širi kontekst, odnosno društvene čimbenike koji su u pozadini iseljavanja mladih. Među najvažnijima je poznavanje motivacijskih čimbenika iseljavanja. U teorijskom smislu, precizniji od drugih pristupa je model privlačnih (*pull*) i potisnih (*push*) čimbenika. Potisni (*push*) čimbenici potiču pojedinca da dragovoljno ili zbog prisile u situacijama kao što su ratni konflikti, prirodne nepogode i katastrofe, politički i/ili religijski progoni i prijetnje, napusti svoju domovinu. Potisni čimbenici također mogu biti loše ekonomsko stanje, nedostatak posla, nemogućnost zapošljavanja i prilike za rad itd. Privlačni (*pull*) čimbenici su oni koji se nalaze u zemljama prijma i pojedinca ili grupu potiču i privlače da napuste svoju zemlju. To su najčešće bolji uvjeti i prilike za zapošljavanje, bolja kvaliteta života, poboljšanje osobne kvalifikacije (npr. učenje novog jezika), prijatelji i obitelj u određenoj zemlji, bolji socijalni i zdravstveni sustav, bolja politička situacija itd.¹⁶

Također, važno je navesti kako su ulaskom Hrvatske u Europsku uniju neki od navedenih čimbenika zbog »koncepta mobilnosti ljudi, robe i kapitala« kao jednog od temelja integracijskih procesa promijenili značaj zbog novih mogućnosti i jednostavnih zapošljavanja i studiranja u zemljama EU-a. To je dovelo do češćih radnih migracija i migracija u svrhu obrazovanja, a to je dovelo do prisutnije mobilnosti studenata i visokoobrazovanih pojedinaca.¹⁷

¹³ https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf (pristupljeno 25. 6. 2022.)

¹⁴ <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29030> (pristupljeno 25. 6. 2022.)

¹⁵ Isto.

¹⁶ Everett S. Lee, »A Theory of Migration«, *Demography*, 3 (1966.), br. 1, 47-57.

¹⁷ Vlado Šakić, Katarina Perić, »Osvrt na suvremene migracije i njihov odraz na moderni hrvatski identitet«. U: M. Žanić, D. Živić, S. Špoljar Vržina i G.-M. Miletić (ur.), *Suv-*

Važno je također naglasiti kako *pull-push* čimbenici ovise o više komponenti, a to su područje podrijetla, područje odredišta, obilježja osoba koje migriraju¹⁸, ali i mogućnosti koje imaju u tom procesu. U ovom radu ispitat će se neke odrednice iseljavanja i mogućeg povratka kroz prizmu vrijednosti i identiteta te nekih sociodemografskih obilježja. Drugim riječima, *pull-push* model koristit će se kao teorijski, a radovi R. Franc, V. Šakića i suradnika kao konceptualni okvir.

2. Ciljevi istraživanja

Tri su cilja ovog rada.

Prvi cilj rada jest utvrditi prosječnu važnost osobnih i socijalnih sastavnica identiteta i prosječnu zastupljenost pojedinih vrijednosnih orijentacija kod mladih iseljenika i usporediti ih s populacijom mladih u Hrvatskoj.

Drugi cilj rada jest ispitati postoji li povezanost socijalnog identiteta, vrijednosnih orijentacija i sociodemografskih obilježja (spol, dob, obrazovanje) mladih iseljenika s njihovom migracijskom motivacijom.

Treći cilj rada jest ispitati koja su obilježja mladih iseljenika najbolji prediktori njihove namjere povratka u Hrvatsku.

3. Metoda

3.1. Sudionici i postupak

Istraživanje je provedeno u okviru projekta »zaJEDNO srce, jedna duša, jedna Hrvatska« potaknutog od strane Humanitarne udruge fra Mladen Hrkać online anketiranjem u skladu s odobrenjem Etičkog povjerenstva Instituta Pilar i uz jamčenje anonimnosti odgovora u skladu s europskim propisima prihvaćenim u Hrvatskoj (GDPR). Uzorak Hrvata, kojim su obuhvaćene punoljetne osobe u dobi do 40 godina, stratificiran je teritorijalno i prema osnovnim sociodemografskim obilježjima sukladno populacijskim proporcijama. Što se tiče uzorka iseljenika, obuhvaćeno je novo punoljetno iseljeništvo (prva generacija) u dobi od 18 do 40 godina iz zemalja najčešćeg iseljenja prema dostupnim okvirnim službenim evidencijama.

U oba uzorka izbor jedinica proveden je sekvencijalno, postupkom snježne grude (*snowball*). Ključni zahtjev koji se postavlja pred takav način regrutacije (kako bi se približilo slučajnom izboru) redukcija je homogenosti, odnosno obuhvat relevantne varijabilnosti populacije prema obilježjima koja mogu utjecati na predmet istraživanja.¹⁹ U skladu s tim, postizanje hetero-

remene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021., 35-44.

¹⁸ Lee, A *Theory of Migration*, 47-57.

genosti ubrzano je na dva načina, biranjem početnih kontakata iz više izvora i zahtjevom da kontakti u okviru svakog koraka budu što različitiji prema osnovnim sociodemografskim obilježjima. Takvim je načinom izbora postignuta struktura koja okvirno odražava populacijsku, uz dovoljnu disperziju i apsolutnu zastupljenost relevantnih sociodemografskih kategorija u uzorku kojim je u hrvatskom uzorku obuhvaćeno 977 osoba (70,5 % žena), a u uzorku iseljenika 934 osobe (48% žena).

Budući da sociodemografska struktura iseljenništva nije dovoljno poznata, kao grubi oslonac poststratifikacije poslužili su nalazi reprezentativnih istraživanja u Hrvatskoj u kojima su zabilježene namjere iseljavanja, pod pretpostavkom da se sociodemografska struktura dijela populacije koja je iskazala čvrstu namjeru iseljavanja odražava i nakon ostvarenja te namjere. Veća strukturna odstupanja realiziranog uzorka od tako procijenjenih populacijskih proporcija korigirana su ponderiranjem RIM (*random iterative method*) postupkom. Strukturna odstupanja od populacijskih proporcija koja prelaze raspon sigurnosti od 99% korigirana su ponderiranjem RIM postupkom i u hrvatskom uzorku.

3.2. Instrumenti

IDENTITET

Za mjerenje identiteta korišten je hrvatski prijevod Upitnika aspekata identiteta (*Aspects of Identity questionnaire IIIx*) Cheeka i suradnika iz 1994. godine.²⁰ U ovom istraživanju korištene su čestice subskale osobnog aspekta identiteta (10 čestica) te subskale socijalnog aspekta identiteta (7 čestica). Sudionici su na skali od 1 (potpuno nevažno) do 5 (jako važno) odgovarali na pitanje »Koliko su Vama osobno za osjećaj i predodžbu o tome tko ste važne sljedeće osobine ili pripadnosti?« procjenjujući svako navedeno obilježje (npr. osobni ciljevi i očekivanja kao odrednica osobnog, a nacionalna pripadnost kao odrednica socijalnog identiteta). U prikazu rezultata korišteni su prosječni ukupni rezultati na subskalama osobnog i socijalnog identiteta, pri čemu veći rezultat ukazuje na veću važnost određenog aspekta identiteta. U prijašnjim istraživanjima na hrvatskom uzorku²¹, pouzdanost rezultata tipa unutarnje konzistencije (Cronbach alpha) bila je zadovoljavajuća i u raspo-

¹⁹ Julian Kirchherr, Katrina Charles, »Enhancing the sample diversity of snowball samples: Recommendations from a research project on anti-dam movements in Southeast Asia«, *Plos One*, 13 (2018), br. 8. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0201710> (pristupljeno 1. 7. 2022.)

²⁰ Šakić, Franc, Ilić. »Psihosocijalna analiza nekih sastavnica«, 503-521; Šakić et al., »Važnost sastavnica socijalnog identiteta«, 113-128.

²¹ Isto.

nu od 0,85 do 0,88, dok je u ovom istraživanju ona također zadovoljavajuća i u rasponu od 0,91 do 0,96 na obje skale (Tablica 1).

VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE

Vrijednosne orijentacije mjerene su skraćenom »Skalom vrijednosnih orijentacija«²² koja se sastoji od 13 čestica. Sudionici su na skali od 1 (potpuno nevažno) do 5 (jako važno) procjenjivali važnost svake pojedine vrijednosti. Istraživanjem za koje je konstruirana²³ formirane su tri subskale: »Samoostvarujuća orijentacija« (npr. »Raditi ono što volite, stvarati nešto novo«), »Konvencionalna orijentacija« (npr. »Postići nešto što je i vrijedan doprinos društvu«), te »Hedonistička orijentacija« (npr. »Imati lagodan život i posao koji nije naporan«). U prikazu rezultata korištene su prosječne procjene važnosti vrednota pojedinačno za svaku od tri vrijednosne orijentacije pri čemu veći broj upućuje na veću važnost određene orijentacije. U prijašnjim istraživanjima²⁴ na hrvatskom uzorku pouzdanost tipa unutarnje konzistencije (Cronbach alpha) bila je zadovoljavajuća za sve tri skale u rasponu od 0,7 do 0,76, dok je u ovom istraživanju pouzdanost (Cronbach alpha) zadovoljavajuća i u rasponu od 0,79 do 0,89 (Tablica 1).

4. Rezultati i rasprava

4.1. Socijalni i osobni aspekt identiteta i odrednice vrijednosnih orijentacija

Budući da je prvi cilj bio utvrditi prosječnu važnost osobnog i socijalnog aspekta identiteta, kao i prosječnu zastupljenost vrijednosnih orijentacija kod mladih iseljenika u odnosu na mlade u Hrvatskoj, u Tablici 1 prikazani su deskriptivni podatci o mjerama identiteta i vrijednosnih orijentacija.

Iz podataka je vidljivo da su i u obje analizirane skupine mladih mjere identiteta, kao i vrijednosnih orijentacija, »visoko zastupljene« što je u skladu s dosadašnjim istraživanjima.²⁵

Istraživanje osobnog i socijalnog aspekta identiteta²⁶ pokazalo je veću zastupljenost odrednica osobnog u odnosu na socijalni aspekt kod nacionalnog uzorka što je u skladu s nalazima i ovog istraživanja. Utvrđeno je upo-

²² Franc, Šakić, Ivičić, »Vrednote i vrijednosne orijentacije«, 215-238.

²³ Isto.

²⁴ Isto; Franc, Sučić, Šakić, »Vrijednosti kao rizični i zaštitni čimbenici«, 135-148.

²⁵ Franc, Šakić, Ivičić, »Vrednote i vrijednosne orijentacije«, 215-238; Šakić, Franc, Iličić, »Psihosocijalna analiza nekih sastavnica«, 503-521; Šakić et al., »Važnost sastavnica socijalnog identiteta«, 113-128; Nataša Vlah, Darko Lončarić, Sanja Tatalović Vorkapić, »Vrijednosne orijentacije učenika strukovnih škola kao prediktori obrazaca ponašanja u socijalnim sukobima«, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47 (2011.), br. 1, 31-40.

²⁶ Šakić, Franc, Iličić. »Psihosocijalna analiza nekih sastavnica«, 503-521.

rabom t- testa kako obje skupine mladih osobni aspekt identiteta procjenjuju značajno važnijima ($p<0,01$) u odnosu na socijalni aspekt.

Razlika u odnosu na nacionalni uzorak može se objasniti sveprisutnom »medijalizacijom« na globalnoj i nacionalnoj razini u zapadnim društvima, te javnim politikama, koje, poglavito ciljajući na mlade, individualističke identitetske i vrijednosne orijentacije promiču i pozitivnije vrednuju od kolektivističkih, što kod mladih utječe na usvajanje takvih orijentacija na osobnim razinama kao društveno poželjnjih.²⁷

Na istom tragu i u skladu s istraživanjem Franc i suradnika²⁸ utvrđene su i zastupljenosti pojedine vrijednosne orijentacije pri čemu je ustanovljeno da je samoostvarujuća orijentacija najzastupljenija, zatim slijedi konvencionalna i na kraju hedonistička. T testovima za zavisne uzorke utvrđeno je da je ta razlika statistički značajna ($p<0,01$) na oba uzorka.

Tablica 1. Deskriptivni podatci o mjerama identiteta i vrijednosnih orijentacija

		M	SD	Raspon	á	N
I s e l j e n i c i						
Identitet	Osobni identitet	4,38	0,68	1-5	0,96	896
	Socijalni identitet	4,26	0,78	1-5	0,94	899
Vrijednosne orijentacije	Samoostvarujuća	4,39	0,59	2,33-5	0,81	922
	Konvencionalna	4,34	0,62	1,6-5	0,84	905
	Hedonistička	4,17	0,75	1,4-5	0,89	915
M l a d i u H r v a t s k o j						
Identitet	Osobni identitet	4,21	0,81	1-5	0,95	823
	Socijalni identitet	3,56	1	1-5	0,91	879
Vrijednosne orijentacije	Samoostvarujuća	4,33	0,77	1-5	0,84	934
	Konvencionalna	4,07	0,8	1-5	0,8	891
	Hedonistička	3,69	0,81	1-5	0,79	915

T-testom za nezavisne uzorke provjerene su i razlike između dviju skupina. Utvrđeno je da se iseljenici značajno razlikuju ($p<0,01$) od mladih u Hrvatskoj u svim mjerama identiteta i vrijednosnih orijentacija, pri čemu iseljenici važnijim procjenjuju oba aspekta identiteta, kao i sve tri vrijednosne orijentacije.

Takav odnos vidljiv je i u matrici korelacija (Tablica 2), to jest pozitivnoj povezanosti između iseljeničkog statusa (0 — ne, 1 — da) te odrednica identiteta i vrijednosnih orijentacija.

²⁷ Mateja Plenković, *Studentske navike korištenja dnevnoinformativnih portala i sklonost prihvatanju populizma*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019. (neobjavljena doktorska disertacija).

²⁸ Franc, Šakić, Ivičić, »Vrednote i vrijednosne orijentacije«, 215-238.

Tablica 2. Povezanost iseljavanja, mjera identiteta, vrijednosnih orijentacija i sociodemografskih obilježja (spol, dob, obrazovanje) mladih iseljenika i mladih u Hrvatskoj (N=1911)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1. Iseljavanje	—	0,23**	0,43**	-0,11**	0,11**	0,35**	0,05*	0,18**	0,29**
2. Spol		—	-0,14**	0,15**	0,09**	-0,02	0,03	0,02	-0,08**
3. Dob			—	0,10**	-0,03	0,06*	-0,05*	0,02	0,04
4. Obrazovanje				—	0,11**	0,03	0,11**	0,09**	-0,01
5. Osobni identitet					—	0,69**	0,65**	0,63**	0,49**
6. Socijalni identitet						—	0,41**	0,59**	0,45**
7. Samoostvarujuća vo							—	0,77**	0,62**
8. Konvencionalna vo								—	0,67**
9. Hedonistička vo									—

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

4.2. Identitet, vrijednosne orijentacije i obilježja mladih kao motivacijske odrednice iseljavanja

Prema podacima Državnoga zavoda za statistiku i brojnih demografskih istraživanja razvidno je kako se iz Hrvatske najviše iseljavaju mladi u dobi od 20 do 39 godina²⁹ te da su namjere odlaska iz Hrvatske nakon četrdesete za-nemarive.³⁰ U Tablici 2 vidljivo je da su obilježja mladih kao što su spol, dob i obrazovanje značajno povezana s iseljavanjem, odnosno iz uzroka mladih od 18 do 40 godina više od drugih iseljavaju se stariji, niže obrazovani muškarci.

Povezano s drugim ciljem ispitano je jesu li identitet i vrijednosne orijentacije povezani s migracijskom motivacijom.

Odgovor na to pitanje vidljiv je iz rezultata logističke regresijske analize (Tablica 3), koja pokazuje da su spol, dob, obrazovanje, socijalni aspekt identiteta i hedonistička vrijednosna orijentacija značajni prediktori iseljavanja ($p < 0,01$). Pri tome se više od drugih iseljavaju stariji muškarci nižeg obrazovnog statusa te oni koji imaju istaknutiji socijalni aspekt identiteta i izražene hedonističke vrijednosne orijentacije. Odrednice osobnog aspekta identiteta i ostale vrijednosne orijentacije nisu uključene u analizu zbog utvrđene multikolinearnosti.

Ovi nalazi pokazuju da je pojedincima koji iseljavaju, iako izrazito važnim procjenjuju odrednice socijalnog aspekta identiteta kao što su pripad-

²⁹ <https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939> (pristupljeno 25. 6. 2022.); Tado Jurić, Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi, *Migracijske i etničke teme*, 33 (2017.), br. 3, 337-371.

³⁰ Krešimir Peračković, Stanko Rihtar, »Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske«, *Migracijske i etničke teme*, 32 (2016.), br. 3, 295-317.

nost obitelji, osjećaj ponosa što su građani Hrvatske, pripadnost lokalnoj zajednici i nacionalnu pripadnost, ipak važno da imaju lagodan život i posao koji nije naporan, dobro zarađuju i imaju visoki životni standard, kao i da žive stabilno, udobno i bez većih trzavica. Visoki značaj socijalnog identiteta moguće je objasniti činjenicom da se većina mladih koji su se iselili iz Hrvatske, a sudjelovali su u ovom istraživanju, iselila s članovima obitelji (43,3%) što je jedna od najvažnijih odrednica socijalnog identiteta. Nasuprot tome, nezanemariv je veliki postotak onih koji su se iz Hrvatske sami iselili (35,2%), a to su učinili u potrazi za boljim životnim standardom.

Tablica 3. Odrednice iseljavanja mladih iz Hrvatske

Prediktori	B	Wald	p	EXP (B)
Spol	-0,83	43,32	0,000	2,28
Dob	0,19	263,19	0,000	1,20
Obrazovanje	-0,74	51,60	0,000	0,48
Socijalni identitet	0,82	112,80	0,000	2,27
Hedonistička vo	0,56	44,71	0,000	1,78
Nagelkerke R ²	0,45			
χ^2	716,41		0,000	

4.3. Prediktori namjere povratka mladih iseljenika u Hrvatsku

Uz spoznaje o tome koje odrednice mogu određivati iseljavanje mladih iz Hrvatske, za usmjeravanje politika vezanih za povratak mladih još važnije je ispitati što dominantno utječe na namjeru njihovog povratka. To je treći cilj ovog rada, a analiza se temelji također na navedenim sociodemografskim obilježjima, identitetu i vrijednosnim orijentacijama.

Kako bi se odgovorilo na treći cilj najprije je bilo nužno ispitati koliko se mladih koji su se iselili iz Hrvatske uopće ima namjeru vratiti. U Tablici 4 prikazani su postotni udjeli mladih s obzirom na namjeru povratka. Vidljivo je kako samo 23,4% mladih navodi da će se vjerojatno ili sigurno vratiti u Hrvatsku. Veći je postotak (30,2%) onih koji se vjerojatno ili sigurno neće vratiti u Hrvatsku, dok je najveći postotak (46,4%) onih koji ne znaju što će učiniti.

Tablica 4. Namjera povratka mladih iseljenika u Hrvatsku

Namjera povratka u Hrvatsku	Postotak
Sigurno ne	8%
Vjerojatno ne	22,2%
Vjerojatno da	17%
Da, sigurno	6,4%
Ne znam, bez odgovora	46,4%
N	934

No iako je relativno malen, postotak mladih koji se žele vratiti nije zanemariv te se ispitalo koja su to sociodemografska obilježja te odrednice identiteta i vrijednosnih orijentacija značajni za njihovu namjeru povratka. Rezultati linearne regresijske analize pokazuju kako su dob, socijalni aspekt socijalnog identiteta i hedonistička orijentacija značajni prediktori namjere povratka mladih iseljenika (Tablica 5). Kao što je navedeno i u prethodnom objašnjenju rezultata iz Tablice 4, odrednice osobnog identiteta i ostale vrijednosne orijentacije nisu uključene u analizu zbog utvrđene multikolinearnosti.

Rezultati pokazuju kako se u Hrvatsku više žele vratiti mlađi pojedinci kojima su važnije odrednice socijalnog aspekta identiteta te imaju niži rezultat na subskali hedonističke vrijednosne orijentacije. Dakle, u ovom istraživanju pokazalo se kako je važnost socijalnog aspekta identiteta značajan prediktor iseljavanja kao i namjere povratka.

Također, nalaz da se u uzorku mladih u dobi od 18 do 40 više iseljavaju stariji, a namjeravaju se vratiti mlađi, pokazuje kako bi se intervencije usmjerene na povratak mladih upravo trebale orijentirati na »starije« mlade, odnosno upravo te pojedince u dobi od 20 do 40 godina koji najviše iseljavaju. Visoka hedonistička vrijednosna orijentacija kao značajan pozitivan prediktor iseljavanja ovdje se pokazala negativnim prediktorom jer je za namjeru povratka važno da su ti sudionici manje od drugih usmjereni na labodnost života, stabilnost i udobnost, kao i ugled u društvu.

Tablica 5. Odrednice namjere povratka mladih iseljenika u Hrvatsku

Prediktori	β
Spol	-0,06
Dob	-0,13**
Obrazovanje	-0,08
Socijalni identitet	0,25**
Hedonistička vo	-0,19**
R	0,32
R ²	0,1
F	10,35**

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

No nemoguće je zanemariti činjenicu da su pojedinci koji su se iseljavali iz Hrvatske imali različite motive za iseljavanje te zbog toga njihova namjera povratka ovisi o drugim čimbenicima koji nisu obuhvaćeni u ovom radu.

Važno je također napomenuti da, iako je regresijski model statistički značajan, ukupna determinacija namjere povratka obuhvaćenim prediktorima nije visoka. Stoga je za preciznije objašnjenje važno uključiti i druge va-

rijable koje bi mogle biti važne za povratak mladih u Hrvatsku. Ovi su nalazi najkorisniji u utvrđivanju budućih smjerova istraživanja, a tek manjim dijelom mogu biti korisni u izradi potencijalnih intervencija usmjerenih na povratak mladih u Hrvatsku.

5. Zaključna rasprava

Valja navesti nekoliko općih napomena prije rasprave rezultata ovog istraživanja. Prva se odnosi na činjenicu da je ovo prvo empirijsko istraživanje u Hrvatskoj koje se bavi odnosom vrijednosti, identiteta i migracijske motivacije, što je predstavljalo tegobu autorima u nedostatku znanstvenih referenci u okviru kojih bi zrcalili rezultate ovog istraživanja. Empirijski oslonac je pronađen u istraživačkoj tradiciji Instituta Pilar, koja više od drugih nudi empirijskih i metodoloških uporišta za ovo istraživanje. Druga se odnosi na metodološke zamke povezane uz izbor metoda instrumenata, odabir uzorka te način i kontekst provedbe istraživanja.³¹ Treći, ali nikako najmanje važan, odnosi se na tegobu odabira teorijskog okvira. Suvremeni koncepti migracija brzo se mijenjaju i prilagođavaju »duhu vremena« te pretežito slijede političke procese na globalnoj razini, zbog čega su često kontradiktorni i teško primjenjivi u empirijskim istraživanjima. Zbog toga se oslonac na starije i empirijski provjerene teorije iz druge polovice 20. stoljeća, za Hrvatsku, koja je u znanstvenom smislu još uvijek pod pritiskom totalitarnog naslijeđa te neomarksističke teorijske perspektive, čini primjerenijim.

U takvom općem kontekstu, temeljeno na teorijskom i konceptualnom okviru, prije općeg zaključka sažeto će se odgovoriti na tri cilja istraživanja:

1. Tri su relevantna nalaza na kojima se temelji odgovor na prvi cilj istraživanja. Prvi se odnosi na činjenicu da obje skupine mladih slično rezultatima prethodnih istraživanja na mladima Hrvatske pridaju visoku prosječnu važnost odrednicama oba aspekta identiteta kao i trima vrijednosnim orijentacijama. Sukladan je i odnos između dva aspekta identiteta i vrijednosnih aspekata pri čemu je u oba uzorka utvrđeno pridavanje veće važnosti osobnom aspektu identiteta te hijerarhiji vrijednosnih orijentacija u kojoj je najbrojnija populacija sa samoostvarujućom, zatim konvencionalnom i na trećem mjestu hedonističkom orijentacijom. Drugi se odnosi na razlike između mladih iseljenika i mladih iz Hrvatske. Utvrđeno je da mladi iseljenici pridaju veću važnost svim mjerenim identitetskim i vrijednosnim kategorijama te da su one značajno pozitivno povezane s njihovim iseljeničkim statusom. Pri tome je veća razlika utvrđena kod socijal-

³¹ Vidi u ovom broju časopisa Pilar: Stanko Rihtar, »Metodološki aspekti istraživanja iseljeničstva web-anketama«.

nog u odnosu na osobni aspekt identiteta te kod hedonističke i konvencionalne u odnosu na samoostvarujuću vrijednosnu orijentaciju. Treći nalaz odnosi se na pozitivnu, relativno nisku povezanost iseljeničkog statusa sa svim sociodemografskim obilježjima, oba aspekta identiteta i sve tri vrijednosne orijentacije.

2. Prema nalazu dobivenom regresijskom analizom, prediktori motivacije za migriranjem su spol, dob, obrazovanje, socijalni aspekt identiteta i hedonistička vrijednosna orijentacija. Drugim riječima najčešće se iseljavaju ili namjeravaju iseliti stariji muškarci iz dobne skupine od 18 do 40 godina nižeg obrazovnog statusa te sudionici s izraženijim socijalnim aspektom identiteta i izraženijom hedonističkom vrijednosnom orijentacijom.
3. Odgovor na treći cilj može se izlučiti iz analize motivacije za povratka kod podskupine mladih iseljenika koji su izjavili da se namjeravaju vratiti u Hrvatsku, a njih je 23,4%. Prema nalazu dobivenom regresijskom analizom značajniji prediktori namjere povratka od drugih su dob, socijalni aspekt identiteta i hedonistička orijentacija. Za razliku od motivacije za migriranje, namjeru povratka više iskazuju mladi iseljenici, bez obzira na spol, s manje izraženom hedonističkom vrijednosnom orijentacijom, a slično kao kod motivacije za migriranje, socijalni aspekt identiteta se pokazuje i kod namjere povratka kao značajniji prediktor.

Kako je navedeno, postoji nekoliko većih prepreka koje otežavaju raspravu glavnih nalaza istraživanja. Prva se odnosi na nedovoljan broj sličnih empirijskih uvida, druga na metodološke poteškoće i treća na teškoće pri odabiru teorijskog okvira. U tom kontekstu opći zaključak temeljit ćemo na navedenim uvidima i odabranom metodološkom i teorijskom okviru.

U istraživanju je ustanovljeno da su socijalni identitet, vrijednosti i odabrana sociodemografska obilježja kod mladih iseljenika iz Hrvatske relevantni čimbenici za odluku o migriranju, iseljenički status kao i namjeru povratka. U tom okviru relevantniji od drugih su socijalni aspekt identiteta, hedonistička i konvencionalna vrijednosna orijentacija te spol i dob iz skupine sociodemografskih obilježja. Paradoksalnim se čini da socijalni aspekt identiteta sudjeluje i kao motivacijski čimbenik iseljavanja i povratka te da je više od osobnog aspekta povezan s iseljeničkim statusom, iako je osobni aspekt kod mladih iseljenika kao i kod mladih iz Hrvatske izraženiji. Odgovor vjerojatno treba tražiti u drugom nalazu prema kojemu su iseljavanju skloniji stariji muškarci nižeg obrazovnog statusa (koji su se vjerojatno češće iseljavali s obitelji), kod kojih je socijalni aspekt identiteta izraženiji nego kod mladih. Logično je u tom kontekstu tražiti i odgovor na nalaz da stariji iskazuju sla-

bije namjere za povratak jer je poznato da iseljenici s obiteljima koji imaju duži iseljenički status rjeđe od drugih iskazuju namjeru povratka.

Na istom tragu može se zaključiti da je kod mlađeg dijela predočenog dobnog okvira hedonistička vrijednosna orijentacija važnija od drugih motivacijskih čimbenika za migriranje, što je karakteristika mlađe populacije. Ta je orijentacija, naime, povezana s većom sklonošću rizičnom i avanturističkom ponašanju³² što je u povijesti uvijek bilo povezano s migracijama na globalnoj razini. Iz nalaza je također razvidno da u namjeri povratka ta orijentacija ima limitirajući učinak.

Valja, također, spomenuti nalaz da samoostvarujuća vrijednosna orijentacija koja je u najvećoj mjeri zastupljena kod mladih nije motivirajući čimbenik kod iseljavanja. Budući da su mladi s tom orijentacijom kreativniji dio populacije, postavlja se logično pitanje ostaju li radije u Hrvatskoj unatoč lošem upravljanju i slabim perspektivama za mlade, kao potisnim motivacijskim čimbenicima, oslanjajući se primarno na svoje kreativne sposobnosti.

Za preciznije odgovore na navedene pretpostavke koje tek djelomično imaju potvrdu u ovom istraživanju, nužno je provesti nova istraživanja koja će te pretpostavke uključivati kao izvor za hipoteze i odabir ciljeva i varijabli na temelju kojih će se na empirijskoj razini provjeriti i proširiti spoznaje iz ovog istraživanja.

Katarina Perić Pavišić, Vlado Šakić, Stanko Rihtar:
**Contemporary Migration Motivation of Croatian Youth
— Values and Identity Aspects**

According to the Croatian Bureau of Statistics, the net migration in Croatia, i.e., the difference between the number of immigrants and emigrants, has shown a negative trend in the last few years. Even though it is important to know the emigration demographic data, it is also important to include the wider context in the research, i.e., the social factors behind the emigration of youth. Therefore, the main goals of this research were: 1) to determine the average importance of personal and social components of identity and the average representation of self-actualization-related, conventional and hedonistic values orientation among young emigrants, and to compare them to the youth population in Croatia; 2) to examine whether there is a connection between the social identity, value orientations and sociodemographic characteristics (gender, age, education) of young emigrants and their migration motivation; and 3) to examine which characteristics of young emigrants are the best predictors of their intention to return to Croatia.

³² Franc, Šakić, Ivičić, »Vrednote i vrijednosne orijentacije«, 215-238.

The research was carried out as part of the »zaJEDNO srce, jedna duša, jedna Hrvatska« project, which was encouraged by the Humanitarian Association of Father Mladen Hrkać. The research included 934 first-generation emigrants aged 18 to 40 in Europe and 977 young persons aged 18 to 40 from Croatia. The research results show that participants from both groups attach high average importance to the determinants of both aspects of identity, as well as to three value orientations. However, expatriates attach greater importance to all measured identity and value categories. It was also found that older men from the age group of 18 to 40 with a lower level of education and participants with a more pronounced social identity and a more pronounced hedonistic value orientation emigrate most often. In contrast to the migration motivation, the intention to return is expressed more among younger emigrants, with a less pronounced hedonistic value orientation and a more pronounced social identity.

Key words: emigration, youth, value orientations, social identity, personal identity

Migracijska motivacija mladih Hrvatske kroz prizmu nekih stavova i mišljenja¹

Katarina PERIĆ PAVIŠIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Vlado ŠAKIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Stanko RIHTAR

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 31. 8. 2022.

UDK 314.151.3-054.7"465*20/39"(497.5)"201/202"

Doi: 10.5559/pi.17.32.07

Hrvatsku kao tradicionalno iseljeničku zemlju još od 15. stoljeća prate veća iseljavanja stanovništva, a to se nastavilo sve do danas. Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju uvjeti migriranja znatno su izmijenjeni te nikada nije bilo lakše migrirati, a najviše se iseljavaju radno sposobni mladi u dobi od 20 do 39 godina. To je vidljivo i iz salda migracije stanovništva, odnosno iz razlike u broju useljenika i iseljenika, koja posljednjih nekoliko godina pokazuje negativan trend. Poznavanje i razumijevanje motiva za iseljavanje jedan je od važnijih uvjeta za mogućnost utjecaja na one čimbenike koji mlade potiču ili privlače na iseljavanje. Stoga je cilj istraživanja bio utvrditi glavne motive iseljavanja i njihovu zastupljenost kod mladih iseljenika iz Hrvatske kroz prizmu njihovih stavova i mišljenja.

Istraživanje je provedeno u okviru projekta »ZAJEDNO srce, jedna duša, jedna Hrvatska« potaknutog od strane Humanitarne udruge fra Mladen Hrkać, a ispitano je novo punoljetno iseljeništvo (prva generacija) u dobi do 40 godina na području Europe, njih 934.

Rezultati su pokazali da se motivacija mladih iz Hrvatske prema njihovim iskazima i mišljenjima, sukladno teorijskom okviru, temelji na komplementarnom djelovanju potisnih i privlačnih čimbenika pri čemu privlačne percipiraju jačim motivacijskim čimbenicima za odluku o migriranju. Uz davanje i proširivanje uvida o motivacijskim čimbenicima mladih iz Hrvatske

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta »Zajedno srce, jedna duša, jedna HRVATSKA« (UP.04.2.1.06.0051) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«. Dio istraživanja koji je rezultirao ovim radom obavljen je u sklopu dionice 2 projekta, pod nazivom »Suvremeni motivacijski ciklusi migriranja mladih Hrvatske u kontekstu općih migracijskih procesa u Hrvatskoj — empirijska analiza«.

kroz njihove stavove i mišljenja, naglašava se nužnost daljnjih istraživanja te proširivanja znanstvenih spoznaja na kojima je moguće temeljiti ciljane javne politike.

Ključne riječi: migracijska motivacija, mladi, iseljavanje, stavovi, mišljenja

1. Uvod

Tijekom razdoblja druge Jugoslavije postojale su brojne prepreke koje su pokušaje znanstvenog proučavanja hrvatskih migracija ograničavale totalitarnim ideološkim i jugoslavenskim okvirom što je, među ostalim, uključivao svekoliku političku izolaciju većine hrvatskog iseljenništva. Izravna je posljedica takvog stanja do danas premalo empirijskih, znanstveno uporabljivih uvida o iseljavanju Hrvata, posebice tijekom 20. stoljeća, te pisanih tragova o iseljavanju iako postoje mnoge privatne arhive i biblioteke ispisane u središtima iseljavanja. Tek uspostavom hrvatske državne samostalnosti omogućeni su širi uvidi i spoznaje o hrvatskom iseljeništvu nastale u Hrvatskoj i izvan nje,² a proteklih dvadesetak godina znanstveni pristupi hrvatskoj migraciji i iseljavanju, premda u sporim koracima, postaju sve češći predmet interesa većeg broja istraživača u nekoliko znanstvenih disciplina.

1.1. Kratki povijesni uvidi

Za bolje razumijevanje suvremenih migracija za Hrvatsku važno je razumijevanje povijesnih procesa iseljavanja koje je moguće prikazati kroz tri globalna migracijska vala.

Prvi globalni migracijski val odnosi se na razdoblje od 15. do 18. stoljeća. U tom razdoblju Hrvati su napuštali svoje domove poglavito zbog turskih osvajanja i nasilja turske vojske te je najveći motiv bilo spašavanje života.³ Međutim, od 16. stoljeća nadalje na iseljavanje su znatno utjecale ekonomske, političke i društvene prilike u kojima je hrvatski narod živio.⁴

U drugom valu, u razdoblju od 18. st. do Drugoga svjetskog rata, Hrvati su se iz domovine iseljavali ponajviše iz ekonomskih razloga, koji su za Hrvate bili potisni čimbenici. Iseljavanje u druge europske i prekoceanske zemlje gotovo je uvijek uz ekonomske razloge usko bilo povezano s onima političke naravi. Percepcija tadašnjih iseljenika o tome da je negdje drugdje

² Vlado Šakić, Katarina Perić, »Osvrt na suvremene migracije i njihov odraz na moderni hrvatski identitet«. U: M. Žanić, D. Živić, S. Špoljar Vržina i G.-M. Miletić (ur.), *Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021., 35-44.

³ Ivan Rogić, *Tehnika i samostalnost*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2000.

⁴ Ivan Čizmić, Marin Sopta, Vlado Šakić, *Iseljena Hrvatska*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005.

bolje jasno je vidljiva u apelu Stjepana Radića da je uzrok iseljavanju nada da negdje u svijetu ima više dobra i pravednosti.⁵

Treći val iseljavanja može se podijeliti u tri razdoblja — razdoblje poslije Drugoga svjetskog rata, razdoblje od 1965. do 1990. i razdoblje nakon 1990. Prvo razdoblje, nakon Drugoga svjetskog rata, obilježile su ilegalne migracije izazvane polarizacijom Hrvata u ratu i totalitarnim politikama druge Jugoslavije. Nakon ukidanja restrikcija, u razdoblju od 1965. do 1990., prevladavaju ekonomske migracije i to one legalne, tumačene kao privremen boravak u svrhu zarade. Poglavitno su bile odraz nagomilanih gospodarskih i političkih teškoća u kojima se našlo tadašnje jugoslavensko društvo. Neriješeni politički i ekonomski problemi te međunacionalni odnosi glavni su razlozi što su se tzv. privremene migracije tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina pretvorile u trajno iseljavanje.⁶ U trećem razdoblju, koje je nastupilo nakon uspostave hrvatske državne samostalnosti 1991. godine i završetka Domovinskog rata, migriranje Hrvata, osim ratnih učinaka i posljedica, uvjetovano je gospodarskom situacijom poglavito prouzročenoj neučinkovitom i socijalno nepravednom privatizacijom te visokom stopom korupcije. Posebno je nepovoljna okolnost iseljavanja u trećem razdoblju odlazak mlađega, radno i biološki najproduktivnijeg dijela stanovništva.⁷

Iseljavanja Hrvata, bila ona trajna ili privremena, negativno su djelovala poglavito na porast stanovništva jer je kao trajan, a u pojedinim razdobljima i vrlo intenzivan proces, trajno narušavao biološku osnovu i izravno utjecao na sporiji porast stanovništva.

1.2. Teorijski okvir

Uz povijesni i demografski pristup migracijama, nezaobilazan je i onaj koji uključuje »duh vremena«⁸ i društvene čimbenike koji su u pozadini migracija, a koji se poglavito odnose na migracijsku motivaciju. Za objašnjenje, koje će se koristiti kao teorijski i konceptualni okvir u radu, primjenjivija od drugih, na hrvatski migracijski kontekst, čini se *push-pull* teorija, koju je razvio sociolog i demograf Everett S. Lee, a temelji se na proučavanju potisnih (*push*) i privlačnih (*pull*) čimbenika koji se objašnjavaju kao uzročnici smje-

⁵ Isto.

⁶ Šakić, Perić, »Osvrt na suvremene migracije«, 35-44.

⁷ Isto.

⁸ Duh vremena (njem. *Zeitgeist*) označava općenito prevladavajuća intelektualna uvjerenja, ideje, mišljenja i poglede na život tijekom određene epohe koji određuju sociološku, kulturološku i vjersku klimu i načela ponašanja te etiku određenog razdoblja. Izraz je izvorno bio isključivo znanstvene prirode, postao je poznat kroz rad filologa J. G. Herdera, a filozof C. A. Klotz koristio ga je godine 1760. u radu *Genius seculi*.

rova i opsega migracija.⁹ Teorija ne navodi samo objektivne čimbenike kao što je socioekonomski status, već vrednuje i osobnu percepciju o vlastitom statusu, zadovoljstvo iseljenika vlastitim životom, kao i njegove životne aspiracije.¹⁰

Potisni (*push*) čimbenici odnose se na one čimbenike koji potiču pojedinca da dragovoljno ili zbog prisile (ratnih konflikata, prirodnih nepogoda, katastrofa itd.) napusti svoju zemlju podrijetla. U potisne čimbenike također pripada i loše ekonomsko stanje, nedostatak posla, nemogućnost zapošljavanja i prilike za rad itd. Privlačni (*pull*) čimbenici odnose se na čimbenike u zemljama prijma koji pojedinca ili grupu potiču i privlače da napusti svoju zemlju. To su najčešće bolji uvjeti i prilike za zapošljavanje, bolja kvaliteta života, poboljšanje osobne kvalifikacije (npr. učenje novog jezika), prijatelji i obitelj u odredišnoj zemlji, bolji socijalni i zdravstveni sustav, bolja politička situacija itd. Lee navodi kako te dvije vrste čimbenika ovise o području podrijetla, području odredišta (cilja), posrednim zaprekama na putu između područja podrijetla i odredišta, kao i o samim osobama koje migriraju.

Na tragu takvih pristupa migracijama Međunarodna organizacija za migracije (IOM) ističe šest glavnih motivacijskih čimbenika¹¹: 1) *ekonomski čimbenici*, koji se odnose na privlačnost zemalja s boljim životnim standardom, gospodarskim rastom i mogućnošću zapošljavanja te su to potisni čimbenici; 2) *loše upravljanje zemljom*, velika korupcija, slabo razvijeno obrazovanje i zdravstveni sustav — ovi čimbenici su potisni čimbenici koji pojedinca ili grupu motiviraju na odlazak iz vlastite države; 3) *demografski čimbenici* — pretežito se odnose na supstituciju radne snage u razvijenim zemljama onom iz nerazvijenih zbog opadanja stope nataliteta i starenja stanovništva. To su privlačni čimbenici kao što su bolji uvjeti i prilike za zapošljavanje u razvijenim zemljama; 4) *čimbenici prouzročeni konfliktima i uskratom temeljnih ljudskih prava i osobnih sloboda*; 5) *ekološki čimbenici* — potresi, industrijske katastrofe, poplave i slično. Uz čimbenike pod brojem 4 to su potisni čimbenici koji prisiljavaju pojedinca ili grupu na napuštanje države; i 6) *čimbenici povezani s uspostavom transnacionalnih mreža* u razvijenim zemljama temeljenih na obiteljskim i rodbinskim zajednicama koji imaju privlačnu snagu.

⁹ Everett S. Lee, «A Theory of Migration», *Demography*, 3 (1966), br. 1, 47-57.

¹⁰ Milan Mesić, «Međunarodne migracije: teorijski pristupi». U: V. Puljić, J. Tica i D. Vidočić (ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske — Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*, Zagreb: Hrvatska gospodarska komora, 2014., 157-174.

¹¹ Vlado Šakić, «Globalna umreženost hrvatske dijaspe i jačanje razvojnih kapaciteta». U: M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Hrvatska izvan domovine*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2015., 61-64.

1.3. Suvremeno iseljavanje Hrvata

Prije kratkog osvrta na suvremeno iseljavanje, poglavito mladih iz Hrvatske, valja napomenuti da je, s obzirom na brojnost i sociodemografsku strukturu iseljenih ovaj val bio potpuno neočekivan unatoč »konceptu mobilnosti ljudi« kao jednom od temelja EU-integracijskih procesa, što se u dijelu hrvatskih medija i javnih politika promiče kao glavni potisni odnosno privlačni čimbenik iseljavanja.

U tom kontekstu navodimo da su se »već krajem 2008. nepovoljnom gospodarskom situacijom, negativnim rastom bruto domaćeg proizvoda, smanjenjem opće stope zaposlenosti, visokom stopom nezaposlenosti i dugotrajne nezaposlenosti, kao i padom standarda za mnoge građane, neadekvatnim plaćama s obzirom na kvalifikaciju, itd. mnogi pojedinci odlučili iseliti privremeno ili trajno«. ¹² No najveća promjena dogodila se promjenom političkog konteksta, odnosno promjenom sustava i ulaskom Hrvatske u Europsku uniju kada su ukinute sve dotadašnje prepreke za iseljavanje, ali i rad u inozemstvu.

Prema godišnjim izvještajima Državnoga zavoda za statistiku od 2013. do 2022. iselile su se 303.692 osobe, no ti se podatci temelje na podacima MUP-a o odjavama prebivališta te je broj iseljenih zasigurno veći zato što te promjene dio iseljenih ne prijavljuje (barem ne odmah). ¹³ No ono što je sigurno jest da migracijski saldo, odnosno razlika u broju useljenika i iseljenika, posljednjih nekoliko godina pokazuje negativan trend. Podatci pokazuju kako se najčešće iseljavaju mladi u dobi od 20 do 39 godina, radno sposobni pojedinci. ¹⁴

Iako je gubitak ljudskog kapitala jedan od najnegativnijih učinaka iseljavanja mladih, među njima se često nalaze i visokoobrazovani pojedinci koji u potrazi za boljim uvjetima života i rada napuštaju Hrvatsku što dovodi do takozvanog odljeva mozgova. Još neki negativni učinci, prema radu Akrapa i suradnika, ¹⁵ jesu gubitak financijskog kapitala iseljenika, smanjenje agregatne pažnje, manja ukupna zaposlenost, veća nezaposlenost i manje plaće

¹² Drago Župarić-Ilić, *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*, Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2016.

¹³ Krešimir Peračковиć, Stanko Rihtar, »Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske«, *Migracijske i etničke teme*, 32 (2016.), 295-317.

¹⁴ <https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939> (pristupljeno 15. 7. 2022.)

¹⁵ Anđelko Akrap, Marin Strmota, Krešimir Ivanda, »Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice«. U: M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Hrvatska izvan domovine II*, Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskoga iseljništva — Centar za kulturu i informiranje Maksimir, 2017., 543-551.

komplementarne struke iseljenika, manja kompetitivnost, manja produktivnost te negativni utjecaj na rast BDP-a.

U tom kontekstu, iako se interes za istraživanje suvremenih hrvatskih migracija pojačava, malo je relevantnih istraživanja motivacije za iseljavanje mladih iz Hrvatske što je nužan korak za kreiranje migracijskih strategija na globalnoj i nacionalnoj razini.¹⁶

2. Cilj istraživanja

Na tragu teorijskog okvira i osvrta na suvremeni proces iseljavanja iz Hrvatske, cilj ovog istraživanja je utvrditi glavne motive iseljavanja i njihovu zastupljenost kod mladih iseljenika iz Hrvatske kroz prizmu njihovih stavova i mišljenja.

3. Metoda

3.1. Sudionici i postupak

Istraživanje je provedeno u sklopu projekta »zaJEDNO srce, jedna duša, jedna Hrvatska« potaknutog od strane Humanitarne udruge fra Mladen Hrkać. Online anketiranje bilo je u skladu sa zahtjevima Etičkog povjerenstva Instituta Pilar i uz jamstvo anonimnosti odgovora prema europskim propisima koji obvezuju i Hrvatsku (GDPR). Obuhvaćeno je novo punoljetno iseljeništvo (prva generacija) u dobi do 40 godina na području Europe. Uzorak je teritorijalno stratificiran prema zemljama u koje je, prema dostupnim okvirnim službenim evidencijama, iseljavanje relativno najčešće. Izbor jedinica proveden je sekvencijalno, postupkom snježne grude (*snowball*). Ključni zahtjev koji se postavlja pred takav način regrutacije (kako bi se približilo slučajnom izboru) redukcija je homogenosti, odnosno obuhvat relevantne varijabilnosti populacije prema obilježjima koja mogu utjecati na predmet istraživanja.¹⁷ U skladu s tim, postizanje heterogenosti ubrzano je na dva načina, biranjem početnih kontakata iz više izvora i zahtjevom da kontakti u okviru svakog koraka budu što različitiji prema osnovnim sociodemografskim obilježjima. Tim je postupkom izbora postignuta sociodemografska heterogenost, uz dovoljnu apsolutnu zastupljenost relevantnih kategorija u realiziranom uzorku kojim su obuhvaćene 934 osobe (48% žena).

Budući da sociodemografska struktura iseljeništva nije dovoljno poznata, kao grubi oslonac poststratifikacije poslužili su nalazi reprezentativnih is-

¹⁶ Šakić, Perić, »Osvrt na suvremene migracije«, 35-44.

¹⁷ Julian Kirchherr, Katrina Charles, »Enhancing the sample diversity of snowball samples: Recommendations from a research project on anti-dam movements in Southeast Asia«, *Plos One*, 13 (2018), br. 8. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0201710> (pristupljeno 1. 7. 2022.)

traživanja u Hrvatskoj u kojima su zabilježene namjere iseljavanja, pod pretpostavkom da se sociodemografska struktura dijela populacije koja je iskazala čvrstu namjeru iseljavanja odražava i nakon ostvarenja te namjere. Veća strukturna odstupanja realiziranog uzorka od tako procijenjenih populacijskih proporcija korigirana su ponderiranjem RIM (random iterative method) postupkom.

3.2. Obrada podataka

Primijenjena online anketa sadržavala je više skala i pitanja, no za odgovor na cilj rada, uz nužna sociodemografska obilježja, središnja analiza je, u skladu s teorijskim okvirom, temeljena na odgovorima ispitanika na pitanje otvorenog tipa — »Navedite tri najvažnija razloga zbog kojih ste se iselili iz domovine«.

Za obradu podataka upotrijebljena je tematska analiza sadržaja koja se koristi za prepoznavanje, analiziranje i izvještavanje tema unutar skupa podataka. Prema Braun i Clarke,¹⁸ tematska analiza uključuje nekoliko koraka. Prvi korak uključuje detaljno čitanje odgovora i bilježenje ideja. Drugi korak je stvaranje kodova, a treći se odnosi na sažimanje kodova tako da se pojedine kodove raspoređuje po temama. Četvrti korak uključuje razmatranje izdvojenih tema, a peti imenovanje izdvojenih tema. Budući da je cilj uz same odgovore, odnosno motive, bio prikazati i pojavnost pojedinog motiva, ispitanici su i frekvencije pojedinih odgovora.

4. Rezultati

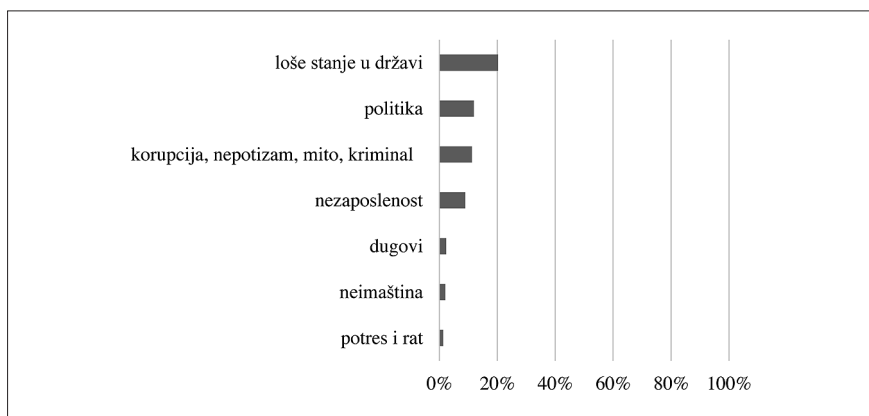
Kao što je navedeno, cilj istraživanja bio je iz odgovora na pitanje »Navedite tri najvažnija razloga zbog kojih ste iselili iz domovine« utvrditi najčešće motive zbog kojih mladi napuštaju Hrvatsku. Od 934 sudionika, njih 88,22% navelo je barem jedan razlog dok je dva razloga navelo njih 68,09%. Tri razloga navelo je samo 48,18% sudionika. Svi odgovori su kodirani te podijeljeni u dvije skupine prema teoriji potisnih i privlačnih čimbenika¹⁹, a prikazani su na slikama 1 i 2.

4.1. Potisni (push) čimbenici

Kao najčešći potisni čimbenik sudionici su navodili *loše stanje u državi* (20,23 %) koje se odnosilo na loše stanje u društvu, loš standard života, skup život, život bez perspektive, nesigurnost, neizvjesnost itd. U istom kontekstu sudionici su navodili neučinkovitost i nedovoljnu razvijenost institucija kao

¹⁸ Virginia Braun, Victoria Clarke, »Using thematic analysis in psychology«, *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2006.), br. 2, 77-101.

¹⁹ Lee, »A Theory of Migration«, 47-57.

Slika 1. Potisni čimbenici iseljavanja

što su školstvo i zdravstvo, kao i loše gospodarstvo i pravosuđe. Loše stanje u državi popraćeno je i emocionalnim stanjima koja su sudionici navodili kao razlog iseljavanja kao što su tuga, jad, žalost, depresija, osjećaj ugroženosti, razočaranje, nezadovoljstvo, ogorčenost. Neki od odgovora koji to opisuju su: »Imao sam loš posao u Hrvatskoj, troškovi su bili veliki a primanja mala«; »Razočaranje u državu, plaće su niske za troškove života«; »Nemogućnost normalnog življenja (zasićenost življenja od mjeseca do mjeseca, jako slabe mogućnosti napretka u svakom pogledu pa i financijskom)«; »Nismo imali dovoljno novaca za živjeti u Hrvatskoj«.

Drugi najčešće navođen razlog bila je *politika* (11,89 %), odnosno sudionici su navodili političke vođe (»slabo vođena država«; »nesposobna vlast«; »nemoralnost vladajućih«) i lošu političku situaciju kao razlog i motiv iseljavanja. U istraživanju s hrvatskim iseljenicima u Njemačkoj također se pokazalo da kao najvažnije razloge iseljavanja ističu »nesposobne poduzetničke elite, vodstva političkih stranaka te kriminal u privatizaciji i pretvorbi«.²⁰

U skladu s tim nalazima su i po učestalosti sljedeći razlozi koje navode sudionici ovog istraživanja: *korupcija, nepotizam, mito i kriminal* (11,23%) (»korumpiranost na svim razinama«; »kriminal i korupcija«, »korupcija, nepravda, administracija spora«) te *nezaposlenost* (8,89%) (»slabe mogućnosti zaposlenja«; »Bila sam nezaposlena, a muž nije dobivao plaću i nismo više mogli tako živjeti«; »Bili smo nezaposleni i muž i ja«; »Nisam mogao dobiti posao 3 godine i morao sam otići«). Iako je kao mnogo učestaliji razlog navođena prilika zapošljavanja i posao koji ih je čekao u inozemstvu, što će biti

²⁰ Tado Jurić, »Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi«, *Migracijske i etničke teme*, 33 (2017.), br. 3, 356.

prikazano kod privlačnih čimbenika, sudionici su također navodili dugotrajnu nezaposlenost koja ih je »prisilila« napustiti domovinu.

Nakon nezaposlenosti sudionici su navodili da su *dugovi* (2,35%) i krediti koje su imali u domovini bili razlog iseljavanja (»dugovanja i potraživanja od države«; »zapao sam u dugove i probleme«; »krediti, dugovi, minusi«; »Ušli smo u financijske probleme i nisu nam bile dovoljne plaće da to pokrijemo i da živimo normalno«), dok je manji postotak navodio da ih je na odlazak iz domovine »prisilila« *neimaština* (2,03%) i *siromaštvo* (»trbuhom za kruhom«; »siromaštvo, neimaština i glad«). Ekološke neprilike kao što su *posljedice rata ili potresa* (1,28 %) kao razlog iseljavanja navelo je samo nekoliko sudionika.

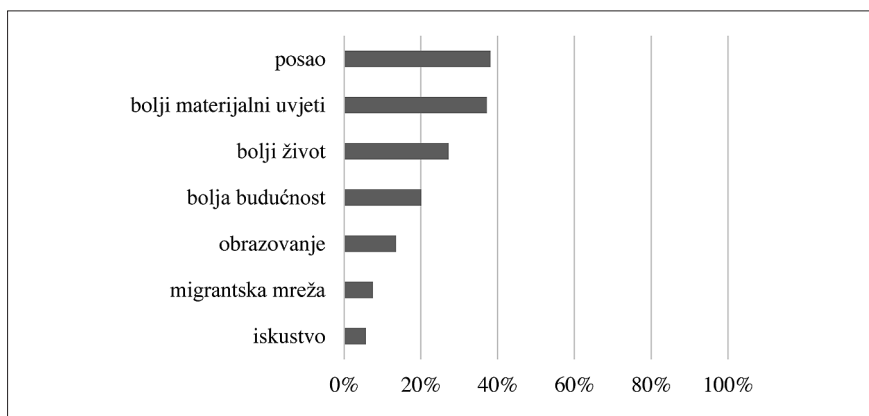
4.2. Privlačni (pull) čimbenici

Kao što je već navedeno, uz potisne čimbenike koji sudionike potiču da napuste svoju zemlju i da se ise, čimbenici koji ih vuku i privlače u druge države nazivaju se privlačnim čimbenicima. Kao najčešće čimbenike privlačenja sudionici u jednom istraživanju navodili su očekivanje da će u zemljama u koje se ise imati veće mogućnosti za bolju zaradu ili bolje uvjete rada, kao i bolju kvalitetu života.²¹

Nalazi koji to podupiru nalazi su i ovog istraživanja. Sudionici su kao razlog iseljavanja najčešće navodili *posao* (38,12 %), odnosno zaposlenje koje ih je čekalo ili koje su ostvarili pri dolasku u inozemstvo. Sudionici su navodili kako su ih u pogledu posla privukli bolji uvjeti na radnome mjestu, redovito plaćen posao, poštovanje prava radnika, kao i više mogućnosti za napredovanje. Evo nekih odgovora: »Dobio sam posao koji nije nužno bolji, ali su uvjeti humaniji — slobodni dani, normalan godišnji, plaćeni prekovremeni«; »Nisam htjela studirati nego odmah početi raditi i rodbina mi je našla posao sa super plaćom koji mi se sviđa«; »Rodbina je pronašla posao meni i sestri i dali nam smještaj, otišli smo uštediti što više novaca«; »Dobio sam dobru ponudu za posao u Njemačkoj i to je jedini razlog«.

Nadalje, sudionici su kao sljedeći najvažniji razlog navodili *bolje materijalne uvjete* (37,15 %), koji su podrazumijevali bolje plaćene poslove (»dobila sam posao s vrlo dobrom plaćom«), mogućnost lakše i brže zarade (»da zaradim novaca«), osiguravanje bolje mirovine, bolje plaće za fakultetski obrazovane (»bolja plaća nakon fakulteta«).

²¹ Jurić, *Suvremeno iseljavanje Hrvata*, 356.; Kristina Kozić et al., »Analiza stavova ispitanika o razlozima recentnog iseljavanja mladih iz RH u razdoblju između 2015. i 2018. godine«. U: M. P. Kaselj (ur.), *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2020., 1044-1062.

Slika 2. Privlačni čimbenici iseljavanja

Nakon toga, sudionici su navodili kako su napustili domovinu i iselili se jer su težili za *boljim životom* (27,20 %) (»Potraga za boljim standardom«; »Tamo je lakše i bolje živjeti.«; »Shvatili smo da bi mogli ostvariti skupa puno toga više ovdje u Njemačkoj nego dolje«) i *boljom budućnošću* (20,13 %) (»Nada u bolju budućnost za nas, za našu djevojčicu, veće zadovoljstvo u radu«; »Potraga za boljim životom i budućnošću«) za sebe i članove obitelji, posebno djecu.

Sudionici su se na odlazak iz domovine odlučili i zbog *obrazovanja* (13,49 %), odnosno kako navode, upisa na željeni studij (»Jedini razlog mog iseljavanja je bilo studiranje na fakultetu koji sam htjela«), boljeg sustava obrazovanja, bolje i »jače« diplome nakon završenog studija (»Diplomiranje na prestižnom fakultetu nakon kojeg je posao vani zagarantiran«).

Iz navedenih odgovora sudionika moglo se uočiti kako su se neki iselili iz domovine na poziv članova obitelji i prijatelja što je fenomen poznat pod nazivom *migrantska mreža* (7,49 %). Teorija migrantskih mreža, naime, objašnjava kako iseljenici stvaraju i održavaju socijalne veze s drugim migrantima, kao i s obitelji i prijateljima kod kuće, a olakšavaju daljnju migraciju pružanjem informacija pojedincima koji se žele iseliti.²² Najvažnija funkcija migrantskih mreža je pronalazak posla osobama koje se žele iseliti što se pokazalo i u ovom istraživanju.²³ Evo nekih odgovora sudionika kao potpore toj tvrdnji: »Rodak mi je pronašao posao koji je bio puno bolje plaćen od posla koji sam imao doma«; »Otišla sam u posjet rodbini, upoznala Nijem-

²² Stephen Castles, Hein De Haas, Mark J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014., 39.

²³ Milan Mesić, *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zagreb: FF Press, 2002.

ca za kojeg sam se nakon dvije godine i udala te se preselila k njemu»; »Vidjela sam koliko mojih prijatelja tu dobro napreduje i uživa»; »Tata mi je sudio posao koji je već bio tamo«.

Manji broj sudionika naveo je *iskustvo* (5,67%) života u inozemstvu kao razlog i motiv za iseljavanje: »Znatiželja, stjecanje iskustva na stranom tržištu, odvajanje od roditelja»; »Htio sam živjeti u inozemstvu neko vrijeme»; »Probavanje nečeg novog»; »Želja za promjenom, nova avantura«.

5. Zaključna rasprava

Prije sažetog opisa glavnih nalaza istraživanja i općeg zaključka nužno je podsjetiti na metodološka ograničenja ovakvih istraživanja²⁴ te tegobe provedbe istraživanja u »pandemijskim« uvjetima. Zbog toga je i smanjena mogućnost generalizacije nalaza.

Istraživanje je pokazalo da se motivacija mladih iz Hrvatske prema njihovim iskazima i mišljenjima, sukladno teorijskom okviru, temelji na komplementarnom djelovanju potisnih i privlačnih čimbenika, pri čemu privlačne percipiraju jačim motivacijskim čimbenicima za odluku o migriranju. Među potisnim čimbenicima ističu se loše upravljanje državom, loša politička situacija, korupcija i kriminal povezan s nepravednim modelom privatizacije, nepotizam i slabe perspektive zapošljavanja. U manjoj mjeri navode se i opterećenje kreditnim i drugim zaduženjima te prijetnja siromaštva. Među privlačnim čimbenicima ističu se bolje perspektive u zapošljavanju, poboljšanje materijalnog statusa te u skladu s tim bolji uvjeti života i bolja budućnost za pojedince i obitelji. U manjoj mjeri sudjeluju i bolja obrazovna očekivanja, utjecaj »migrantskih mreža« te želja za stjecanjem novih iskustava.

Rezultati se većinom uklapaju u ponuđeni teorijski okvir uz napomenu da su u pogledu čimbenika koje navodi IOM u kontekstu suvremenih migracija u ovom istraživanju potvrđeni oni pod brojem 1 (ekonomski čimbenici), 2 (loše upravljanje državom) i 6 (djelovanje migrantskih mreža). Čimbenici navedeni pod 4 (konfliktna stanja i uskrate ljudskih prava) nisu navođeni kao važniji motivatori za migriranje, dok se demografski čimbenici (broj 3) odnose poglavito na useljavanje odnosno zamjenu populacije što može biti posljedica velikog odljeva mladih iz Hrvatske u budućnosti²⁵, a nije obuhvaćen ovim istraživanjem.

²⁴ Vidi: Stanko Rihtar, »Metodološki aspekti istraživanja iseljeničtva web-anketama«. Rad dostupan u ovom broju časopisa.

²⁵ Stjepan Šterc, Monika Komušanac, »Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske — izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija...?«, *Društvena istraživanja*, 21 (2012.), br. 3, 693-713.

U hrvatskom kontekstu u sličnom istraživanju na drugom uzorku²⁶ pokazalo se kako su potisni čimbenici češće navođeni razlozi i motivi iseljavanja, dok nalazi dobiveni u ovom istraživanju potvrđuju nalaz Peračkovića i Rihtara²⁷ kako ljudi ne žive samo kako bi preživljavali i imali minimalne životne uvjete već teže za boljim i višim, odnosno odlaze u bogatije zemlje gdje će imati bolje uvjete života za sebe i svoje obitelji. U navedenom istraživanju potvrđena je hipoteza da suvremenom iseljavanju, posebno mladim, pogoduje i sklonost materijalizmu kao latentan motiv. To je u skladu i s nalazima ovog istraživanja s obzirom na to da su sudionici kao češće razloge navodili privlačne čimbenike, odnosno želju za boljim materijalnim uvjetima, boljim životom i budućnošću za sebe i svoju djecu.

Jače isticanje privlačnih motivacijskih čimbenika od potisnih vjerojatno je u određenoj mjeri povezano s integracijom Hrvatske u EU i zapadni kulturni krug, što znači da bi se važnost tih čimbenika kao motiva za iseljavanje u budućnosti mogla i povećavati s umnažanjem novih mogućnosti i lakšim uvjetima migriranja iz Hrvatske nakon ulaska u Schengen i prelaska na euro kao nacionalnu valutu. Takav proces, zbog postojećeg i budućeg demografskog osipanja, nužno bi djelovao kao privlačni čimbenik za useljavanje migranata iz zemalja siromašnijih od Hrvatske, osobito iz zemalja pogodnih ratnim konfliktima i ekološkim katastrofama.

U ponuđenom teorijskom i empirijskom kontekstu dvije se poruke mogu smatrati važnijim od drugih. Prva se odnosi na nužnu promjenu odnosa prema suvremenim migracijama na nacionalnoj razini s obzirom na to da se od početka iseljeničkog vala na koji se odnose ovo i druga spomenuta istraživanja loše upravljanje državom i slabe perspektive za mlade u usporedbi s drugim zemljama sustavno navode kao glavni potisni motivacijski čimbenik iseljavanja. Druga se odnosi na nužnost daljnjih istraživanja te na proširivanje znanstvenih spoznaja na kojima je jedino moguće temeljiti ciljanje javne politike.

Katarina Perić Pavišić, Vlado Šakić, Stanko Rihtar:
**Migration Motivation of Croatian Youth
 Through the Prism of Certain Views and Opinions**

Croatia, as a traditionally emigrant country, has experienced large population emigrations since the 15th century, and this trend has continued until today. With Croatia's entry into the European Union, the conditions for migrating have changed significantly, and it has never been easier to

²⁶ Jurić, »Suvremeno iseljavanje Hrvata«, 337-371.

²⁷ Peračković, Rihtar, »Materijalizam kao društvena vrijednost«, 295-317.

migrate, with the majority of people emigrating being young people of working age between the ages of 20 and 39. This is also evident from the net migration, that is, the difference in the number of immigrants and emigrants, which has shown a negative trend in the last few years. Knowing and understanding the emigration motives is one of the most important preconditions to being able to influence the factors that encourage young people to emigrate. Therefore, the aim of this research was to determine the main emigration motives and their representation among young emigrants from Croatia through the prism of their attitudes and opinions. The research was conducted as part of the »zaJEDNO srce, jedna duša, jedna Hrvatska« project, which was encouraged by the Humanitarian Association of Father Mladen Hrkać. The research focused on new emigrants to European countries, aged 18 to 40. The results show that, according to their statements and opinions, the motivation of youth from Croatia, in accordance with the theoretical framework, is based on the complementary effect of push and pull factors, whereby the pull factors are perceived as stronger motivational factors for the decision to migrate. This research, in addition to providing and expanding insight into the motivational factors of Croatian youth through their attitudes and opinions, emphasizes the necessity of further research and the expansion of scientific knowledge on which it is possible to base public policies.

Key words: *migration motivation, youth, emigration, attitudes, opinions*

РАСПРАВЕ

RASPRAVE

Imidž u javnosti i subjektivna dobrobit hrvatskih branitelja¹

Stanko RIHTAR

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Vlado ŠAKIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Antun PLENKOVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 9. 11. 2022.

UDK: 316.662.3(497.5)"202":355.097(497.5)"1991/1995"

316.654(497.5)"202":355.097(497.5)"1991/1995"

doi: 10.5559/pi.17.32.09

Javno raspoloženje prema ratnim veteranima u mnogim je slučajevima kontroveržno. S jedne su strane poštovani, tretirani kao heroji i vrijedni članovi društva, a njihove su ratne zasluge materijalno, društveno i simbolički obeštećene. S druge strane, često su marginalizirani, pri čemu ni njihovo stigmatiziranje nije rijetko: najčešće je povezano s psihičkim posljedicama ratnih trauma, ali i s pretpostavljenim dvojbama o motivima za pristupanje vojnim snagama (poput poboljšanja socijalnog i materijalnog statusa, poremećene osobnosti i slično). Poznato je da se samostigmatizacija teško podnosi, pa javno kreiranje negativne slike, ako se pretjeruje, mogu imati posebno teške posljedice na živote branitelja. Kako bi se odgovorilo na to pitanje, internetskom anketom provedenom sa 749 hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata (1991.—1995.) nastojalo se odgovoriti na dva cilja: prvo, ispitati u kojoj su mjeri branitelji preuzeli pozitivne i negativne slike o svojoj populaciji; drugo, utvrditi koliko je to povezano s njihovom subjektivnom dobrobiti. Rezultati su pokazali da su gotovo svi branitelji svjesni i ističu svoje zasluge, ali su dijelom prihvatili i negativne poglede na svoj status. Osim toga, pokazalo se da spomenuta braniteljska problematika nije povezana ili da je samo marginalno povezana s njihovom subjektivnom dobrobiti. Nalazi se tumače u širem kontekstu, uzimajući u obzir fenomen osobne kompenzacije javnih (makrosocijalnih) deficita, tipičan za tranzicijska društva.

Ključne riječi: Hrvatska, branitelji, javno raspoloženje, stigma, doprinos, kompenzacija

¹ Zaposlenici Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar Stanko Rihtar, Vlado Šakić i Antun Plenković napisali su znanstveni članak »Imidž u javnosti i subjektivna dobrobit hrvatskih branitelja« za provedeno znanstveno istraživanje »Istraživanje javnog mnijenja o braniteljskoj populaciji na prigodnom uzorku« u sklopu projekta »Analiza društvenih faktora koji utječu na kvalitetu života braniteljske populacije — smjernice za budućnost« (UP.04.2.1.06.0004) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«.

Uvod

Kvaliteta života i javni tretman branitelja

Svjetska zdravstvena organizacija definira zdravlje ne samo kao odsutnost bolesti, već kao stanje potpune tjelesne, mentalne i subjektivne dobrobiti (WHO, 1948). Isticanje subjektivne dobrobiti kao važne sastavnice općeg zdravstvenog stanja ima dugu tradiciju. Obično se definira kao socijalna uključenost ili prilagođenost funkcioniranja pojedinca kao člana društva. Prema Dieneru (2018), najcitiranijem autoru u ovom području, brojna istraživanja kvalitete života kontinuirano pokazuju da su socijalna potpora i zadovoljstvo osobnim odnosima (kao važna sastavnica šireg spektra subjektivne dobrobiti) među najvažnijim odrednicama općeg zadovoljstva životom.

Osim najužeg socijalnog okvira, važna je i kvaliteta šireg, društvenog, političkog i institucionalnog okvira svakodnevnog življenja. Tako npr. Haller i Hadler (2006) društveni utjecaj na zadovoljstvo životom dijele u četiri kategorije: osobni odnosi i društvene mreže, sociokulturna integracija, društveni status i makrosocijalni okvir ili širi politički i institucionalni kontekst. To je operacionalizirano i u najčešće korištenim instrumentima u ovom istraživačkom području, kao što je indeks međunarodne dobrobiti, koji osim osobne obuhvaća i nacionalnu dobrobit (The International Wellbeing Group, 2006).

Kod branitelja (veterana) posebno je važno analizirati opće stanje u društvu i njegov odraz na njihove živote. Naime, s obzirom na domoljubni, istaknuti doprinos sigurnosti i prosperitetu društva, koji je uključivao rizik, njih logično jako zanima funkcioniranje društva u cjelini i, u tom kontekstu, način na koji se prema njima postupa. Drugim riječima, radi se o društvenoj naknadi moralnog duga koja uključuje tri aspekta: materijalni (uključuje i primjerenu zdravstvenu skrb), društveni (uključivanje, utjecaj) i simbolički (počasti).

Međutim, brojna istraživanja pokazala su da su mišljenja javnosti o veteranima kontroverzna (npr. Edelman, 2018). U očima javnosti veterani su često heroji (Gibson, 2012). Osim toga, smatraju se i posebno odgovornim i marljivim članovima društva (MacLean i Kleykamp, 2014). Kao što pokazuje Phillips (2020), njihove vještine i lojalnost visoko su cijenjeni. Ali, u isto vrijeme, poteškoće s kojima se susreću mogu biti precijenjene u usporedbi s općom populacijom (kao što su nezaposlenost, beskućništvo, zlouporaba droga ili suicidalne sklonosti), uglavnom kao posljedice (također precijenjenih) fizičkih i psihičkih problema. Stereotipi poput ovih, vezani za posljedice ratnih trauma, mogu prerasti u stigmatu. Takva stigma, koja se temelji na precjenjivanju ozbiljnosti i udjela, osobito psihičkih poteškoća, zapravo je preventivna: ne može se točno procijeniti koje će se poteškoće manifestira-

ti u ponašanju i kada te kakvo se ponašanje (autodestruktivno, asocijalno ili oboje) može očekivati. Radi jasnijeg uvida i razumijevanja takvog procesa nudi se kratak teorijski osvrt na pojam i značenje stigme.

Pojam stigme prvi je spomenuo Durkheim (1895), ali suvremeno značenje potječe od Goffmana (1963). Prema njegovoj definiciji stigma je socijalno diskreditirajuća osobina, ponašanje ili imidž, a tri tipa stigme autor povezuje s duševnom bolešću, psihičkom deformacijom ili grupnim obilježjima (rasa, etnička pripadnost, religija itd.). Slijedeći Goffmana, Link i Phelan (2001) predstavili su široko prihvaćen koncept općeg modela stigmatizacije. Prema njihovim stajalištima za nastanak stigme potrebno je šest osnovnih komponenti: etiketiranje, stereotipi, odvajanje, socijalna (statusna) deprivacija, diskriminacija i izostanak utjecaja (moći). Vjerojatno najčešća, najprominentnija i trajno prisutna stigma povezana je s duševnom bolešću (Hinshaw, 2009). Posljedice stigmatizacije mogu biti teže od posljedica same bolesti (isključivanje i etiketiranje kao nesposobnih, slabih, lijenih, neizlječivih ili opasnih; Crisp i sur., 2000; Link i sur., 2001).

Samostigmatizacija (internalizacija vanjske stigme) još je teža. Naime, dok se vanjska stigma može suzbijati na nekoliko razina — intrapersonalnoj, interpersonalnoj, institucionalnoj/organizacijskoj, društvenoj i političko-/strukturnoj (Heijnders i Van Der Mei, 2006), samostigma je posebno opasna jer je neizbježna i uvijek prisutna, ima jači utjecaj na samopoštovanje i samoeфикаsnost (što može rezultirati tzv. efektom »zašto pokušavati«, pasivnošću i ograničavanjem životnih ciljeva; Corrigan i sur., 2009).

Kao i istraživanja na drugim populacijama, istraživanja među veteranima uglavnom se bave posljedicama stigme povezane s mentalnim zdravljem. Posljedično, dobro je poznato da mnogi veterani izbjegavaju potražiti psihijatrijsku ili psihološku pomoć kako bi izbjegli stigmatizaciju (Link i sur., 2015; Williamson i sur., 2019). Osim toga, sama stigmatizacija ili internalizacija vanjskih ponižavajućih, degradirajućih i iskrivljenih pogleda rezultira osjećajem slabosti ili manjkavosti. Svjesni da se snaga i neovisnost visoko cijene u vojnoj kulturi, to kod veterana može dovesti do (ili pogoršati) simptoma srama, depresije, ovisnosti ili PTSP-a (kao najčešći primjeri); ipak, nerijetke motivacijske i bihevioralne posljedice su demoralizacija i socijalno distanciranje (Greenberg Quinlan Rosner Research, 2014; Skopp i sur., 2012). Veterani koji nemaju problema također mogu biti stigmatizirani povezivanjem s onima koji imaju poteškoća (stigma ljubaznosti; Goffman, 1963). Posljedično, oni se također suočavaju s problemima reintegracije povezanim s identitetom (Kintzle i Castro 2018).

Općenito govoreći, internalizirana stigma je relevantna do stupnja u kojem umanjuje kvalitetu života (za pregled velikog broja istraživanja vidi Mar-

kowitz, 2014). Ali stigma, ili barem sumnje u javnosti, ne mora biti uzrokovana samo pretpostavljenim mentalnim zdravljem. Osobito nakon borbenih intervencija u inozemstvu, ovisno o naravi, (moralnom) karakteru i (ne)uspješnosti takvih intervencija, veterani mogu biti kritizirani ili marginalizirani, njihove ratne zasluge zanemarene ili barem nedovoljno priznate i kompenzirane (npr. Algra i sur., 2007; Burkett i Whitley, 1998; Camacho, 2007; Golby i sur., 2018; Leventman, 1975; Sagan i Valentino, 2019).

Osim ovakve moguće društvene i simboličke marginalizacije problem je i to što vojni angažman ne mora biti odraz domoljublja. U očima javnosti također može biti (prvenstveno ili čak isključivo) motiviran nepovoljnijim statusom, društvenim i osobnim ciljevima, kao što je bijeg od siromaštva, nepovoljnim društvenim uvjetima ili može biti sredstvo za prevladavanje karakternih mana (npr. Krebs i sur., 2020; MacLean i Kleykamp, 2021; Martindale i Poston, 1979; Xie, 1992). Zajedničko djelovanje može utjecati na život veterana u cijelosti, ne samo na zdravstveni aspekt, koji je (kao stigma povezana s mentalnim zdravljem) u fokusu brojnih istraživanja (npr. Smith i sur., 1999; Wright i sur., 2018).

Socijalni status branitelja postao je posebno kontroverzna javno-politička tema u Hrvatskoj nakon Domovinskog rata (Domovinski rat, 1991.—1995.). Široko osiromašenje izazvano ne samo ratom, već i tranzicijom, povećalo je osjetljivost na braniteljske privilegije, uključujući i pretpostavke da ih velik dio uopće ne zasluži (tzv. »lažni« branitelji, koji su tu populaciju na koruptivan način lažno predstavljali, a nisu sudjelovali u Domovinskom ratu). Dugotrajne sumnje u zasluge poprimile su obilježja stigme kada je u pitanju braniteljska populacija općenito. Sukladno tome, takve poslijeratne društvene traume, osim ratnih, mogu ozbiljno utjecati na kvalitetu njihova života općenito.

Kao i drugdje, istraživanja među veteranima Domovinskog rata u Hrvatskoj uglavnom su usmjerena na zdravstvene i psihosocijalne aspekte kvalitete njihova života (npr. Šakić i sur., 2018; Šučurović, 2014; Šučurović i sur., 2017). Ta su istraživanja pokazala da isti problemi koji opterećuju branitelje u drugim društvima, opterećuju i one u Hrvatskoj, a isto vrijedi i za posljedice. U fokusu su bile i neke šire društveno-političke teme vezane za branitelje (Bagić i Kardov, 2018; Benčić Kužnar, 2020; Domjančić, 2015; Popović, 2016), no refleksije javno kreiranih slika na njihovu samopercepciju i živote u Hrvatskoj nisu istraživane (slična su istraživanja općenito donekle ograničena; Markowitz, 2020).

Uzimajući to u obzir, kao i spoznaje da psihosocijalne rane zacjeljuju dulje od fizičkih (Wright i sur., 2018), kao tema ovog istraživanja odabran je odnos širokog spektra javnih stajališta sa subjektivnom dobrobiti branitelja.

Ipak, prije artikulacije konkretnih istraživačkih ciljeva, potrebno je ukratko pobliže opisati i objasniti situaciju u Hrvatskoj.

Širi kontekst položaja i tretmana branitelja iz Domovinskog rata u Hrvatskoj

Početak devedesetih godina Hrvatska se na prvim demokratskim izborima nakon sloma komunizma opredijelila za proces državnog osamostaljenja. Zapadne (razvijene) jugoslavenske republike, Hrvatska i Slovenija, odlučile su aktivirati prava izdvajanja zajamčena Saveznim ustavom (1974) kako bi što prije (i prije nego ostale sastavnice Jugoslavije) postale dijelom razvijenog i demokratskog zapadnog svijeta. Ali, srpski otpor tim pokušajima rezultirao je ratnim sukobom, koji je legitimiran ranjivošću njihove manjine u Hrvatskoj, a stvarna je namjera bila zauzimanje dijelova Hrvatske u kojima živi veći dio srpske manjine (vidi Šakić, 1993). Proglasivši se zaštitnikom savezne države (radi međunarodnih interesa), Srbija je preuzela saveznu vojsku (uz paravojsne snage iz Hrvatske i Srbije), kao i većinu saveznog naoružanja i borbene tehnike. Rat je rezultirao djelomičnom okupacijom i odvajanjem okupiranih područja od Hrvatske.

Nasuprot tome, Hrvatska nije imala dovoljno naoružanja, ni profesionalnu i obučenu vojsku, oružane snage su regrutirane i obučavane »u hodu«, uglavnom od dragovoljaca i ad hoc mobiliziranih civila, za specifične borbene operacije. Nakon četiri godine obuke i izgradnje oružanih snaga Hrvatska je sama oslobodila velik dio okupiranih dijelova. Manji dio reintegriran je mirnim putem, pod nadzorom međunarodne zajednice i Ujedinjenih naroda.

S obzirom na to da je Hrvatska pobijedila u ratu u iznimno teškim okolnostima, utemeljeno je tvrditi da je moralni dug prema braniteljima posebno velik. Tu tvrdnju mogu potkrijepiti dva dodatna argumenta. Prvi je vezan za prirodu i karakter motiva. Sudjelovanje u ratu nije bilo motivirano samo legitimnim pravom na obranu i čežnjom za slobodom, nego se temeljilo i na širem sklopu vrijednosti. Branitelji su, kao i većina stanovništva, težili životu u boljem, demokratskom i prosperitetnijem društvu u odnosu na totalitarnu Jugoslaviju. Drugi argument se odnosi na rizik od smrti ili ranjavanja, koji je bio mnogo veći u usporedbi s profesionalnom, adekvatno obučenom i opremljenom vojskom. Uz to, riskirali su zatočeništvo u logorima, u kojima su uvjeti bili neljudski i bez poštivanja međunarodnog prava i ratnih konvencija.

No bez obzira na njihove motive i doprinos, javno mnijenje o braniteljima u Hrvatskoj nakon rata djelomično se podijelilo. S jedne strane, njihov se doprinos visoko cijeni (i na društvenoj i na institucionalnoj razini), a mo-

ralni dug se nadoknađuje materijalno, društveno i simbolično. S druge strane, postoje tendencije relativizacije ili umanjena visokog moralnog duga. Glavni razlog vezan je za kritike usmjerene na (nepravedno) previsoke, dijelom netransparentne i korumpirane materijalne naknade za ratne zasluge i doprinos. Glavni uzrok tome je, kao što je spomenuto, etički dvojbeni privatizacija u Hrvatskoj koja se odvijala u izrazito etički osjetljivim, ratnim okolnostima.

Dodatno, životni standard je pao zbog kolapsa globalno nekonkurentnog socijalističkog gospodarstva i visokih troškova rata. Navedene okolnosti pojačale su osjetljivost na privatizaciju i (nepravedno) postizanje višeg materijalnog standarda i društvenog statusa uopće (Šakić, 1998; Šundalić, 2000; zbog svoje korumpiranosti privatizacija je bila sumnjiva u javnosti u cijelom tranzicijskom svijetu i bez obzira na model po kojem se provodila, provedena je; Štulhofer, 1998, 2000).

U skladu s tim često su kritizirane politički artikulirane beneficije branitelja. Kritike su se kretale od mišljenja da je većina njih prerano umirovljena te da su im mirovine i primanja neopravdano visoki u odnosu na ostatak stanovništva, do mišljenja o prevelikim privilegijama u korištenju društvenih resursa i usluga (kao što su prednosti pri zapošljavanju i obrazovanje za njih ili članove njihovih obitelji). Osim toga, uvriježeno je mišljenje da je bilo mnogo lažnih veterana (koji su se okoristili, a nisu sudjelovali u ratu). Ili, barem, da je većina mobiliziranih branitelja stekla privilegije iako nisu riskirali borbe u prvim borbenim redovima.

Uz sumnjičavost prema politici općenito, sumnjivima su se smatrali i branitelji koji su se politički angažirali ili stekli viši materijalni standard, društveni status i utjecaj. Pogotovo s obzirom na pripisano mišljenje da je većina njih nižeg socijalnog statusa (dolaze iz manje obrazovanih i siromašnijih obitelji i sredina) te da su braniteljski status iskoristili za prevladavanje pozicijskih ograničenja kako bi osigurali opisane dobitke.

Javno mišljenje o velikom udjelu lažnih branitelja i privilegiranosti imalo je i konkretne političke posljedice koje bi mogle ugroziti životni standard i perspektivu cijele braniteljske populacije. Dugotrajni pritisak javnosti i političke inicijative kulminirali su gotovo dvadeset godina nakon rata. Politička opcija koja je došla na vlast 2011. godine učinila je 2012. javno dostupnim registar branitelja (službeni popis koji je obuhvatio 489.000 imena). Osim uvođenja administrativnog reda, jednako važna namjera bila je da se konačno identificiraju oni koji ne zaslužuju braniteljski status. Opcija koja se vratila na vlast (2015.) povukla je javni uvid u registar (2017.) jer nije postigao svrhu i dodatno je narušio dostojanstvo i privatnost branitelja.

Osim toga, u istom kontekstu, najavljeno je i opće smanjenje braniteljskih prava. To očekivanje potaknulo je miran, ali dugotrajan prosvjed branitelja ispred Ministarstva hrvatskih branitelja, koji je započeo krajem 2014. godine i trajao 555 dana. Tek nakon smjene vlasti prosvjed je prestao: s novouspostavljene najviše političke adrese obećano je da se stečena prava više neće dovoditi u pitanje, već unaprjeđivati.

Uzimajući sve u obzir, može se reći da su javno kreirane slike branitelja poprimile obilježja stigme. Kao što je prethodno objašnjeno, stigma općenito, a osobito ako je internalizirana u samostigmu, može imati ozbiljne posljedice na dobrobit i kvalitetu života općenito.

Osim ovih prijedora, u javnosti su bila prisutna i različita stajališta o socijalnoj i simboličnoj naknadi, iako nešto manje u fokusu i manje burna. Dominirala je teza da branitelji nisu u potpunosti ili prikladno socijalno integrirani. Jednako tako, izražavala su se i mišljenja da se krajnje pozitivne osobine njihova doprinosa (domoljublje, hrabrost, poštenje, nesebičnost) nedovoljno vrednuju u kulturi i medijima te da se ne koriste kao socijalni modeli i primjeri.

Iako prijedori oko statusa branitelja s vremenom blijede, psihosocijalne posljedice ratnih trauma su dugotrajne (npr. Wright i sur., 2018). Stoga se može postaviti pitanje odnosi li se to i na poratne frustracije (često nazivane sekundarnom stigmatizacijom) i jesu li one također ostavile trajan trag u životima branitelja četvrt stoljeća nakon završetka Domovinskog rata. Kako bi se odgovorilo na to (načelno) pitanje postavljeni su specifični ciljevi istraživanja.

Ciljevi

Prvi cilj istraživanja bio je utvrditi u kojoj su mjeri javno kreirane slike (imidž) — od pozitivnih do negativnih, prihvaćene (internalizirane) među samim braniteljima, tj. ugrađene u način na koji vide svoju populaciju kao cjelinu. Taj cilj teorijski temelj ima u spoznaji da veteranska percepcija mišljenja javnosti prema njima (ako je pozitivna) također se može shvatiti kao važan čimbenik (vjerovanje da je netko važan drugim ljudima; Rosenberg i McCullough, 1981) koji poboljšava samopoštovanje i zadovoljstvo životom (Taylor i Turner, 2001). Pokazalo se da internalizirano javno poštovanje poboljšava privatno poštovanje veterana te da oboje ima pozitivne psihološke posljedice (Markowitz, 2020.).

Kao što je u uvodu sugerirano, ovaj spektar istodobno uključuje ocjene, ali i kritiku i zanemarivanje (marginalizaciju). Kako bi se obuhvatio cjeloviti repertoar, javni se tretman najprije dijeli na stavove o doprinosu i naknadi. Potonji se dalje dijeli na statusnu i materijalnu prenaknadu, uključujući i per-

cepciju njezine (ne)zasluženosti te na društvenu i simboličku podnadoknadu.

Drugi cilj bio je provjeriti je li slaganje s javno kreiranim slikama u javnosti povezano sa subjektivnom dobrobiti branitelja, uključujući pokazatelje osobne i nacionalne dobrobiti.

Metoda i uzorak

Istraživanje je provedeno putem online ankete (od studenog 2021. do veljače 2022.). Objavljeno je na javnim i braniteljskim portalima, uz jamstvo anonimnosti sudionika sukladno europskim formalnim standardima i regulativi (GDPR, Opća uredba o zaštiti podataka). Odazvalo se ukupno 749 branitelja iz svih dijelova Hrvatske.

Kao što je vidljivo iz tablice 1, ostvareni uzorak je sociodemografski heterogen i relativno točno odražava strukturu braniteljske populacije (prema reprezentativnom istraživanju iz 2017. i podacima koje je za ovo istraživanje ustupilo Ministarstvo hrvatskih branitelja (nap. Šakić i sur., 2018). Nekoliko aberacija koje premašuju raspon pouzdanosti od 99% za srednje vrijednosti i proporcije ponderirane su pomoću slučajne iterativne metode (RIM; Baxter, 2016).

Tablica 1. Sociodemografska struktura realiziranog uzorka

		%
Spol	Muški	86,9
Dob	Do 50	23,4
	51 — 60	50,3
	61 — 70	24,8
	71 i više	1,5
	Prosjek	55,63
Obrazovanje	Niže	2,3
	Srednja škola	69,4
	Više	28,6
Bračni status	Oženjen ili u stalnoj vezi	75,3
	Ostalo (bez partnera, udovac)	24,7
Veličina kućanstva	Prosječno (1-12; 12% žive sami)	3,20
Broj djece	Prosjek (0-6; 15% ništa)	1,89
Zaposlenje	Umirovljen	48,3
	Nezaposlen	11,1
	Zaposlen	40,6
Stanovanje	Veliki gradovi	29,8
	Urbana naselja	31,0
	Ruralna naselja	39,3

Napomena: Iako ne strukturno, uzorak je vjerojatno pristran zbog motivacije za sudjelovanje u istraživanju. Zbog načina odabira (javni poziv, uključujući i braniteljske portale) može se pretpostaviti da je veći odaziv onih koje rat i braniteljska tematika još uvijek (više) zanimaju četvrt stoljeća nakon rata. Prema vlastitom iskazu, većina (70%) ispitanika često ili redovito prati ratne i braniteljske teme u medijima, 61% ih komentira s drugim braniteljima, a 40% s civilima koji nisu sudjelovali u Domovinskom ratu.

Mjere

Zadovoljstvo životom i sreća procijenjeni su pomoću psihometrijski validiranih mjera s jednom česticom (Nießen i sur., 2020; Abdel-Khalek, 2006). Kognitivni aspekt subjektivne dobrobiti, odnosno zadovoljstvo životom u cjelini, ispitivan je pitanjem »Sve u svemu, koliko ste zadovoljni svojim životom ovih dana?«, a afektivni aspekt pitanjem »Osjećate li se općenito sretno?« Odgovori na ta dva pitanja kombinirani su u mjeru subjektivne dobrobiti. Odgovori su zabilježeni na ljestvicama u rasponu od 0 (nisam zadovoljan/sretan uopće) do 10 (potpuno zadovoljan/sretan).

Uz ovaj pokazatelj subjektivne dobrobiti, dobrobit je mjerena i pomoću Međunarodnog indeksa dobrobiti (The International Wellbeing Group, 2006). Instrument obuhvaća osobnu dobrobit (zadovoljstvo sa sedam domena osobnog života, pri čemu je izostavljeno osmo, zadovoljstvo duhovnošću) i nacionalnu dobrobit (zadovoljstvo sa šest domena). Odgovori na ovoj mjeri također su zabilježeni na istim ljestvicama od 0 do 10.

Kako bi se utvrdila razina slaganja sa stavovima o braniteljskom doprinosu korištene su mjere od četiri čestice (npr. »Branitelji su najviše pridonijeli hrvatskoj neovisnosti.«); odgovori su zabilježeni na ljestvicama Likertova tipa u rasponu od 1 (u potpunosti se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem).

Slaganje sa stavovima o braniteljskim naknadama ispitano je pomoću ad hoc konstruiranih dvanaest čestica isključivo za ovo istraživanje. Šest se odnosilo na zlouporabu materijalnih i statusnih povlastica (npr. »Ima puno lažnih branitelja.«) i nezaslužene privilegije (npr. »Branitelji i članovi njihovih obitelji previše su privilegirani članovi društva.«). Ostalih šest odnosilo se na socijalne i simboličke naknade za ratne zasluge: tri su se odnosile na socijalne (npr. »Mnogi se branitelji osjećaju socijalno isključenima.«), tri na simboličke (npr. »Ugled branitelja manji je od onog koji stvarno zaslužuju.«). Kao i prije, odgovori su zabilježeni na skalama Likertova tipa u rasponu od 1 (u potpunosti se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem).

Obuhvat sociodemografskih obilježja prikazan je u tablici 1 (realizirani uzorak). Na kraju, odgovori na nekoliko drugih pitanja koja su smatrana relevantnim za ciljeve rada navedeni su u kasnijim odjeljcima (Rezultati i rasprava).

Rezultati

Dobrobit i opće zadovoljstvo životom

Srednje vrijednosti u tablici 2 jasno pokazuju da je među braniteljima u ovom uzorku najizraženije zadovoljstvo osobnim odnosima ($M = 7,2$); zatim slijedi prihvaćanje u zajednici ($M = 5,9$) — obje su domene osobne dobrobiti. Ilustrirano postotcima, zbirni odgovori veći od pet pokazuju da je tri četvrtine (75%) veterana barem umjereno zadovoljno osobnim odnosima, a više od polovice (54%) relativno je zadovoljno pripadnošću zajednici.

Tablica 2. Pokazatelji subjektivne dobrobiti

		M	SD	Faktor 1 (OD)*	Faktor 2 (ND)**
Subjektivna dobrobit	Kognitivni aspekt (opće zadovoljstvo životom)	5,2	2,64		
	Emocionalni aspekt (sreća)	5,3	2,71		
	Kognitivni + emocionalni	5,3	2,24		
Osobna dobrobit: (zadovoljstvo s...)	Životni standard	4,1	2,57	0,644	
	Zdravlje	5,3	2,80	0,540	
	Postignuća	5,3	2,71	0,659	
	Osobni odnosi	7,2	2,48	0,492	
	Sigurnost	5,3	2,94	0,661	
	Povezanost zajednice	5,9	2,80	0,652	
	Sigurnost budućnosti	4,0	2,85	0,640	
Nacionalna dobrobit: (zadovoljstvo s...)	Ekonomija	2,1	2,21		0,711
	Prirodno okruženje	4,2	2,67		0,509
	Društveni uvjeti	2,6	2,33		0,717
	Vlada	1,6	2,09		0,650
	Poslovanje	2,8	2,15		0,628
	Nacionalna sigurnost	4,3	2,91		0,580
Svojsvena vrijednost				2,656	2,431
% varijanca				37,9	40,5

*osobna dobrobit **nacionalna dobrobit

Napomena: Raspon svih varijabli je od 1 (uopće nisam zadovoljan) do 10 (potpuno sam zadovoljan).

Ovi rezultati potvrđuju da bliski socijalni odnosi, prema Dieneru (2018), imaju najistaknutiju ulogu u općoj formuli za postizanje općeg zadovoljstva životom (Diener i Seligman, 2004): (a) zadovoljene osnovne potrebe u demokratskom i stabilnom društvu; (b) zadovoljavajući osobni odnosi i podrška; (c) zdravstvena i lako dostupna zdravstvena skrb; (d) odgovarajući posao i zarada; (e) životni ciljevi temeljeni na osobnim vrijednostima i (f) osobni filozofski ili vjerski temelj životne svrhe.

Nasuprot tome, najizraženije nezadovoljstvo odnosi se na gospodarstvo ($M = 2,1$) i politiku ($M = 1,6$) kao domene nacionalne dobrobiti. Gotovo svi su umjereno ili manje zadovoljni i jednim i drugim: udjeli prelaze 90%.

Analiza glavnih komponenti (Varimax rotacija; rotirane projekcije prikazane su u zadnjem stupcu tablice 3) potvrđuje da su osobna i nacionalna dobrobit odvojene dimenzije dobrobiti. Usporedba ukupnih prosjeka pokazuje da su osobno stanje i perspektive ocijenjeni značajno boljim od perspektiva koje se odnose na državu i društvo ($M_{OD} = 5,3$; $M_{ND} = 2,9$; $t = 50,010$, $p < 0,01$). Ponajviše zbog prethodno navedenih krajnosti, razlika je u najvećoj mjeri posljedica zadovoljstva osobnim odnosima i povezanosti zajednice te nezadovoljstva politikom i gospodarstvom.

Osjećaj sreće i životnog zadovoljstva praktički je identičan ($M = 5,2$ i $M = 5,4$; $t = 1,682$; $p > 0,01$). U postotcima, dvije trećine (65%) ispitanika je srednje ili više zadovoljno svojim životom, a jednak udio je relativno sretan.

Zadovoljstvo životom je kognitivna procjena životnih okolnosti, dok je sreća više prolazna, afektivna komponenta i označava češća pozitivna nego negativna emocionalna stanja (Gilbert, 2007). Iako različiti koncepti (Diener, 2006), s obzirom na to da je korelacija između ovih varijabli umjereno visoka ($r = 0,635$; $p < 0,01$), spojeni su u jedan pokazatelj subjektivne dobrobiti koji obuhvaća njezin kognitivni i afektivni aspekt. Srednja vrijednost kombinirane varijable ($M = 5,3$) identična je osobnoj dobrobiti ($t = 0,035$; $p > 0,01$) (što je očekivano jer se radi o općoj procjeni subjektivne dobrobiti (općeg zadovoljstva životom i sreće) te procjeni osobne dobrobiti oblikovanoj sumiranjem zadovoljstva pojedinim domenama života), i zamjetno je viša od nacionalne ($t = 35,892$; $p < 0,01$).

Percipirani braniteljski doprinos i kompenzacijski odgovor društva

Prosjeci u tablici 3 pokazuju ocjene ispitanika o ratnim zaslugama i doprinosu društvu braniteljske populacije. Pogledi na pojedinačne aspekte doprinosa praktički su konsenzusni: Više od 90% ispitanika uglavnom se ili u potpunosti slaže s tvrdnjom da je njihova uloga u osamostaljivanju bila ključna; isto tako, više od 90% smatra da su se mnogi neznani junaci žrtvovali za tu svrhu i da su motivi većine bili plemeniti (domoljubni i nesebični), bez kalkulacija. Sukladno tome, 70% se također slaže da je braniteljima više stalo do simboličkog (poštovanja), nego do materijalne naknade za ratne zasluge.

Analiza glavnih komponenti (projekcije u zadnjem stupcu tablice 3) pokazuje da se pojedini aspekti doprinosa mogu sažeti u jedan jedinstveni pokazatelj.

Tablica 3. Razina slaganja sa stavovima o braniteljskim zaslugama i doprinosu

Koliko se slažete ili ne slažete sa sljedećim izjavama?	M	SD	Faktor 1
Branitelji su pridonijeli osamostaljenju Hrvatske više nego itko drugi	4,5	0,84	0,602
Većina veterana vodila se srcem, bez kalkulacija	4,5	0,95	0,698
Među veteranima ima mnogo neznanih heroja	4,6	0,74	0,611
Većini branitelja više je stalo do poštovanja nego do materijalne koristi	3,9	1,21	0,692
Svojsvena vrijednost			1,701
% varijanca			42,5

Napomena: Ljestvice Likertova tipa kretale su se od 1 (uopće se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem).

Istovremeno s visoko vrednovanim doprinosom, iz tablice 4 razvidno je da su neke od negativnih slika preuzele primat. Većinom je prihvaćeno mišljenje da ima mnogo lažnih branitelja, onih koji su iskoristili svoja prava i beneficije, a nisu sudjelovali u obrani: s tim se mišljenjem slaže gotovo tri četvrtine (72%) ispitanika. Dvije trećine (66%) također se slaže s tvrdnjom da većina branitelja, iako je sudjelovala u ratu, nije bila angažirana na bojištu nego u pozadini (uprava, logistika i sl.). Mišljenja da su branitelji uglavnom nižeg socijalnog podrijetla su podjeljenija. Relativna većina, gotovo polovica ispitanika (44%), slaže se da je to tako, četvrtina (24%) nema određeno mišljenje, dok trećina (32%) smatra da nije tako.

Ovdje valja napomenuti kako ove slike ne odgovaraju činjenicama, već su (pre)generalizirani dojmovi. Mogući razlozi su sljedeći. Prvo, stvarni udio »lažnih« branitelja nikada nije utvrđen, pa nije moguće procijeniti njihov stvarni broj. Drugo, prema službenoj evidenciji priloženoj za reprezentativno istraživanje provedeno 2017. (Šakić i sur., 2018) u obrani je bilo angažirano između 400 000 i 500 000 branitelja. Riječ je o trećini (uglavnom muškog) vojno sposobnog stanovništva. Novačenjem su obuhvaćeni svi društveni slojevi i regije države: dakle, zbog udjela stanovništva i načina novačenja, struktura braniteljske populacije uvelike je odražavala strukturu stanovništva iz koje je novačena (uključujući prebivalište, obrazovanje i prihode). Unatoč činjenici da je ratni staž znatnog dijela branitelja bio relativno kratak (u 56% slučajeva manje od godinu dana), oni su bili šire mobilizirani za veće vojne operacije (osobito oslobodilačke potkraj rata). Dakle, 87% bilo je angažirano isključivo u borbenom sektoru. Ta činjenica neizravno opovrgava tvrdnju o velikom udjelu lažnih veterana — sudjelovanje u borbi previše je vidljivo da bi se lažiralo, barem ne u značajnoj mjeri. Izravno, dokazi također demantiraju tvrdnje o nižem socijalnom podrijetlu i nerizičnom angažmanu velikog dijela branitelja.

Tablica 4. Razina slaganja sa stajalištima o zaslugama i naknadi

Koliko se slažete ili ne slažete sa sljedećim izjavama?		M	SD	Faktor 1	Faktor 2
Procijenjeni udio nezasluzenosti	Mnogo je lažnih veterana	4,1	1,14		0,698
	Branitelji su uglavnom niskog socijalnog podrijetla	3,1	1,30		0,769
	Samo mali broj veterana sudjelovao je u borbama na prvoj crti	3,7	1,21		0,725
Materijalne i statusne (pre)naknade	Branitelji i njihove obitelji socijalno su privilegirani	1,9	1,17	0,736	
	Branitelji i njihova djeca imaju previše prednosti pri zapošljavanju i školovanju	1,9	1,24	-0,761	
	Država previše izdvaja za branitelje, njihove obitelji i stradalnike rata	2,2	1,34	-0,706	
Društvena potkompenzacija	Branitelji su doživjeli mnoge nepravde	4,3	1,17	0,739	
	Branitelji bi se trebali više angažirati u političkom, kulturnom i javnom životu	3,9	1,20	0,751	
	Mnogi se branitelji osjećaju socijalno isključenima	4,1	1,13	0,679	
Simbolička potkompenzacija	Branitelji zaslužuju veći ugled u društvu	4,2	1,22	0,719	
	Doprinos branitelja društvu nije dovoljno hvaljen	4,1	1,27	0,682	
	Hrabrost branitelja slabo je prepoznata u kulturi i medijima	4,0	1,22	0,728	
Svojsvena vrijednost				4,71	1,61
% varijanca				39,2	13,4

Napomena: Ljestvice likertova tipa kretale su se od 1 (uopće se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem). Kada se izračunaju kao dio ukupnih rezultata komponente za kasniju upotrebu, varijable koje predstavljaju materijalnu i statusnu (prekomjernu) kompenzaciju su obrnute.

Nasuprot sumnjama da se među njih neopravdano ubraja zanemariv broj pojedinaca, većina sudionika ne smatra da je status njihove populacije u cjelini privilegiran. Na to upućuju i prosjeci prikazani u tablici 4, koji se mogu dopuniti postotcima: 75% ispitanika ne smatra da su branitelji i njihove obitelji privilegirani. Njih 70% ne smatra da oni i njihova djeca imaju previše beneficija pri zapošljavanju ili prijavi za školovanje, a isti udio (70%) ne slaže se s tvrdnjom da država previše izdvaja za branitelje, članove obitelji ili stradalnike Domovinskog rata.

Osim što se materijalna i statusna davanja uglavnom ne smatraju pretjeranim, društvena i simbolička se u većini slučajeva smatraju nedostatnima.

Kad je riječ o socijalnoj kompenzaciji (integraciji), 80% ispitanika slaže se sa stavom da su branitelji doživjeli brojne nepravde, 73% slaže se da se mnogi među njima osjećaju socijalno isključenima, a 64% smatra da bi se branitelji trebali više uključiti u politiku, kulturu i javni život.

Kao i socijalnu, simboličku naknadu većina smatra oskudnom: 78% ispitanika slaže se da je ugled branitelja u društvu manji nego što zaslužuju; gotovo isto toliko njih (75%) smatra da njihov doprinos nije dovoljno cijenjen i slaže se s tvrdnjom da se njihovo junaštvo u medijima podcjenjuje (70%).

Analiza glavnih komponenti (Varimax rotacija; rotirana struktura prikazana je u dva posljednja stupca u tablici 4) pokazuje da se percipirana stajališta društva o veteranima mogu kategorizirati u dvije šire dimenzije. Prva se dimenzija odnosi na naknade općenito, što znači da su oni koji materijalne i statusne beneficije ne smatraju pretjeranima istovremeno skloniji društveno i simboličko plaćanje moralnog duga smatrati nedovoljnim. Druga se odnosi na slaganje sa stajalištima o nezasluženom statusu branitelja, odnosno prilično raširenoj zlouporabi materijalnih i statusnih pogodnosti (bilo zbog ograničenja raspolaganja ili lažnog ugleda).

Percipirani braniteljski doprinos i otplata moralnog duga kao korelati subjektivne dobrobiti

Korelacije pokazatelja subjektivne dobrobiti s pokazateljima percipiranog statusa i javnog tretmana branitelja prikazane su u tablici 5.

Tablica 5. Korelacije između pokazatelja subjektivne dobrobiti i percipiranog statusa i javnog tretmana branitelja

	Percipirana naknada	Percipirani status zlouporebe	Osobna dobrobit	Nacionalna dobrobit	Subjektivna dobrobit
Percipirani doprinos	0,474**	-0,013	0,010	0,017	0,019
Percipirana naknada	—	-0,077*	-0,042	0,018	-0,087*
Percipirani status zlouporebe		—	-0,013	-0,112**	-0,036
Osobna dobrobit			—	0,515**	0,632**
Nacionalna dobrobit				—	0,394**

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Napomena: U analizi se koriste prosječne vrijednosti na ljestvici (subjektivna dobrobit) i rezultati komponenti (ostale varijable)

Kao što se može vidjeti iz tablice 5, konkretna braniteljska pitanja su praktički zanemariva za njihovu subjektivnu dobrobit. Percipirana naknada za ratne zasluge tek je u marginalnoj korelaciji sa subjektivnom dobrobiti, dok percipirani doprinos i procijenjena nezasluženaost s njom nisu uopće po-

vezani. Osim toga, procijenjena nezaslužena donekle je povezana s nacionalnom dobrobiti: oni koji su manje zadovoljni situacijom u društvu, istovremeno su skloniji mišljenju o nepravednom načinu ostvarivanja braniteljskih naknada.

Nadalje, kada se promatraju interkorelacije među pokazateljima percipiranog statusa i javnog tretmana branitelja, mišljenja o doprinosu društvu umjereno su povezana s percipiranim naknadama za zasluge: veće pohvale angažmanu branitelja djelomično pretpostavljaju manje zadovoljstvo naknadama.

Osim toga, percipirani doprinos je nediskriminirajući: smatra se neporecivim bez obzira na osobnu i nacionalnu dobrobit, mišljenje o naknadama i procijenjenu zlouporabu statusa.

Zadovoljstvo nadoknadom moralnog duga gotovo je zanemarivo povezano s mišljenjem o načinu na koji je naplaćen: nezadovoljstvo nadoknadom dijelom implicira i nezadovoljstvo procijenjenom nezasluženošću.

Rasprava

Sagledani u cjelini, nalazi istraživanja nude dva glavna uvida kao odgovore na ciljeve rada.

Prvi uvid odnosi se na činjenicu da problemi razmatrani u okviru ovog istraživanja s kojima se branitelji susreću nisu povezani (ili su samo marginalno povezani) s njihovom subjektivnom dobrobiti. Kako stoji u opisu realiziranog uzorka, može se pretpostaviti da su u anketi većinom sudjelovali oni koji se još uvijek zanimaju za ratne i braniteljske teme (četvrt stoljeća nakon rata). Ako pojedini braniteljski problemi odabrani za ovo istraživanje nisu povezani (ili su samo marginalno povezani) s njihovom subjektivnom dobrobiti, može se pretpostaviti da ti problemi imaju još manji značaj kod onih koji su ove teme u većoj mjeri ostavili za sobom i nisu sudjelovali u istraživanju.

Iako ne postoje istraživanja koja bi to potvrdila, razumno je pretpostaviti ili se bez daljnjih istraživanja ne može osporiti, da je javna stigma povezana s privilegijima i načinom na koji su ih stjecali među braniteljima neposredno nakon rata mogla imati manji ili veći učinak na njihove živote. Naime, s jedne strane, nakon rata su bili znatno mlađi, a zbog sumnjičavosti javnosti u veliki udio lažnih branitelja svatko se *a priori* mogao smatrati sumnjivim dok se ne dokaže suprotno. Takvo narušavanje ugleda heroja u očima šire javnosti u mlađoj dobi, u kojoj se socijalni identitet u većoj mjeri formira, moglo je više utjecati na njihovo samopouzdanje (a time i na kvalitetu života i zadovoljstvo njime, općenito). S druge strane, osim narušavanja ugleda, uvodno opisane javno-političke turbulencije, te moguće smanjenje prava,

mogle su izazvati veći strah od pada životnog standarda i gubitka perspektive (što je, kako je opisano, kulminiralo u prosvjedima). Kada se političkom odlukom odustalo od smanjivanja prava prestali su strahovi, čak i kod onih koji su zbog nepravednog stjecanja braniteljskog statusa mogli biti najviše pogođeni. Mrlja koju su ostavili na ugledu branitelja u javnosti se više gotovo i ne primjećuje, ali sami veterani to i dalje smatraju zabrinjavajućim i to dobro uočavaju. No to ne umanjuje njihovo visoko vrednovanje vlastitog doprinosa društvu i nije bitno (ili barem više nije) povezano s njihovom subjektivnom dobrobiti.

U cjelini, mrlja stigme vezana za povlašteni status i način na koji se on stječe među braniteljima s vremenom je izblijedjela. Tome u prilog govore i odgovori na dva dodatna, a nespomenuta, pitanja u istraživanju, koja odražavaju svijest da javnost branitelje ne ocjenjuje na temelju stvarnih uvida u njihovu situaciju: velika većina (87%) ispitanika svjesna je da javnost o braniteljima zaključuje na temelju istupa nekolicine, a gotovo isto toliko (82%) smatra da ih spomenuta nekolicina politički i javno aktivnih ne predstavlja na pravi način (iznoseći vlastita mišljenja i interese, a ne stavove i interese braniteljske populacije u cjelini).

Konačno, nestankom opasnosti ponovnog administrativnog pravdanja vlastitog statusa tijekom eventualne revizije zakona, branitelji su se mogli mirnije posvetiti vlastitom životu. Moguća je i svojevrsna prilagodba, odnosno prestanak viših očekivanja od razvoja situacije u društvu i (subjektivno) zadovoljavajuće društvene i simboličke naknade za ratne zasluge (poznato je da se ratna iskustva i žrtve nikada ne mogu adekvatno nadoknaditi; Žunec, 2006).

Dakle, život branitelja je dobar u onoj mjeri u kojoj su se za to sami pobrinuli uz pomoć onih koji su im bliski. Na to upućuje ne samo subjektivno zadovoljstvo, već i evidentirano objektivno stanje. Kao što je prikazano u tablici 2, subjektivno zadovoljstvo životnim standardom nije visoko (prosjeak je 4,1 na ljestvici od 1 do 10, odnosno 46% ispitanika je barem umjereno zadovoljno). Ali objektivno (tablica 1), većina ima redovita primanja (plaću ili mirovinu, uključujući i braniteljska prava) i nisu prepušteni sami sebi: u braku su ili u stalnoj vezi, imaju djecu i time su također zadovoljni, kao i prihvaćenosti u zajednici u kojoj žive.

Drugi uvid odnosi se na činjenicu da je zadovoljstvo osobnom sferom i šire (socijalno-politički) funkcionalno uzmemo li u obzir izraženo nezadovoljstvo stanjem u društvu. Uz relativno najveće nezadovoljstvo politikom i gospodarstvom (tablica 2), povjerenje u političke institucije, one koji su zaduženi za cjelokupno funkcioniranje društva i posebnu skrb za branitelje te zastupanje njihovih interesa, izrazito je nisko (vidi Šakić i sur., 2018) prema

istom izvoru. Iako su u mnogočemu institucionalno potpomognuti, između 65% i 93% ispitanika ima manje od prosječnog povjerenja u Vladu, Ministarstvo pravosuđa (zaduženo za reguliranje formalnopravnog statusa branitelja), Ministarstvo hrvatskih branitelja i braniteljske udruge koje potječu iz Domovinskog rata (kao dio civilnog sektora).

Prema istom izvoru, sukladno niskim očekivanjima od institucionalne sfere, dvije trećine (66%) ispitanika navodi da se u rješavanju egzistencijalnih problema moraju previše oslanjati na privatnu pomoć (obitelj i prijatelji). Budući da je usprkos tome subjektivna dobrobit umjereno visoka, može se pretpostaviti da privatna ili mikrosocijalna kompenzacija bitno umanjuje učinak javnih (institucionalnih, makrosocijalnih) deficita. Izvan empirijskog i teorijskog okvira ovog rada dodatna potvrda za tu pretpostavku može se potražiti u Sztompkinovoj (1999) analizi dinamike privatno-javnih odnosa u tranzicijskim društvima. Taj je odnos prema spomenutom autoru prošao kroz tri faze. Prva faza odnosi se na tipično privatno-javno neprijateljstvo u autokratskim društvima (gdje prevladava kultura institucionalnog i općeg nepovjerenja). Druga faza odnosi se na početno prijelazno razdoblje, ono između sloma starih (autokratskih) institucija i nedovoljne zrelosti novih (demokratskih). U tom normativno-pravnom vakuumu provedena je privatizacija obilježena koruptivnim bogaćenjem manjine («nove elite») i osiromašenjem većine. Prepušteni sami sebi, većina ih se vodila privatnom potporom, od osiguravanja egzistencije i perspektive do zaobilaženja sustava i izbjegavanja nametanja privatnih (neformalnih) jamstava u poslovanju (siva i crna ekonomija). Stoga se u toj fazi, još uvijek obilježenoj horizontalnim i vertikalnim nepovjerenjem, odnos osobne i javne sfere djelomice sveo na privatne kompenzacije javnih ili institucionalnih nefunkcioniranja ili lošeg funkcioniranja. Kao što je uvodno rečeno, stanje u Hrvatskoj bilo je posebno teško zbog rata. Privatna potpora, suočavanje i zaobilaženje sustava poprimili su takve razmjere da je, primjerice, udio sivog i crnog u nacionalnoj ekonomiji porastao na četvrtinu (među najvećim udjelima u Europi; Williams i Franić, 2016). Treća faza započela je nakon radikalnih institucionalnih (političkih) i gospodarskih reformi. Tek u ovoj fazi odnos privatno-javno postao je sličan onom u demokratskim društvima, obilježen uzajamnim povjerenjem i suradnjom, barem u zemljama koje mogu poslužiti kao uspješni primjeri tranzicije (poput Poljske, koju je Sztompka istaknuo kao primjer). Međutim, također treba spomenuti da su značajne varijacije među tranzicijskim zemljama u tom pogledu još uvijek prisutne (Medve-Bálint i Boda, 2014; Eurostat, 2021). U prosjeku, nove demokracije još nisu dosegnule stare, ni kulturu povjerenja dovoljno stabilnu da bude otporna na njezine povremene erozije (Fukuyama, 1999; Putnam, 2000).

Nalazi ovog istraživanja upućuju na to da branitelji zapravo dijele sudbinu nacije kojoj pripadaju, unatoč subjektivnom nezadovoljstvu tretmanom javnosti, institucionalnom potporom i dijelom preuzetom negativnom javnom slikom o nepošteno stečenim beneficijama.

Na kraju, treba podsjetiti da se radi o subjektivnim pogledima na osobnu i društvenu stvarnost. Objektivno, Hrvatska je stabilna demokracija koja je ostvarila svoje glavne strateške međunarodne ciljeve: članstvo u UN-u (1992.), NATO-u (2009.) i EU-u (2013.). Daljnji ciljevi, ulazak u schengenski prostor i pristupanje Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, još uvijek su na čekanju, ali se uskoro očekuju (budući da su glavne prepreke već prevladane). Što se tiče unutarnjih poslova, konjunktura je, prema statističkim podacima, stabilna i dugoročno sporo raste (Hrvatska narodna banka / Hrvatska narodna banka, 2020), usprkos povremenim refleksijama globalne recesije (Rutkowski i Madžarević-Šujster, 2010).

No moguće je da subjektivna očekivanja rastu brže od poboljšanja objektivnih uvjeta (prema Daviesovu obrascu inkrementalne relativne deprivacije; Davies, 1969), što kompenzacijski privatno-javni (institucionalni) odnos čini trajnim, kako pokazuju navedena istraživanja. Pritom ne treba zaboraviti da očuvanje životnog zadovoljstva kroz privatne kompenzacije makrosocijalnih nedostataka (kako kod branitelja, tako i kod opće populacije) doprinosi i očuvanju političke stabilnosti i socijalnog mira.

Zaključna napomena

Koliko god nezadovoljstvo branitelja stanjem u društvu i odnosom prema braniteljima bilo objektivno utemeljeno, rezultati upućuju na to da je privatna (osobna) kompenzacija učinkovita. Ovo istraživanje upućuje na to da je zadovoljstvo osobnom sferom visoko unatoč značajnim kompenzacijskim opterećenjima. Stoga je razumno zaključiti da je dovoljno otporno da njegova socioekonomska funkcionalnost ne preraste u unutarnju disfunkciju, barem ne u većoj mjeri. No iako je udio onih kojima kompenzacija izostaje (ili nije moguća) relativno malen, to ne znači da je i njihov apsolutni broj malen. Ako se uzme u obzir brojnost braniteljske populacije, možda postoje tisuće pojedinaca koji mogu imati ozbiljne poteškoće jer su nezadovoljni institucionalnim pristupom i širim društvenim tretmanom, a privatno se nemaju na koga osloniti (ili zato što su njihovi privatni odnosi ozbiljno narušeni).

No to nije predmet ovog istraživanja, ali je bio i bit će predmet istraživanja s drugim fokusom. Nalazi ovog istraživanja mogli bi, primjerice, biti poticaj za testiranje univerzalnosti Stompkinih konceptualnih tvrdnji o naknadama i među veteranima u drugim društvima.

Ovo istraživanje također sugerira (ne dokazuje) da bi kod veterana njihovi uži socijalni krugovi mogli biti prepreka pretvaranju vanjske u internaliziranu stigm (bez degradiranja intimnosti). Potrebna su dodatna i uže usmjerena istraživanja kako bi se ispitalo u kojoj bi mjeri i pod kojim okolnostima to moglo biti točno.

Etičko odobrenje

Istraživanje je odobrilo Etičko povjerenstvo Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, br. 11-73/21-1463 (2021., 9. srpnja).

Suprotstavljeni interesi

Autori nemaju suprotstavljenih interesa za deklarirati.

Literatura

- Abdel-Khalek, A. (2006). Measuring Happiness with a Single-Item Scale. *Social Behavior and Personality: an International Journal*, 34: 139-150. <https://doi.org/10.2224/sbp.2006.34.2.139>.
- Algra, G., Elands, M., & Schoeman, J. R. (2007). The media and the public image of Dutch veterans from World War II to Srebrenica. *Armed Forces & Society*, 33(3): 396-413. doi:10.1177/0095327X06297240.
- Badov, K. (2018). Politička participacija i stranačke preferencije ratnih veterana u Hrvatskoj (Political participation and preferences of war veterans in Croatia). *Politička misao*, 55: 82-103.
- Baxter, M. (2016). A better RIM weighting algorithm. *International Journal of Market Research*, 58(4): 621-634. <https://doi.org/2501/IJMR-2016-036>.
- Benčić Kužnar, A. (2020). Homeland War and the Work of Memory: From communicative to cultural memory. *Polemos*, 23(47): 33-51.
- Bovan, K., Baketa, N. (2022). Stability and/or change? Institutional trust in Croatia in 1999—2020. *Croatian Sociological Review*, 52 (1): 31-60.
- Budak, J., & Rajh, E. (2012). Corruption survey in Croatia: Survey confidentiality and trust in institutions. *Društvena istraživanja*, 21(2): 291-313. <https://doi.org/10.5559/di.21.2.01>.
- Burkett, B. G., & Whitley, G. (1998). *Stolen Valor: How the Vietnam Generation Was Robbed of Its Heroes and Its History*. Dallas, Texas: Verity Press.
- Camacho, P. R. (2007). Veterans and veterans' issues. *Armed Forces & Society*, 33(3): 313-315. <https://doi.org/10.1177/0095327X06297589>.
- Corrigan, P. W., Larson, J. E., & Ruesch, N. (2009). Self-stigma and the «why try» effect: impact on life goals and evidence-based practices. *World Psychiatry*, 8(2): 75-81. <https://doi.org/10.1002/j.2051-5545.2009.tb00218.x>.
- Crisp, A. H, Gelder, M. G, Rix, S., Meltzer, H. I, & Rowlands, O. J. (2000). Stigmatisation of people with mental illnesses. *British Journal of Psychiatry*, 177(1): 4-7. <https://doi.org/10.1192/bjp.177.1.4>

- Davies, J. C. (1969). The J-curve of rising and declining satisfactions as a cause of some great revolutions and a contained rebellion. In H. D. Graham & T. R. Gurr (Eds.), *The history of violence in America: Historical and comparative perspectives* (pp. 690-730). New York: Praeger.
- Diener, E. (2006). Guidelines for National Indicators of Subjective Well-Being and Ill-Being. *Journal of Happiness Studies*, 7 (4): 397-404.
- Diener, E., Lucas, R. E., & Oishi, S. (2018). Advances and Open Questions in the Science of Subjective Well-Being. *Collabra: Psychology*, 4(1), 15. <https://doi.org/10.1525/collabra.115>.
- Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2004). Beyond money: Toward an economy of wellbeing. *Psychological Science in the Public Interest*, 5, 1-31.
- Domjančić, S. (2015). Croatian perception of war — between the liberal and national-pathetic. *Polemos*, 18(36): 11-27.
- Durkheim, É. (1895). *Les règles de la méthode sociologique*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Edelman, J. (2018). *Veterans Well-Being Survey*. Chicago, IL: Daniel J. Edelman Holdings, Inc.
- Eurostat (2021). *Living conditions in Europe — income distribution and income inequality*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Income_poverty_statistics/hr.
- Fukuyama, F. (1999). *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstruction of Social Order*. New York: Free Press.
- Gibson, S. (2012). Supporting the troops, serving the country: Rhetorical commonplaces in the representation of military service. In S. Gibson & S. Mollan (Eds.), *Representations of peace and conflict* (pp. 143-159). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137292254_8.
- Gilbert, D. T. (2007). *Stumbling on happiness*. New York: Vintage Books.
- Goffman E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.
- Golby, J., Feaver, P., Dropp, K. (2018). Elite military Cues and public opinion about the use of military force. *Armed Forces & Society*, 44, 1, 44-71. [doi:10.1177/0095327X16687067](https://doi.org/10.1177/0095327X16687067)
- Greenberg Quinlan Rosner Research (2014). *Strengthening Perceptions of America's Post-9/11 Veterans: Survey Analysis Report*. Washington, DC: Greenberg Quinlan Rosner Research.
- Haller, M., & Hadler, M. (2006). How social relations and structures can produce happiness and unhappiness: an international comparative analysis. *Social Indicators Research*, 75: 169-216.
- Heijnders, M., & Van Der Mei, S. (2006). The fight against stigma: An overview of stigma-reduction strategies and interventions. *Psychology, Health & Medicine*, 11(3): 353-363. <https://doi.org/10.1080/13548500600595327>.
- Hinshaw, S. P. (2009). *The Mark of Shame: Stigma of Mental Illness and an Agenda for Change*. Oxford: Oxford University Press.

- Hrvatska narodna banka/Croatian National Bank (2020). *Glavni makroekonomski indikatori*. <https://www.hnb.hr/statistika/glavni-makroekonomski-indikatori>.
- Kaliterna Lipovčan, Lj., & Prizmić, Z. (2020). Croatia, personal well-being index. U F. Maggiano (ur.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research* (str. 1-5). Cham: Springer Nature Switzerland. https://doi.org/10.1007/978-3-319-69909-7_3995-2.
- Kintzle, S. & Castro, C. A. (2018). Examining Veteran Transition to the Workplace through Military Transition Theory. U P. D. Harms and P. L. Perrewe (ur.), *Occupational Stress and Well-Being in Military Contexts: Research in Occupational Stress and Well-Being, Vol. 16* (str. 117-127). England: Emerald Publishing Limited.
- Krebs, R. R., Ralston, R. & Rapport, A. M. (2020). *Why they fight: How perceived motivations for military service shape support for the use of force*. University of Minnesota and University of Cambridge.
- Leventman, S. (1975). Official neglect of Vietnam veterans. *Journal of Social Issues*, 31(4): 171-180. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1975.tb01019.x>.
- Link, B. G. & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology*, 27(6): 363-385. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363>.
- Link, B. G., Wells, J., Phelan, J. C., & Yang, L. (2015). Understanding the Importance of «Symbolic Interaction Stigma»: How Expectations about the Reactions of Others Adds to the Burden of Mental Illness Stigma. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 38(2): 117-124. <https://doi.org/10.1037/prj0000142>.
- MacLean, A., & Kleykamp, M. (2014). Coming Home: Attitudes toward U.S. Veterans Returning from Iraq. *Social Problems*, 61(1): 131-154. <https://doi.org/10.1525/sp.2013.12074>.
- MacLean, A., & Kleykamp, M. (2021). Generations of veterans: Socioeconomic attainment from World War II to the Contemporary Era. *Social Science History*, 45(1): 83-110. <https://doi.org/10.1017/ssh.2020.42>.
- Markowitz, F. E. (2014). Labeling Theory and Mental Illness. U D. P. Farrington and J. Murray (Eds.), *Advances in Criminological Theory, Vol. 18* (str. 45-62). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Markowitz, F. E., Kintzle, S. M., Castro, C. A., & Lancaster, S. (2020). Effects of Perceived Public Regard on the Well-Being of Military Veterans. *Society and Mental Health*, 10(3): 291-304. <https://doi.org/10.1177/2156869319894372>.
- Martindale, & M., Poston, D. L. (1979). Variations in veteran/nonveteran earnings patterns among World War II, Korea, and Vietnam War cohorts. *Armed Forces & Society*, 5(2): 219-243. <https://doi.org/10.1177/0095327X7900500202>.
- Maslow, A. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row Publishers.
- Medve-Bálint, G., & Boda, Z. (2014). The poorer you are, the more you trust? The effect of inequality and income on institutional trust in East-Central Europe. *Czech Sociological Review*, 50(3): 419-453. <https://doi.org/10.13060/00380288.2014.50.3.104>.

- Nießen, D., Groskurth, K., Rammstedt, B., & Lechner, C. M. (2020). *General Life Satisfaction Short Scale (L-1). Zusammenstellung sozialwissenschaftlicher Items und Skalen (ZIS)*. <https://doi.org/10.6102/zis284>.
- Phillips, R. (2020). The Stigmatized Hero? A Review of UK Opinion Polls and Surveys on Perceptions of British Veterans in UK Society. *Journal of Veterans Studies*, 6(1): 64-84. <https://doi.org/10.21061/jvs.v6i1.150>.
- Popović, B. (2016). Od kulture otpornosti i zahvalnosti do društvenog priznanja (From a culture of hardiness and gratefulness to social recognition). *Polemos*, 19(37): 33-50.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Renne, K. S. (1974). Measurement of Social Health in a General Population Survey. *Social Science Research*, 3(1): 25-44. [https://doi.org/10.1016/0049-089X\(74\)90017-9](https://doi.org/10.1016/0049-089X(74)90017-9).
- Rihtar, S. (2016). *Pilarov barometar hrvatskoga društva: izvještaj*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Rosenberg, M., & McCullough, B. C. (1981). Mattering: Inferred significance and mental health among adolescents. *Research in Community and Mental Health*, 2: 163-182.
- Rutkowski, J. & Mađarević-Šujster, S. (2010). *Hrvatska: socijalni utjecaj krize i jačanje otpornosti*, Zagreb, Washington: The World bank Office Croatia.
- Sagan, S. D., Valentino, B. A. (2019). Just war and unjust soldiers: American public opinion on the moral equality of combatants. *Ethics & International Affairs*, 33(4): 411-444. <https://doi.org/10.1017/S0892679419000431>.
- Skopp, N. A., Bush, N. E., Vogel, D. L., Wade, N. G., Sirotin, A. P., McCann, R. A., & Metzger-Abamukong, M. J. (2012). Development and Initial Testing of a Measure of Public and Self-Stigma in the Military. *Journal of Clinical Psychology*, 68(9), 1036-1047. <https://doi.org/10.1002/jclp.21889>.
- Smith, K.W., Avis, N. E., & Assmann, S. F. (1999). Distinguishing between quality of life and health status in quality of life research: a meta-analysis. *Quality of Life Research*, 8(5), 447-459. <https://doi.org/10.1023/a:1008928518577>.
- Šakić, V., Kaliterna Lipovčan, Lj., Mlačić, B., Milas, G., Brajša Žganec, A., Rihtar, S., & Živić, D. (2018). *Istraživanje potreba i kvalitete življenja hrvatskih branitelja i stradalnika domovinskog rata te članova njihovih obitelji. Završno izvješće*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šakić, V. (1993). Opći okvir proučavanja srpske agresije na Hrvatsku 1991... *Društvena istraživanja*, 2-3(4-5): 217-245. <https://hrcak.srce.hr/32521>.
- Šakić, V. (1999) Socijalna pravednost i privatizacija u Hrvatskoj — Sociopsihološki pogled, U D. Čengić & I. Rogić (ur.), *Privatizacija i javnost* (str. 175-213). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štulhofer, A. (2000). *Nevidljiva ruka tranzicije: ogledi iz ekonomske sociologije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.

- Štulhofer, A. (1998). Krivudava staza hrvatske privatizacije. U I. Rogić & Z. Zeman (ur.), *Privatizacija i modernizacija* (str. 165-177). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šućurović, S., Mikloušić, I., Knežević, M. (2017). *Psihosocijalna prilagodba hrvatskih branitelja: individualna i društvena perspektiva*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šundalić, A. (1998). Na putu otkrivanja ekonomske kulture kapitalizma. U I. Rogić & Z. Zeman (ur.), *Privatizacija i modernizacija* (str. 181-194). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Taylor, J., & Turner, R. J. (2001). A Longitudinal Study of the Role and Significance of Mattering to Others for Depressive Symptoms. *Journal of Health and Social Behavior*, 42: 310-325.
- The International Wellbeing Group (2006). *Personal Wellbeing Index-Adult* (Manual 4th ed.). Melbourne: Australian Centre on Quality of Life, Deakin University.
- Transparency International (2019). *Corruption Perceptions Index 2019*. Berlin: Transparency International.
- Xie, J. (1992). The Socioeconomic Status of Young Male Veterans, 1964—1984. *Social Science Quarterly*, 73(2): 379-396.
- Williams, C., & Franić, J. (2016). Explaining participation in the informal economy in post-socialist societies: A study of the asymmetry between formal and informal institutions in Croatia. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 24(1): 51-65. <https://doi.org/10.1080/0965156X.2015.1118817>.
- Williamson, V., Greenberg, N., & Stevelink, S. A. M. (2019). Perceived stigma and barriers to care in UK Armed Forces personnel and veterans with and without probable mental disorders. *BMC Psychology*, 7: 75. <https://doi.org/10.1186/s40359-019-0351-7>.
- World Health Organization (1948). *Constitution of World Health Organization (Basic documents)*. Geneva: World Health Organization.
- Wright, B. K., Kelsall, H. L., Sim, M. R., & Clarke, D. M. (2018). Quality of Life in GulfWar Veterans: the Influence of Recency and Persistence of Psychiatric Morbidity. *Applied Research Quality Life*, 14(1): 23-38. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9579-7>.
- Žunec, O. (2006). Apsolutna žrtva i relativna kompenzacija: proturječja društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide. *Polemos*, 9(2): 11-41.

Stanko Rihtar, Vlado Šakić, Antun Plenković:
Public Image and Subjective Welfare of Croatian Veterans

The public opinion towards war veterans is in many cases controversial. On the one hand, they are respected, treated as heroes and valuable members of society, and their war merits were compensated through material, social and symbolical means. On the other hand, they are often

marginalized, and their stigmatization is not uncommon: It is most often related to the psychological consequences of war trauma, but also to assumed dubious motives for joining the military (such as improving social and material status, disturbed personality, etc.). It is well-known that self-stigmatization is difficult to bear, so publicly-created negative images, if exaggerated, can have particularly severe consequences on the lives of defenders and veterans. In order to answer that question, an online survey conducted with 749 Croatian veterans from the Homeland War (1991—1995) sought to fulfill two goals: first, to examine to what extent the veterans adopted the positive and negative images about their population; and second, to determine how it is related to their subjective well-being. The results show that almost all veterans are aware of and emphasize their merits, but they partly accepted negative views of their status. Additionally, it was shown that the mentioned veterans' problems are not related or are only marginally related to their subjective well-being. The findings are interpreted in a broader context, taking into account the phenomenon of personal compensation of public (macrosocial) deficits, typical of transitional societies.

Key words: *Croatia, defenders, public opinion, stigma, contribution, compensation*

Radna aktivnost branitelja: iskustva i stavovi o mjerama na tržištu rada¹

Geran-Marko MILETIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Nenad POKOS

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 30. 6. 2022.

UDK:

331.5(497.5):355.097(497.5)"1991/1995"

331.106.47(497.5):355.097(497.5)"1991/1995"

331.574(497.5):355.097(497.5)"1991/1995"

Doi: 10.5559/pi.17.32.10

U radu se analiziraju radna aktivnost i položaj na tržištu rada hrvatskih branitelja Domovinskog rata u dobi od 45 do 64 godina. Na temelju 798 ispunjenih anketnih upitnika branitelja iz pet županija i Grada Zagreba proizlazi da je 54,8% branitelja radno aktivno dok ih je 43,9% umirovljeno. Svaki peti radno aktivni branitelj zaposlen je u djelatnosti javne uprave i obrane, a oko 17% obavlja djelatnost u građevinarstvu. Anketom se istražilo i poznavanje programa Ministarstva hrvatskih branitelja namijenjenih zapošljavanju i samozapošljavanju branitelja. Rezultati pokazuju da 7% ispitanika nije uopće ili nije dovoljno informirano o programima, a njih samo oko 6% kazalo je su o tim programima odlično informirani. Među braniteljima uključenim u neki od programa za zapošljavanje ili samozapošljavanje prevladavaju oni koji su s programima upoznati preko braniteljskih udruga i internetske stranice Ministarstva hrvatskih branitelja. Gledajući proceduru korištenja mjera u cjelini, polovica branitelja navela je da su uglavnom ili potpuno zadovoljni ulaskom u mjeru zapošljavanja ili samozapošljavanja.

Ključne riječi: hrvatski branitelji, radna aktivnost, djelatnost, zanimanje

Uvod

Izuzimajući istraživanja o hrvatskim braniteljima Domovinskog rata s povijesnog aspekta, činjenica je da su istraživanja o pojedinim obilježjima branitelj-

¹ Zaposlenici Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar dr. sc. Geran-Marko Miletić i prof. dr. sc. Nenad Pokos napisali su znanstveni članak »Radna aktivnost branitelja: iskustva i stavovi o mjerama na tržištu rada« za provedeno znanstveno istraživanje »Aspekti radne (ne)aktivnosti branitelja« u sklopu projekta »Analiza društvenih faktora koji utječu na kvalitetu života braniteljske populacije — smjernice za budućnost« (UP.04.2.1.06.0004) sufinanciranog sredstvima Europske unije iz Europskoga socijalnog fonda na poziv »Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada«.

ske populacije još uvijek rijetka i sporadična. Jedno je od takvih neistraženih obilježja njihova radna (ne)aktivnost i položaj na tržištu rada. Često se u javnosti nailazi na stereotipne prikaze prema kojima hrvatski branitelji žive na račun državne pomoći, s brojnim povlasticama i privilegijima. Prva studija koja je osporila takve tvrdnje objavljena je 2017. godine, a temelji se na podacima Državnog zavoda za statistiku odnosno analizi demografskih, socioekonomskih i drugih obilježja o hrvatskim braniteljima dobivenih Popisom stanovništva 2011. godine.² Između ostalog, autori studije navode kako »analizom spomenutih obilježja nadležna tijela za hrvatske branitelje i javnost mogu steći jasniju sliku o hrvatskim braniteljima kao populaciji, što je osobito važno zato što se u javnosti često mogu čuti netočne informacije o hrvatskim braniteljima, ali i predrasude«. ³ Jedan od autora studije na drugome mjestu ističe: »Tako bi slika prosječnoga hrvatskoga branitelja, kada bi se morao napraviti izvjesni presjek većine medijskih izvješća, glasila: nezaposleni muškarac kasnih 50-ih ili ranih 60-ih godina života koji uživa u nerealno visokim socijalnim primanjima kao što su visoke mirovine ili invalidnine.« ⁴ Takvi stavovi proizlaze iz činjenice da se nakon Domovinskog rata omogućivalo znatno ranije umirovljenje branitelja s afirmativnim ciljevima i očekivanim pozitivnim efektima kako bi dobili egzistencijalnu sigurnost. Te su odluke ujedno bile primarne mjere socijalne politike, no rezultirale su i nekim negativnim učincima kao što je premještanje iz još radno aktivne populacije u neaktivnu (umirovljenike). Time se određeni dio branitelja suočio s gubitkom smisla i osjećaja identiteta, konfliktnim situacijama s prijateljima i u obitelji, psihosocijalnim poremećajima itd.

Međutim, nešto drukčiju sliku prosječnoga hrvatskoga branitelja prikazuju podatci objavljeni u navedenoj studiji iz 2017., ponajprije u poglavlju koje se bavi ekonomskom aktivnošću braniteljske populacije i njihovim položajem na tržištu rada.

Temeljni cilj rada je istražiti radnu aktivnost branitelja u dobi od 45 do 64 godina jer se posljednji relevantni podatci o tom obilježju odnose na stanje iz Popisa 2011. (*Demografska i socioekonomska obilježja hrvatskih branitelja*). Osim toga, danas najmlađi branitelji imaju najmanje 45 godina, a stu-

² Zoran Šućur, Zdenko Babić i Jelena Ogresta, *Demografska i socioekonomska obilježja hrvatskih branitelja. Prema Popisu stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine*, Ministarstvo hrvatskih branitelja i Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2017.

³ Isto, str. 7.

⁴ Zdenko Babić, »Uz Dan hrvatskih branitelja. Hrvatski branitelji borili su se i za 'hrvatske nogometne ratnike'«. <https://www.glas-koncila.hr/uz-dan-hrvatskih-branitelja-hrvatski-branitelji-borili-su-se-i-za-hrvatske-nogometne-ratnike> (pristupljeno 25. 6. 2022.).

dija iz 2017. odnosila se na branitelje koji su pri Popisu 2011. imali između 35 i 64 godina života. Rezultati ovog istraživanja pokazuju i poznavanje postojećih programa, prava i mjera za zapošljavanje kod poslodavaca i samozapošljavanje te zadovoljstvo njima.

Svrha istraživanja jest utvrditi postojeće stanje radne aktivnosti branitelja te na temelju dobivenih spoznaja utvrditi koliko su postojeće mjere (potpore) za zapošljavanje učinkovite za braniteljsku populaciju.

Potrebno je napomenuti da se pod ekonomski aktivnim stanovništvom u užem smislu razumijeva trenutačno aktivno stanovništvo, tj. stanovništvo koje sudjeluje u procesu rada, te se zato još naziva radna snaga. Primjerice, prema metodološkim napomenama Popisa stanovništva iz 2011. trenutačno aktivno stanovništvo ili radna snaga jesu zaposlene i nezaposlene osobe starije od 15 godina, razvrstane prema ekonomskoj aktivnosti u referentnom tjednu:⁵

a) zaposleni su osobe koje su u referentnom tjednu obavljale bilo kakav posao za plaću u novcu ili naturi;

b) nezaposleni su osobe koje u referentnom tjednu nisu obavljale nikakav posao za novac ili plaćanje u naturi, u posljednja četiri tjedna prije anketiranja aktivno su tražile posao te bi ponuđeni posao mogle početi obavljati u iduća dva tjedna.

Za razliku od njih neaktivno stanovništvo čine sve osobe mlađe od 15 godina te sve osobe stare 15 i više godina koje nisu zaposlene ili nezaposlene. Neaktivne osobe dijele se na umirovljenike, osobe koje se bave obvezama u kućanstvu, učenike ili studente te ostale neaktivne osobe.

Prema zakonskoj odredbi hrvatski branitelj iz Domovinskog rata je osoba koja je organizirano sudjelovala u obrani neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti odnosno suvereniteta Republike Hrvatske kao pripadnik Oružanih snaga Republike Hrvatske (Zbora narodne garde, Hrvatske vojske, ministarstva nadležnog za obranu, Policije, ministarstva nadležnog za unutarnje poslove i Hrvatskih obrambenih snaga) ili kao pripadnih naoružanih odreda Narodne zaštite.⁶

Metoda i uzorak

Podatci analizirani u ovome radu prikupljeni su anketnim istraživanjem koje je u sklopu projekta »Analiza društvenih faktora koji utječu na kvalitetu ži-

⁵ Te su definicije navedene u metodološkim objašnjenjima Popisa stanovništva iz 2011. (Državni zavod za statistiku, 2011), gdje su detaljnije navedeni i primjeri koje osobe ulaze u neku od tih dviju kategorija.

⁶ Zakon o hrvatskim braniteljima iz Domovinskog rata i članovima njihovih obitelji (NN 121/2017).

vota braniteljske populacije — smjernice za budućnost» proveo Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u proljeće 2022. godine. U uvodu je naznačeno da smo u radu fokusirani na obilježja radne aktivnost braniteljske populacije u Hrvatskoj, a to je naše anketno istraživanje usmjerilo na osobe sa statusom hrvatskog branitelja iz Domovinskog rata u dobi između 45 i 64 godine.

Samo anketno istraživanje provedeno je kombiniranjem dvaju načina prikupljanja podataka. Za anketiranje smo uz klasičnu tehniku papir-i-olovka koristili i online obrazac čime se htjelo omogućiti dohvat većeg broja pripadnika braniteljske populacije u relativno kraćem vremenu. Upitnik je u obje varijante imao ukupno 24 pitanja. Ispitanici su prije anketiranja upoznati sa sadržajem i svrhom istraživanja te im je zajamčena povjerljivost prikupljenih podataka.

Pri planiranju uzorka pozornost je posvećena i izbjegavanju potencijalnih rizika koji bi mogli otežati uključivanje potrebnog broja ispitanika u istraživanje. Naime, bez obzira na to što se u hrvatskim okvirima radi o brojnoj populaciji, prostorna i društvena disperziranost hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata znatno otežava provedbu istraživanja na probabilističkom uzorku. Stoga smo se pri uzorkovanju oslonili na tzv. metodu snježne grude. Konkretno, ispitanike smo u istraživanje ciljano regrutirali uz pomoć braniteljskih udruga. Za tu svrhu obratili smo se prvo osobama čiji kontakti su navedeni u registru udruga. Identificiranim kontaktima upućen je poziv za sudjelovanje u istraživanju te molba da nakon što popune anketni upitnik, isti poziv i molbu proslijede svojim članovima, odnosno drugim braniteljima. Pritom smo kontaktirali udruge s područja Ličko-senjske, Splitsko-dalmatinske, Varaždinske, Vukovarsko-srijemske i Zadarske županije te Grada Zagreba. U istraživanju je ukupno prikupljeno 798 ispravno popunjenih anketnih obrazaca. U Tablici 1 prikazana su osnovna obilježja realiziranog uzorka.

Razdioba u Tablici 1 pokazuje da je uzorkom obuhvaćeno oko 9% žena te oko 91% muškaraca. S obzirom na dob, vidimo da su se ispitanici gotovo ravnomjerno podijelili u dvije veće dobne kategorije, oko 49% ih je u dobi između 45 i 54 godine, a oko 5 % staro je između 55 i 64 godine. Prema najvišem postignutom stupnju obrazovanja, ispitanika sa završenom osnovnom školom, nepotpunom osnovnom školom ili bez škole u uzorku je bilo oko 4%, sa završenom srednjom školom oko 68%, a oko 28% ispitanika imalo je završenu visoku/višu školu ili studij uključujući i magisterij znanosti ili doktorat.

Ovdje je svakako potrebno staviti navedene podatke u relaciju s dostupnim pokazateljima populacijskih vrijednosti. Za takvo što prikladno je osloniti se na spomenutu studiju *Demografska i socioekonomska obilježja hrvatskih branitelja* iz 2017. godine. Riječ je o studiji u kojoj su usporedno pri-

kazana obilježja braniteljske i opće populacije pri čemu su osnova za izradu analiza bili podatci Registra hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata te rezultati Popisa stanovništva, kućanstava i stanova iz 2011. godine.

Tablica 1. Osnovna obilježja anketiranih branitelja (%)

spol	1) muškarci	91,1
	2) žene	8,9
dob	1) 45–54 godine	49,4
	2) 55–64 godine	50,6
obrazovanje	1) osnovna škola ili manje	4,4
	2) dvogodišnja ili trogodišnja srednja škola (KV ili VKV)	17,8
	3) četverogodišnja srednja škola	50,0
	4) viša ili visoka škola, preddiplomski ili diplomski studij	24,7
	5) magisterij znanosti, doktorat	3,0
županija stanovanja	1) Grad Zagreb	39,8
	2) Ličko-senjska	4,6
	3) Splitsko-dalmatinska	22,9
	4) Varaždinska	18,5
	5) Vukovarsko-srijemska	8,1
	6) Zadarska	5,9
braniteljski staž	1) do 6 mjeseci	8,5
	2) 6–12 mjeseci	14,6
	3) 1–2 godine	15,2
	4) 2–3 godine	8,9
	5) 3–4 godine	11,9
	6) 4–5 godina	13,8
	7) više od 5 godina	27,0
Status hrvatskog ratnog vojnog invalida (HRVI) iz Domovinskog rata	1) da	41,9
	2) ne	58,1
Stupanj oštećenja organizma ispitanika sa statusom HRVI	20–39%	50,2
	40–59%	30,4
	60–79%	12,1
	80–100%	7,4

Usporedba podataka za spol, dob i obrazovanje prikazanih u Tablici 1 s onima iz spomenute studije — jasno, uzimajući u obzir da je u međuvremenu došlo do starenja braniteljske populacije i da je naše istraživanje usmjereno samo na dio te populacije — otkriva da naš uzorak prema ta tri elementa tek nešto manje odstupa od vrijednosti za braniteljsku populaciju. Tako je udio žena u uzorku, 8,9%, nešto veći od njihova udjela u ukupnoj braniteljskoj populaciji, a koji je prema Popisu stanovništva 2011. iznosio 4,9%. Tome je razlog uključivanje pripadnika jedne udruge braniteljica u anketno istraživanje. Kada uspoređujemo dobne kontingente, odnosno onih rođenih

između 1968. i 1977. (osobe koje su u vrijeme našeg anketiranja bile stare između 45 i 54 godine) te onih rođenih između 1958. i 1967. (osobe koje su imale između 55 i 64 godine) vidimo da je 2011. godine njihov omjer bio oko 46,7% naspram 53,3% u korist mlađeg kontingenta. U odnosu na Popis stanovništva 2011. u uzorku je udio tih dviju skupina gotovo podjednak; 49,4 % ispitanika bilo je u dobi 45-54 godine, a 50,6% u dobi 55-64 godine. Iako statistički neznatna, ta se razlika može pripisati većoj smrtnosti branitelja u skupini 55-64 godine proteklih desetak godina. Za razliku od dobne i spolne strukture, kod obrazovne je strukture uočeno ipak nešto veće odstupanje našeg uzorka u odnosu na populacijske vrijednosti. Naime, prema spomenutoj studiji, udio branitelja sa završenom osnovnom školom ili manje iznosio je 17,9%, a u ovom istraživanju 4,4%. Udio onih sa završenom srednjom školom gotovo je jednak; u uzorku 67,8%, a u Popisu 2011. 67,2%, dok su oni s visokom stručnom spremom u istraživanju činili 27,7%, a u Popisu 2011. godine 14,6%. Drugim riječima, u odnosu na ukupnu braniteljsku populaciju iz 2011., našim je uzorkom ipak nešto više zahvaćeno ispitanika sa završenom višom/visokom školom ili studijem, a nešto manje onih sa završenom osnovnom školom ili manje, dok je udio srednjoškolaca u okvirima prosjeka braniteljske populacije. To se može objasniti time što se podatci iz 2011. odnose na cjelokupnu braniteljsku populaciju, pa tako i na one koji su tada bili stari 55 i više godina, a u vrijeme ovog istraživanja imali su više od 65 godina te stoga nisu mogli ući u uzorak. Sasvim je razumljivo da starije dobne skupine, ne samo branitelja već i ostalog stanovništva, imaju nepovoljniju obrazovnu strukturu od mlađih. Drugi razlog je vjerojatno veća obuhvaćenost anketiranih branitelja u većim naseljima (gradovima) gdje je obrazovna struktura znatno povoljnija nego u manjim naseljima (selima).

Iz udjela branitelja po županijama stanovanja proizlazi da je u Gradu Zagrebu bio podjednak udio anketiranih (39,8%) kao i udio branitelja u promatranih šest županija pri Popisu 2011. (37,3%). Slično vrijedi za Splitsko-dalmatinsku županiju (22,9% među anketiranimima, a 25,4% među brojem branitelja iz ovih šest županija 2011.). Ličko-senjska županija ima u uzorku identičan udio (4,6%) kao i u ukupnom broju branitelja iz šest županija. Kod ostale tri županije te su razlike nešto izraženije, pa su tako branitelji iz Varaždinske županije 2011. činili 8,9% svih branitelja iz šest županija, a u uzorku čine 18,5%. Vukovarsko-srijemska županija je prema Popisu 2011. imala 12,2% branitelja u tim županijama, a u istraživanju oni čine 8,1%. Slična je situacija i kod Zadarske županije gdje je udio branitelja 2011. iznosio 11,7%, a u anketnom istraživanju 5,9%. Valja ponovno napomenuti da se podatci iz 2011. odnose na cjelokupnu braniteljsku populaciju, a ovdje samo na one koji su u vrijeme istraživanja imali između 45 i 64 godina.

Što se tiče braniteljskog statusa, razdioba prikazana u Tablici 1 otkriva da je među anketiranim braniteljima njih oko 23% u obrani Republike Hrvatske sudjelovalo do godinu dana, njih oko 15% između jedne i dvije godine, između dvije i tri godine u Domovinskom ratu provelo je oko 22% ispitanika, dok je njih oko 41% organizirano sudjelovalo u obrani neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti odnosno suvereniteta Republike Hrvatske više od četiri godine, odnosno gotovo sve vrijeme trajanja Domovinskog rata. Osim braniteljskog staža, evidentirani su i podatci o statusu hrvatskoga ratnog vojnog invalida (HRVI) te stupnju oštećenja organizma. U Tablici 1 vidimo da je u uzorku bilo oko 42% ispitanika sa statusom HRVI, a među njima oko polovice s oštećenjem organizma od 20 do 39%, oko 43% ih ima oštećenje od 40 do 79%, a njih oko 7% imalo je oštećenje organizma 80% i više.

Rezultati

Osnovna obilježja radne (ne)aktivnosti hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata

Razdioba odgovora na pitanje o radnoj aktivnosti prikazana u Tablici 2 otkriva da je više anketiranih branitelja zaposleno u javnom ili državnom nego u privatnom sektoru, i to u približnom omjeru od dva prema jedan. Raščlanjujući pak udio od 13,4% zaposlenih u privatnom sektoru, vidimo da je otprilike 63% ispitanika u statusu zaposlenika, a ostalih 37% u statusu poslodavca, odnosno obrtnika ili privatnog poduzetnika. Poljoprivrednika je u uzorku prilično malo, tek 0,6%. U radno aktivni kontingent ulazi i 3,3% privremeno zaposlenih te 5,8% onih koji traže zaposlenje.

Nadalje, u Tablici 2 vidimo da u neaktivnom kontingentu dominiraju ispitanici koji su u mirovini, a uzorkom ih je obuhvaćeno oko 44%. Pritom je zanimljiv podatak da značajan broj ispitanika uz mirovinu obavlja neki posao za koji je plaćen. Udio takvih ispitanika, bez obzira na to koriste li pritom zakonsku mogućnost ili na neki drugi način uz mirovinu uspijevaju ostvariti radom i drugi prihod, bio je oko 8%. Zbog njihove uključenosti na tržište rada ti ispitanici nisu svrstani u kategoriju neaktivno stanovništvo već su tretirani kao radno aktivni.

Sumiranje prethodno naznačenih udjela pokazuje da je među ispitanicima bilo više radno aktivnih, dakle onih koji su zaposleni ili traže zaposlenje, od neaktivnih. U Tablici 3 vidimo da je stopa aktivnosti iznosila 54,8%, od čega na stopu zaposlenosti otpada 49,1 postotni poen, a na stopu nezaposlenosti 5,8 postotnih poena. Uspoređujući taj podatak sa stopom aktivnosti stanovnika 45–64 godine iz Popisa 2011. proizlazi da stopa aktivnosti branitelja premašuje stopu aktivnosti hrvatskog stanovništva iste dobne skupine, koja je iznosila 53,6%. Slično su zapazili i autori studije *Demografska i socio-*

ekonomska obilježja hrvatskih branitelja analizirajući stope aktivnosti branitelja i ukupnog stanovništva u dobi 30–64 godine prema Popisu 2011. Autori među ostalim ističu kako »upravo navedeni podatak te podatak o većoj stopi zaposlenosti i nižoj stopi nezaposlenosti hrvatskih branitelja iste dobne skupine (30–64) od ukupnog stanovništva najbolje razbija predrasude o braniteljima kao skupini koja se dominantno povukla s tržišta rada i živi od tzv. socijalnih naknada, a istina je upravo suprotna, braniteljska populacija navedene dobne skupine (30–64) radno je aktivnija i češće zaposlena od ukupnog stanovništva Republike Hrvatske«. ⁷ Međutim, ovdje treba biti pažljiv jer su 2011. muškarci činili oko 95% hrvatskih branitelja, a poznato je da su u Hrvatskoj te godine muškarci još uvijek u svim dobnim skupinama imali više stope aktivnosti od žena. ⁸ Uzme li se u obzir stopa aktivnosti samo muškog stanovništva 2011. godine u dobi 45–64 godine proizlazi da je ona sa 60,7% ipak bila nešto veća nego kod branitelja anketiranih ovom istraživanju (54,8%). No i te dvije stope aktivnosti ne pokazuju statistički toliko značajnu razliku da bi se branitelje obilježavalo u prije navedenim negativnim kontekstima u pogledu njihove radne aktivnosti.

Tablica 2. Razdioba ispitanika s obzirom na položaj u radnoj aktivnosti (%)

stalno zaposlen/a u javnom ili državnom sektoru	23,6
stalno zaposlen/a kod privatnog poslodavca	8,6
samozaposlen/a kao obrtnik/privatni poduzetnik	4,8
privremeno zaposlen/a	3,3
poljoprivrednik/ca	0,6
nezaposlen/a	5,8
ostali neaktivni	1,3
umirovljenik/umirovljenica	43,9
rad uz mirovinu	8,2

Tablica 3. Stopa aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti anketiranih branitelja (%)

stopa zaposlenosti (uključujući osobe koje rade uz mirovinu)	49,1
stopa nezaposlenosti	5,8
stopa aktivnosti	54,8

Promatrajući podatke u Tablici 4 koji prikazuju odgovore na pitanje o glavnim izvorima prihoda, vidimo da dvije kategorije dominiraju. To su mirovina, što kao glavni prihod navodi oko 51% ispitanika te prihodi od rada što navodi oko 40% ispitanika. Uz to, kao glavni izvor prihoda 1,6% ispita-

⁷ Zoran Šućur, Zdenko Babić i Jelena Ogresta, nav. dj., str. 56.

⁸ Nenad Pokos i Krešimir Peračković, »Promjene u strukturi radno aktivnog stanovništva Hrvatske od 1971. do 2011.«, *Revija za sociologiju*, 46/2016., br. 3, str. 297-323.

nika navelo je prihode od imovine, dok njih 1,8% nije specificiralo izvor prihoda. Preostalih 5% ispitanika navodi da su ili bez ikakvih prihoda, ili primaju socijalnu naknadu, ili pak ovise o povremenoj potpori drugih. Karakter potonjih izvora prihoda sugerira da se radi o skupini ispitanika koja vrlo izgledno nema dovoljno sredstava za podmirenje osnovnih životnih potreba i nije ih u mogućnosti ostvariti radom. Slično uviđaju i autori studije iz 2017. godine, koji ističu kako je »pomalo iznenađujući podatak da je u prosjeku oko 6% braniteljske populacije pri Popisu 2011. izjavilo da je bez ikakvih prihoda pa bi taj podatak svakako trebalo provjeriti i angažirati stručne službe da istraže koji su uzroci nedostatka prihoda u toj skupini hrvatskih branitelja radi usmjeravanja budućih mjera«. ⁹

Tablica 4. Glavni izvor prihoda anketiranih branitelja (%)

mirovina	50,9
prihodi od rada	40,2
prihodi od imovine	1,6
socijalne naknade	1,5
ostali prihodi	1,8
povremena potpora drugih	1,4
bez prihoda	2,5

Gledajući sumarno djelatnosti zaposlenja anketiranih branitelja, razdoba prikazana u Tablici 5 otkriva da je najviše njih, oko 20%, radilo u kategoriji koja prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti (NKD 2007.) obuhvaća poslove javne uprave i obrane. S udjelom od oko 17% slijedi kategorija građevinarstva, dok je na trećem mjestu po zastupljenosti s udjelom od oko 13% kategorija prijevoza i skladištenja. Upravo su po ovom obilježju zabilježene najveće razlike u odnosu na podatke iz Popisa 2011. prema kojima je najveći udio zaposlenih branitelja bio u prerađivačkoj industriji (20,8%). Nakon objavljivanja podataka iz Popisa 2021. bit će zanimljivo usporediti podatke o promjeni ukupnog broja zaposlenih u djelatnostima javne uprave i obrane te prerađivačke industrije između 2011. i 2021. pa će vjerojatno postati jasnije zašto je kod branitelja došlo do takve promjene. Analizirajući pak ovu razdiobu sektorski, odnosno promatrajući zastupljenost pojedinih djelatnosti s obzirom na dihotomiju privatni/javni sektor, od zastupljenijih djelatnosti u javnom sektoru, dakle onom koji obuhvaća opću državu te javna poduzeća, uz spomenutu upravu i obranu treba spomenuti i zdravstvenu zaštitu i socijalnu skrb s udjelom od oko 7% te obrazovanje s udjelom od oko 4%. U taj sektor dijelom ulazi i kategorija prijevoz i skladištenje, kojom su obuhvaće-

⁹ Zoran Šućur, Zdenko Babić i Jelena Ogresta, nav. dj., str. 62.

ne usluge javnog prijevoza koje pružaju tvrtke u državnom vlasništvu ili u vlasništvu jedinica lokalne samouprave. Od djelatnosti koje su dominantno u vlasništvu privatnih pojedinaca i koje kao takve potpadaju pod tzv. privatni sektor uz spomenuto građevinarstvo po zastupljenosti se još izdvajaju prerađivačka industrija te turizam i ugostiteljstvo, odnosno djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane i pića; obje spomenute kategorije imale su udio od oko 7%.

Tablica 5. Djelatnost poslovnog subjekta u kojem su anketirani branitelji zaposleni (%)

javna uprava i obrana	19,6
građevinarstvo	17,1
prijevoz i skladištenje	13,3
preradiivačka industrija	6,8
turizam i ugostiteljstvo	6,8
djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi	6,8
trgovina na veliko i malo	5,7
administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti	4,3
obrazovanje	3,8
poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	2,7
stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti	2,2
umjetnost, zabava i rekreacija	2,2
zaštitarska djelatnost	1,9
opskrba električnom energijom	1,9
informacije i komunikacije	1,6
ostalo	3,2

Kao i kod djelatnosti, tako su i s obzirom na zanimanje odgovori prilično disperzirani. Prema Nacionalnoj klasifikaciji zanimanja (NKZ) iz 2010. godine najviše zaposlenih anketiranih branitelja radilo je u uslužnim i trgovačkim zanimanjima; u toj kategoriji evidentirano je njih 21%. Slijede zanimanja u obrtu te u pojedinačnoj proizvodnji; na tim poslovima radi njih oko 17%, a u kategoriji koja obuhvaća stručnjake, inženjere ili znanstvenike bilo ih je oko 14%. Više od 10% zaposlenih radi još kao rukovatelji postrojenjima i strojevima, industrijski proizvođači te sastavljači proizvoda (oko 11%), zatim kao tehničari i stručni suradnici (oko 11%) te kao administrativni službenici (oko 10%). Od zastupljenijih su još vojna zanimanja, na koja otpada oko 6 % zaposlenih anketiranih branitelja. I ovdje su zamijećene razlike u odnosu na podatke za cjelokupnu braniteljsku populaciju iz Popisa 2011. godine. Potonje godine najviše branitelja bilo je zaposleno u zanimanjima u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji (19,0%), zatim kao tehničari i suradnici (16,1%) pa tek onda u uslužnim i trgovačkim zanimanjima (15,2%) gdje je bilo zaposle-

no i najviše ukupnog hrvatskog stanovništva 2011. Objavom konačnih rezultata Popisa 2021. i za ovo obilježje postat će jasnije je li i kod ukupne populacije branitelja došlo do promjene u redosljedu zaposlenih prema zanimanjima ili to vrijedi samo za šest promatranih županija.

Tablica 6. Zanimanje koje obavljaju zaposleni anketirani branitelji (%)

uslužna i trgovačka zanimanja	21,0
zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji	17,4
znanstvenici, inženjeri i stručnjaci	13,8
rukovatelji postrojenjima i strojevima, industrijski proizvođači i sastavljači	11,4
tehničari i stručni suradnici	11,1
administrativni službenici	10,2
vojna zanimanja	6,0
zakonodavci, dužnosnici i direktori	4,8
jednostavna zanimanja	3,3
poljoprivrednici, šumari, ribari, lovci	1,2

Upoznatost s akcijama za lakše i brže uključivanje hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata na tržište rada

U sklopu sveobuhvatne skrbi za hrvatske branitelje iz Domovinskog rata jedan je od glavnih ciljeva zaštita dostojanstva i unaprjeđenje njihova životnog standarda. U tom kontekstu potreba lakšeg i bržeg uključivanja branitelja na tržište rada prepoznata je kao prioritetno područje djelovanja. Naime, Ministarstvo hrvatskih branitelja niz godina provodi ciljne radnje i specifične intervencije koje bi trebale odgovoriti na te potrebe. U ovom istraživanju fokus je bio na tri takve mjere. Uz već spomenutu mogućnost da se uz korištenje mirovine bude i zaposlen naš interes je usmjeren i na iskustva s korištenjem izravnih poticaja za zapošljavanje i samozapošljavanje branitelja putem nekoliko različitih programa te s korištenjem mjera stručnog osposobljavanja, odnosno poticanja obrazovanja.

Uspjeh spomenutih mjera uvelike ovisi o tome koliko su krajnji korisnici o njima informirani te o načinu njihova korištenja. Zanimljivo je stoga pogledati koliko su anketirani branitelji upoznati s programima Ministarstva hrvatskih branitelja namijenjenim njihovu zapošljavanju i samozapošljavanju. Prikupljeni odgovori prikazani u Tablici 7 pokazuju da većina, točnije sedam od deset ispitanika, nije uopće ili nije dovoljno informirana o tim programima, da je prilično dobro bilo informirano oko četvrtine ispitanika, a njih samo oko 6% kazalo je da su o programima odlično informirani. Kada je riječ o informiranosti o zakonskom pravu prema kojem umirovljeni branitelji mogu uz mirovinu biti i zaposleni do polovice punog radnog vremena, situaci-

ja je tek nešto povoljnija (Tablica 8). S tom mjerom nije uopće ili je nedovoljno upoznato oko 63% anketiranih branitelja, dok je njih oko 28% prilično dobro, a njih još oko 10 % odlično informirano.

Tablica 7. Informiranost o programima Ministarstva hrvatskih branitelja namijenjenim zapošljavanju i samozapošljavanju branitelja (%)

uopće nisam informiran/a	38,6
nisam dovoljno informiran/a	31,4
prilično dobro sam informiran/a	24,3
odlično sam informiran/a	5,8

Tablica 8. Informiranost o zakonskom pravu prema kojem umirovljeni branitelji mogu uz mirovinu biti zaposleni do polovice punog radnog vremena (%)

uopće nisam informiran/a	29,1
nisam dovoljno informiran/a	33,5
prilično dobro sam informiran/a	27,6
odlično sam informiran/a	9,8

Prevladavajući stav o programima namijenjenim uključivanju branitelja na tržište rada pretežno je negativan. Razdioba prikazana u Tablici 9 pokazuje da oko 28% anketiranih branitelja drži kako se nudi puno mjera, ali da je teško procijeniti koja je prikladna za njih, dok oko 39% ispitanika smatra da većina mjera na njih uopće nije primjenjiva. Da su informacije o pravima i obvezama jasne i nedvosmislene ocjenjuje oko 19% ispitanika, a njih oko 14 % bilo je zainteresirano za neku od mjera, ali su im za sudjelovanje bili prestrogi.

Tablica 9. Stav o programima Ministarstva branitelja za zapošljavanje ili samozapošljavanje branitelja (%)

nudi se puno mjera, ali teško je procijeniti koja je prikladna za mene	28,2
informacije o pravima i obvezama su jasne i nedvosmislene	18,7
većina mjera uopće nije primjenjiva na mene	38,8
neke mjere su mi (bile) interesantne, ali uvjeti za sudjelovanje (bili) su mi prestrogi	14,3

O korištenju mjera namijenjenih uključivanju hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata na tržište rada

Što se tiče korištenja poticaja iz programa za brže i lakše uključivanje branitelja na tržište rada, analiza otkriva da je neku mjeru iz toga paketa koristilo oko 9% ispitanika odnosno njih 69 od 798 (Tablica 10). Rezultati prikazani u Tablici 11 otkrivaju da su se korisnici tih mjera o samim mjerama najčešće informirali putem braniteljskih udruga (oko 30%), zatim putem mrežnih stranica Ministarstva hrvatskih branitelja (oko 26%) te u razgovoru s obitelji,

prijateljima ili znancima (oko 22%). Kao izvor informiranja još su nešto češće spominjani različiti mediji (televizija, radio, novine i sl.), što navodi oko 8% onih koji su mjeru koristili, dok su drugi izvori poput letaka i brošura ili internetske društvene mreže spominjani tek sporadično.

Tablica 10. Uključenost u neki od programa
za zapošljavanje ili samozapošljavanje branitelja (%)

da	8,8
ne	91,2

Tablica 11. Način informiranja o korištenoj mjeri
za zapošljavanje ili samozapošljavanje branitelja (%)

putem internetske stranice Ministarstva hrvatskih branitelja	26,0
u razgovoru s obitelji, prijateljima i znancima	21,9
putem medija (televizije, novina, radija, drugih internetskih stranica)	8,2
putem braniteljskih udruga	30,1
kod poslodavca kod kojeg sam radio/la \ planirao/la raditi	4,1
putem društvenih mreža (Facebook i sl.)	1,4
putem letaka i brošura	1,4
nisam se uopće informirao/la o mjeri	6,9

Tablica 12. Zadovoljstvo ukupnom procedurom ulaska
u mjeru zapošljavanja ili samozapošljavanja (%)

potpuno sam nezadovoljan/na	14,1
uglavnom sam nezadovoljan/na	12,5
niči sam zadovoljan/na, niči nezadovoljan/na	23,4
uglavnom sam zadovoljan/na	39,1
potpuno sam zadovoljan/na	10,9

Analizirajući iskustvo korištenja navedenih mjera, razdioba prikazana u Tablici 12 pokazuje da je, gledajući proceduru u cjelini, većina korisnika bila zadovoljna. Konkretno, polovica njih navela je da su uglavnom ili potpuno zadovoljni, dok ih je oko četvrtine bilo potpuno ili uglavnom nezadovoljno, a isto toliko bilo je neodlučnih, odnosno nisu bili ni zadovoljni ni nezadovoljni. Promatrajući pojedine aspekte procedure (Tablica 13), korisnici mjera su najčešće bili zadovoljni radom zaposlenika Ministarstva. Tako vidimo da je oko 56% njih zadovoljno ljubaznošću, a više zadovoljnih nego nezadovoljnih bilo je i stručnošću zaposlenika Ministarstva, 44 % naspram 40%. S druge strane, omjer nezadovoljnih u odnosu na zadovoljne sugerira da su korisnici imali najčešće problema s iznosom samih poticaja, zatim s informiranosti zaposlenika Ministarstva kao i s potpunim i preciznim informacijama o proceduri i potrebnoj dokumentaciji.

Tablica 13. Zadovoljstvo pojedinim aspektima procedure ulaska u mjeru zapošljavanja ili samozapošljavanja

	Nezadovoljan/na	Niti zadovoljan/na, niti nezadovoljan/na	Zadovoljan/na
duljinom rješavanja zahtjeva za sudjelovanje u mjeri	40,4	21,1	38,6
stručnošću zaposlenika Ministarstva hrvatskih branitelja	40,0	16,4	43,6
informiranošću zaposlenika Ministarstva hrvatskih branitelja	43,6	16,4	40,0
ljubaznošću zaposlenika Ministarstva hrvatskih branitelja	33,3	11,1	55,5
iznosom poticaja	51,9	17,3	30,8
potpunim i preciznim informacijama o proceduri i potrebnoj dokumentaciji	40,8	24,1	35,2

Kod rangiranja razloga uključivanja u mjeru zapošljavanja ili samozapošljavanja, od ponuđenih odgovora tri se ipak nešto češće ističu. Na prvome mjestu nalazi se financijska korist — taj razlog navelo je 50% korisnika. Slične udjele među odgovorima ima želja za stjecanjem radnog iskustva te želja da se bude aktivan, odnosno da se ne sjedi kod kuće besposlen; oba spomenuta razloga navelo je kao važne poticaje za uključivanje u mjeru oko 48% korisnika. Najmanje važnim razlozima pokazale su se želja da se ispunni preostale uvjete za mirovinu (to je važnim smatralo 25% korisnika) te okolnost da je mjera bila jedini način da se dobije posao (to je važnim razlogom smatralo 30% korisnika).

Tablica 14. Važnost pojedinih razloga za uključivanje u mjeru zapošljavanja ili samozapošljavanja

	Nevažno	Niti važno, niti nevažno	Važno
da nisam bez posla (*da ne sjedim kod kuće*)	28,8	23,1	48,1
da nešto naučim i steknem dodatno radno iskustvo	28,0	24,0	48,0
zbog financijske koristi	28,0	22,0	50,0
da dobijem mogućnost raditi posao koji nije neprijavljen (koji nije »na crno«)	36,7	18,4	44,9
to je bio jedini način da počnem raditi, drugačije nisam ni mogao/la dobiti posao	43,5	26,1	30,4
da steknem korisna poznanstva	32,7	21,2	46,2
da ispunim preostale uvjete za mirovinu (da imam dovoljno mirovinskog staža)	60,4	14,6	25,0

Procjenjujući ukupni učinak uključivanja u mjeru, zanimalo nas je kako korisnici doživljavaju utjecaj uključivanja u mjeru zapošljavanja ili samozapošljavanja na poboljšanje kvalitete njihova života. Razdioba odgovora u Ta-

blici 15 otkriva da je mjera pomogla većini korisnika, njih oko 43% navelo je da im je kvaliteta života donekle poboljšana, a još 20% smatra da je izrazito poboljšana. Spomenimo da je bilo i oko 37% korisnika koji su ocijenili da im uključivanje u mjere zapošljavanja ili samozapošljavanja nije nimalo pomoglo poboljšati kvalitetu života.

Tablica 15. Utjecaj uključivanje u mjeru zapošljavanja ili samozapošljavanja na poboljšanje kvalitete života korisnika (%)

nimalo	36,9
donekle	43,1
izrazito	20,0

Na kraju, u istraživanju smo se dotaknuli mjere stručnog osposobljavanja, odnosno poticanja obrazovanja branitelja iz Domovinskog rata. U navedenu mjeru bilo je uključeno oko 8% ispitanika (Tablica 16). Iz Tablice 17 vidljivo je kako su najčešće mjeru koristili za usavršavanje (oko 37% korisnika), zatim za stjecanje dodatnih znanja i vještina (oko 33%) te za prekvalifikaciju (oko 15%). Izravan učinak te mjere očituje se uključivanjem i/ili poboljšanjem statusa na tržištu rada, a da im je mjera stručnog osposobljavanja, odnosno poticanja obrazovanja pomogla pri zapošljavanju ili promjeni radnog mjesta navelo je oko 61% korisnika (Tablica 18).

Tablica 16. Uključenost u neku od mjera stručnog osposobljavanja, odnosno poticanja obrazovanja branitelja (%)

da	8,2
ne	91,8

Tablica 17. Korištenje pojedinih mjera stručnog osposobljavanja, odnosno poticanja obrazovanja branitelja (%)

stjecanje prvog zanimanja (u programima obrazovanja za stjecanje niže razine srednjeg obrazovanja, trogodišnjim strukovnim programima obrazovanja, četverogodišnjim strukovnim programima obrazovanja)	5,8
prekvalifikacija	15,4
osposobljavanje	9,6
usavršavanje	36,5
stjecanje dodatnih znanja i vještina (npr. stranih jezika, informatičko opismenjavanje i sl.).	32,7

Tablica 18. Je li korisnicima neke od mjere stručnog osposobljavanja, odnosno poticanja obrazovanja branitelja ona pomogla pri zapošljavanju ili promjeni radnog mjesta (%)

da	61,4
ne	38,6

Rasprava i zaključak

Polazeći od pretpostavke da je uključenost hrvatskih branitelja na tržište rada jedno od uporišta njihove uspješne socijalne reintegracije u mirnodopske životne uvjete, a samim time i kvalitete života, u radu smo bili usredotočeni na obilježja radne aktivnosti hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata. Konkretno, cilj provedene analize bio je utvrditi razinu radne aktivnosti među braniteljima iz Domovinskog rata te doznati u kojoj mjeri su akcije usmjerene na njihovo i brže uključivanje na tržište rada doprle do krajnjih korisnika. Što se tiče omjera radne aktivnosti i neaktivnosti kod anketiranih branitelja, nalazi analize sugeriraju da je još uvijek više onih koji sudjeluju na tržištu rada. Preciznije, u našem uzorku omjer je bio 55% prema 45% u korist radno aktivnog kontingenta. Pritom u radno aktivnom kontingentu uz relativno malen udio anketiranih branitelja koji traže posao dominiraju oni zaposleni.¹⁰

Analizirajući pak uspješnost realizacije akcija usmjerenih na uključivanje hrvatskih branitelja na tržište rada, jedan od glavnih nalaza upućuje na nedovoljnu informiranost zainteresirane javnosti o mjerama za poboljšanje njihova statusa. Naime, oko 70% ispitanika nije bilo upoznato s postojanjem poticaja za zapošljavanje ili samozapošljavanje branitelja, a njih oko 63% nije bilo upoznato s mogućnošću rada uz mirovinu.

Ocjenjujući učinak akcija važno je istaknuti da je, gledajući sumarno, barem u jednu od tri promatrane mjere bilo uključeno oko 20% ispitanika. Pritom je omjer korisnika pojedinačnih mjera podjednak, oko 8% ispitanika koristi mogućnost rada uz mirovinu, oko 9% koristilo je neki od poticaja za zapošljavanje ili samozapošljavanje, a njih oko 8% neku od mjere stručnog osposobljavanja, odnosno poticanja obrazovanja branitelja iz Domovinskog rata.

Pri donošenju novih propisa ili akata vezanih za braniteljsku populaciju pozornost bi trebalo usmjeriti na oko 5% braniteljske populacije koja nema nikakve prihode ili živi od povremene potpore drugih te od socijalne naknade.

¹⁰ Osim u studiji *Demografska i socioekonomska obilježja hrvatskih branitelja* podatak o većem broju zaposlenih hrvatskih branitelja nego umirovljenika može se pronaći i u elaboratu »Istraživanje potreba i kvalitete življenja hrvatskih branitelja i stradalnika Domovinskog rata te članova njihovih obitelji. Završno izvješće«, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2018. Podatci iz tog istraživanja, provedenog na čak 3247 branitelja, pokazuju kako je 45,5% branitelja bilo zaposleno dok ih je 44,5% bilo u mirovini.

Geran-Marko Miletić, Nenad Pokos:

Veterans' Economic Activities: Experiences and Attitudes on Labor Market Measures

The paper analyzes the economic activity and position on the labor market of Croatian Homeland War veterans aged 45-64. Based on 798 completed survey questionnaires of veterans from five counties and the City of Zagreb, results show that 54.8% of veterans are actively employed, while 43.9% are retired. Every fifth active military veteran is employed in public administration and defense, and around 17% work in construction. The survey also looked into the awareness of the programs that the Ministry of Croatian Veterans intended for the employment and self-employment of veterans. The results show that 7% of the participants were not at all or not sufficiently informed about the programs, and only about 6% of them said that they were very well informed about these programs. Among the veterans included in some of the programs for employment or self-employment, most participants belong to those who became familiar with the programs through veterans' associations and the website of the Ministry of Croatian Veterans. Looking at the procedure of using the measures as a whole, half of the veterans stated that they were mostly or completely satisfied with taking part in the employment or self-employment measure.

Key words: *Croatian veterans, working activity, work, profession*

Vjera i praznovjerje u Morlaka Cetinske krajine u 18. stoljeću

Matea MARUŠIĆ

Prethodno priopćenje

Primljeno: 12. 8. 2021.

UDK: 398.3(497.583-35Zagora)"17"

27(497.583-35Zagora)"17"

doi: 10.5559/pi.17.32.11

Dalmacija 18. stoljeća siromašna je pokrajina nekad jake Mletačke Republike na čijem su se teritoriju vodili neki od najvećih i najrazornijih mletačko-osmanskih ratova. Ratovi su mijenjali teritorij, stanovništvo, običaje i vjeroispovijest. Stanovništvo Dalmacije, konkretno Dalmatinske zagore, prolazilo je kroz to razdoblje čvrsto braneci svoje materijalno, društveno, kulturno i duhovno dobro. Morlačko stanovništvo živjelo je duhovnost vjerujući u kršćanskog Boga, ali i prakticirajući praznovjerne običaje.

Ključne riječi: Dalmatinska zagora, Morlaci, Sinjska krajina, praznovjerje, Mletačka Republika, mletačko-osmanski ratovi, Osmansko Carstvo

Teritorijalno područje Dalmatinske zagore bilo je u vrijeme osmanskih osvajanja mjesto na kojem su domicilno stanovništvo, u ne tako dugom trajanju, zatekle kompleksne prostorne, socio-kulturne i vjerske okolnosti. Došli su u brojne kontakte s etničkom skupinom drugačijom po običajima, kulturi i vjeri. Ovaj rad bavi se vjerskim aspektom življenja morlačkog stanovništva, a da bismo ga mogli bolje razumjeti bio je nužan interdisciplinarni pristup istraživanju koji uključuje grane kao što su historijska antropologija, vjerska povijest, socijalna i kulturna historija, folkloristika, etnologija i druge. Korištena je sekundarna literatura u vidu članaka i knjiga, a glavni izvori su *Put po Dalmaciji* Alberta Fortisa i *Bilješke o putu po Dalmaciji Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice* Ivana Lovrića.

Za stanovništvo Dalmatinske zagore, 17. i početak 18. stoljeća bilo je doba čestih promjena na svim poljima života. Ratovi s Osmanlijama, i sve ono što su sa sobom donijeli, uvelike su promijenili različite sfere društva: onu religijsku, običajnu i kulturnu, gospodarsku i ekonomsku, te naravno demografsku. Česte promjene granica, a time i jurisdikcije, ponekad su Dalmatinsku zagoru činile »ničijom zemljom«, zemljom borbe za prevlast. Nakon Morejskog rata određena je nova granica, nazvana po tadašnjem generalnom providuru Giovanniju Grimaniju — *Linea Grimani*, a ugovorom dobiveni teritorij »nova stečevina«, odnosno *Acquisto nuovo*. Granica mletačkog i os-

anskog teritorija pomaknula se na liniju Knin — Vrlika — Sinj — Vrgorac — Gabela.¹

Stanovništvo je imigriralo i emigriralo, miješalo se i stvorilo multietničko društvo, s čvrstim starosjedičkim temeljima koji su oblikovali i koji su se oblikovali zajedno s novopridošlim doseljeništvom, zatečenom na trograničju triju velikih europskih sila onog doba. Seobe su ponajprije izazivali česti ratovi, ali naročito četovanja, upadi i pljačke. Haranje protivničkog teritorija i rastjerivanje starosjedilaca osmanske su vlasti sistematski provodile kao dio svoje osvajачke taktike i strategije. S druge strane, uskoci, ali ništa manje i ostali, upadali su na osmanski teritorij, uzvraćajući istom mjerom.² Na migracije i istjerivanje starosjedilaca djelovale su i izmjene ekonomsko-društvenih odnosa. Novi običaji i zakoni osmanskog feudalnog sustava stupili su na snagu.³

Domicilno stanovništvo od pridošlica je uzimalo što im je odgovaralo činiti i vjerovati, pritom čuvajući svoje običaje i vjeru toliko čvrsto, da se i dan danas ondje mogu čuti i doživjeti vjerovanja koja sežu duboko u prošlost.

Stanovništvo Dalmatinske zagore, iako većinski vjerno kršćanskom Bogu, i dalje je bilo praznovjerno. Međutim, to praznovjerje i religija toliko su se prožimali i suživjeli da ponekad nije bilo jasno je li to jedno ili se pak radi o dvjema potpuno različitim sferama vjerovanja. Dolaskom Osmanlija i doticajem s islamom, pojavile su se i neke druge religijske prakse o kojima će biti riječi u ovom radu. Crkvenjaci i puk, jednako odgajani u duhu i vjere i praznovjerja, kroz svoj su život bili skloni prakticirati oboje.

Jedan od najvećih povjesničara religije, Jean Delumeau, u svom je djelu *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, na početku poglavlja o folklorizaciji kršćanstva postavio pitanje o ostacima poganskih običaja u kršćanstvu, na koje je kroz brojne primjere dao i odgovor. Zaključio je da kod Francuza ranog novog vijeka, kao i kod mnogih naroda tadašnjeg vremena, a i danas, poganski običaji još uvijek žive kroz kršćanstvo. Osvrnuo se na neke slavenske svetkovine, kao što su Ivanje, koje je i dan danas, u nekim oblicima, prisutno i u hrvatskom folkloru, te običajima.⁴ Kršćanski su se svećenici obraćali masi koja je uglavnom bila neuka i dugo vidno obilježena animis-

¹ Čoralić, Lovorka: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 5., Matica hrvatska, Zagreb, 2013., str. 4.

² Stulli, Bernard: *Iz povijesti Dalmacije*, Književni krug, Split, 1992., str. 43.-44.

³ Ibidem, str. 47.

⁴ O tome piše fra Luka Tomašević kada govori o očuvanju običaja stare slavenske poganske religije kroz prizmu katoličanstva. Uoči blagdana sv. Ivana Krstitelja su se pale vatre, pa bi ih se preskakalo da se izbjegne bol u nogama tijekom godine. Grijalo se leđa da se ne bi patilo od reume, a glava da se sačuva od glavobolje. Vjerovalo se da će onaj koji se na blagdan sv. Ivana okupa prije izlaska sunca, cijele godine biti imun

tičkim shvaćanjima svemira. Kršćanske su svetkovine pokazivale težnju za »folklorizacijom« unatoč opiranju kršćanskih vrhova, koji ipak nisu mogli potpuno utjecati u zatiranju »duha naroda«. ⁵

U svakoj civilizaciji su prisutni ljudi koji liječe na ovaj ili onaj način, bio to svećenik ili vrač. Delumeau razlog za rođenje umijeća vraćanja pronalazi u činjenici da je u prošlosti po selima bilo vrlo malo liječnika. Postojala je duboka netrpeljivost između vračeva i religije. Međutim, magija ponekad može biti dvosmislena jer, s jedne strane može sadržavati ceremonije žrtvovanja, a s druge, kao i religija, koristi zavjete, molitve i pjesme. ⁶ Delumeau zaključuje da magija teži konkretnom, a religija transcendentalnom. Magijski se obred, s težnjom da zadovolji »niže potrebe života«, usmjerava k individualnom. ⁷

Izrazito važna djela za istraživanje Morlaka su, već spomenuti, *Viaggio in Dalmazia dell' abate Alberto Fortis (Put po Dalmaciji)* talijanskog redovnika augustinca Alberta Fortisa (bio je i teolog, putopisac i prirodoslovac) i *Bi-lješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice* Ivana Lovrića. ⁸ Lovrićev osvrt je postao nenamjerna nadopuna Fortisova ra-

na povišenu temperaturu, očne i kožne bolesti. (Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Gospa Sinjska, Sinj, 2000., str. 151.)

⁵ Delumeau, Jean: *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad — Izdavački centar »Cetinje«, Cetinje, 1993., str. 280.

⁶ U ovoj drugoj karakteristici može se prepoznati nastanak i upotreba zapisa morlačkih svećenika.

⁷ Delumeau, Jean: *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, 288.-289. Na primjeru Francuske, Delumeau opisuje borbu protiv poganskog mentaliteta kojeg je itekako bilo, a posebno se ta borba očitovala u raznim zabranama, odredbama i pravilima. Pokazala se potreba za »novim svećenikom« s kojim bi se krenulo u borbu protiv praznovjerja. Radilo se o nizu normi ponašanja i načina života kojih se svećenik trebao držati »... da se svećenstvu zabrane sva loša ponašanja, društvo sumnjivih žena, krčme, raspusne igre, huljenje, lov i sve drugo što može doprinijeti tome da čast njihova dostojanstva bude umanjena i prezrena...« (Delumeau, Jean: *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, 300.) Uloženi su i naponi na planu preoblikovanja vjernika (njihov narodni i seoski karakter). Taktike zastrašivanja, najčešće preko ikonografije, te na primjerima samog vrha crkvene hijerarhije. Primjeri crkvenih dostojanstvenika koji su na svom primjeru pokušali prenijeti narodu strahotu smrti i Sudnjega dana. Npr. kardinal Baronio na svom pečatu dao je gravirati figuru Smrti, Aleksandar VII je ispod svog kreveta držao mrtvački sanduk, itd. (Delumeau, Jean: *Greh i strah: Stvaranje osećanja krivice na zapadu od XIV. do XVIII. veka*, sv. 2, Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik, Novi Sad, 1986., str. 513-514.)

⁸ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak, Split, 2004. i Lovrić, Ivan: *Bi-lješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948.

da. Komparacija tih dvaju djela daje nam bolji uvid u to tko su bili Morlaci i sučeljavanje dviju perspektiva: «stranca», koji za vrijeme boravka promatra i stječe dojam o životu jednog naroda, te perspektive osobe koja je rođena i odrasla među tim narodom, te mu i sama pripada.

Događanja na prijelazu stoljeća u Dalmaciji i Sinjskoj krajini

Dalmacija je za Mletačku Republiku bila ostatak i podsjetnik na nekadašnju imperijalnu snagu, ali društveno-ekonomska slika Dalmacije nije bila na razini ostatka mletačkog posjeda. U Senatu 1747. godine, Marco Foscarini⁹ je izrekao da je «Dalmacija podređena provincija Republike koja je jedina proširila granice u 17. i 18. stoljeću, za što su posebno zaslužni njezini hrabri stanovnici, koji su cijelo vrijeme stajali na braniku Republike».¹⁰ Generalni providuri često su upućivali državno vodstvo na važnost Dalmacije, ponajprije u pogledu potencijala novostečenog teritorija, ali i novodoseljenog stanovništva.¹¹

Dugotrajni i iscrpljujući mletačko-osmanski ratovi u 17. stoljeću prisilili su *Serenissimu* na jačanje državne uprave i prihvaćanje veće odgovornosti u Dalmaciji. Ratovi koji su promijenili karakter Dalmacije i njezina društva su Kandijski (1645.—1669.), Morejski (1684.—1699.) i Mali rat (1714.—1718.).¹²

Prijelaz iz 17. u 18. stoljeće započeo je velikim bitkama oko Sinja, s tri teške opsade sinjske tvrđave, uz velika haranja i pustošenja Sinjske krajine i cijele Cetine, te velike migracije, rastjerivanje stanovništva i unosne poslove s otkupom zarobljenih. Iako je sve to završilo dolaskom mletačke vlasti, čestovanje i pljačka su se nastavili, kao i česti upadi velikih vojski, osmanskih u Cetinu, a mletačkih u Livanjsko polje. To je trajalo sve do sklapanja Karlovačkog mira 1699. godine kada je nova granica presijecala dolinu Cetine. Cetina je tada pretvorena u pogranično razbojište.¹³ Josip Ante Soldo piše ka-

⁹ Marco Foscarini bio je predstavnik vodećeg sloja mletačkog plemstva i važan intelektualni i politički čimbenik svoga vremena, čijom je zaslugom Mletačka Republika ostvarila snažnije djelovanje u pokrajini tijekom druge polovice 18. stoljeća. (Markovina, Dragan: «Reformske inicijative mletačkih magistratura na dalmatinskoj terrafermi 18. stoljeća», *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, god. 2009., br. 2-3, str. 229.) Godine 1747., kada je Foscarini izrekao citiranu rečenicu u Senatu, svoje providurstvo završava G. Boldu.

¹⁰ Lane, Frederic C.: *Povijest Mletačke Republike*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2007., str. 57.

¹¹ Ibidem, str. 58-60.

¹² Vrandečić, Josip; Bertoša, Miroslav: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007., str. 52.

ko su se nakon Karlovačkog mira u Cetinsku krajinu uglavnom vraćali oni koji su zbog ratnih prilika napustili to područje. Sela, pa i grad Sinj, popunjavali su se povratnicima.¹⁴ Nakon Karlovačkog mira Mletačka Republika provodi sistematsko naseljavanje puste Cetine, uspostavlja i regulira potpuno nove ekonomsko-društvene i političke odnose.¹⁵

Stanovništvo Sinjske krajine u 18. stoljeću činio je narod pribjegao iz Bosne, koji je trpio česta progonstva zbog vjere i narodnosti.¹⁶ Glavnina novog stanovništva došla je iz Rame, Livna, Divna i područja niže od Mostara u Hercegovini. Neki su dovedeni prigodom mletačkih upada na osmanski teritorij, a veće skupine s franjevcima iz Rame, dok su neke mamile mletačke vlasti. Nešto osmanskih podanika muslimana ostalo je pod uvjetom da se pokrste, a vratilo se i nešto starosjedilaca.¹⁷

Mirom u Požarevcu 1718. godine, uređene su konačne granice (*Linea Mocenigo*), koje su ostale bitno nepromijenjene sve do sloma Mletačke Republike 1797. godine.¹⁸ Bio je to jedan od najprostranijih dijelova *Serenissime*, ali nažalost i najsiromašniji. Dalmacija je ostala zapuštena, odnosno djelomično iskorištena, bez obzira na to što je imala izvanredan položaj i umjerenu klimu. Osim što je ostala zapuštena, izgubila je velik broj stanovnika, što od rata što od kužnih bolesti.¹⁹ U zagorskim dijelovima Dalmacije uveden je nedovoljno razrađen vojno-upravni sustav, a gospodarstveno nazadovanje Mlečana značilo je i još veće nazadovanje Dalmacije.²⁰

Godine 1776. konačno je bilo uređeno pitanje dalmatinsko-ličke granice, te su iz teritorija serdarije bila izdvojena sela između Velebita i rijeke Zrmanje. To se područje nazivalo *Morlacchia*, *Morlacca*, na hrvatskom Prigorje, postavši tako posebna vojno-upravna jedinica.²¹ Sinjska krajina dio je ve-

¹³ Stulli, Bernard: »Kroz historiju Sinjske krajine«, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6, No.1., lipanj 1967., Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1967., str. 28.

¹⁴ Soldo, Josip Ante: *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću; knjiga druga*, Ogranak Matice hrvatske u Sinju, Sinj, 1997., str. 15.

¹⁵ Stulli, Bernard: »Kroz historiju Sinjske krajine«, str. 28.

¹⁶ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Gospa Sinjska, Sinj, 2000., str. 30.

¹⁷ Stulli, Bernard: *Iz povijesti Dalmacije*, str. 53.

¹⁸ Vrandečić, Josip; Bertoša, Miroslav: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, str. 54-55.

¹⁹ Novak, Grga: *Prošlost Dalmacije*; knjiga druga, Marjan tisak, Split, 2004., str. 42.

²⁰ Soldo, Josip Ante: *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću; knjiga druga*, Ogranak Matice hrvatske u Sinju, Sinj, 1997., str. 73.

like povijesne pokrajine Dalmacije. Već spomenuta *nova stečevina*, obuhvaćala je Sinjsko polje kroz koje svojim srednjim tokom protječe Cetina. Uz sam rub polja, smjestila su se sela s raštrkanim *komšilucima* (zaseocima), iza kojih se dižu lanci dinarskih planina.²²

Tko su bili Morlaci?

Nekadašnji osmanski podanici kršćanske vjeroispovijesti, u venecijanskim izvorima poznati kao *Morlacchi* (*Morlachi*, *Murlachi*, *Morlacci*), naselili su se duž dalmatinsko-bosanske granice.²³ Fortis navodi da im je podrijetlo nepoznato kao i kod drugih naroda njima sličnih po običajima i jeziku.²⁴ Lovrić je mišljenja da se taj narod pojavljuje kao neka mješavina starih sjevernih naroda i naroda Ledenog oceana, koji su se naviknuli na lutanja bez stalna boravišta, noseći sa sobom sve što su imali.²⁵

Naziv *Morlacha* i ostali izvedeni oblici toga naziva vuku podrijetlo od pojma *Morlak* ili već spomenutog *Morlacchi*, dok je šire rasprostranjen naziv *Vlah*.²⁶ U drugoj knjizi *Povijest Hrvata: od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, govori se o ovom etničkom elementu — *vlaški* element. Etnička samoidentifikacija *Vlaha* je fluidne naravi, dok je *vlaški* identitet podržavan snažnim osjećajima pripadnosti jednom specifičnom modelu organiza-

²¹ Perić, Šime: *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1980., str. 23-24.

²² Gamulin, Jelena; Vidović, Ilda: »Etnografski prikaz Sinjske krajine«, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6, No.1., lipanj 1967., Zagreb, str. 95-97.

²³ Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.—1669.)*, doctoral dissertation, Central European University, 2012., str. 212.

²⁴ Slavenska plemena pod raznim imenima (Skiti, Goti, Geti, Huni, Slavini, Hrvati, Avari, Vandali — sve ih svrstava pod slavenske) preplavila su rimske provincije, a posebno Ilirik u vrijeme propadanja Carstva. Ne odbacuje mogućnost da su došli i prije na sličan način. Iznosi pretpostavku da su se ostatci naroda Ardijejaca i Autarijata, te drugih ilirskih naroda koji su od davnina u Dalmaciji. Još je jedna Fortisova pretpostavka i mogućnost naseljavanja u vrijeme bijega pred Tatarima. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 34.)

²⁵ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, str. 61-62.)

²⁶ Fürst-Bjeliš, Borna: »Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlacija«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 32-33, No. 1, 2000., str. 349. O etimološkom podrijetlu imena Morlak pišu i Fortis i Lovrić, međutim kod oboje ima više objašnjenja i nije u potpunosti jasno. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 35. i Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, str. 58-60.)

cije života.²⁷ Vlasi su definirani kao polunomadski, ratoborni stočari, prvobitno starobalkanski romanizirani element, a poslije potpuno slaveniziran.²⁸

Borna Fürst-Bjeliš ustanovio je u svom djelu *Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confinium: Morlakija* da se naziv *Morlacha* (šire rasprostranjen već spomenuti *Vlah*), kako je pokazala analiza karata od 15. do 18. stoljeća, proširio i postao opći naziv ne samo za određenu grupaciju stanovništva, već i za teritorijalni prostor uzduž i preko venecijanskog dijela granice u području tromeđe Mletačke Republike, Habsburške Monarhije i Osman-skog Carstva.²⁹ Prostorni pojam *Morlakije* nestaje s karata u prvoj polovici 19. stoljeća.³⁰ Kristijan Juran je pri istraživanju Morlaka na području Šibenika proučavao suvremene šibenske spise, te zaključio da su pod pojmom Morlaci (u drugoj polovici 16. i prvoj polovici 17. stoljeća) obuhvaćeni kršćani pograničnih sandžaka Osmanskog Carstva u zaleđu mletačke Dalmacije.³¹ Snježana Buzov smatra da su Vlasi etnička zajednica koja po mnogočemu nije jedinstvena.³² Zaključuje da su Vlasi definirani kao socijalna grupa s posebnim statusom, koja nije bila poseban *etnikum*, a vrijeme njihove slavenizacije smješta se na kraj srednjeg vijeka.³³ Do sada nije bilo ozbiljnijih analiza osmanlijskih zakonskih spomenika *kanuna*, koji su vrijedan i važan izvor, iako ih je mnogo znanstveno izdano.³⁴ O Vlasima svjedoče i raznovrsni dokumenti iz *muhimme* deftera i drugih deftera koje je vodila centralna vlast u Istanbulu (također neistraživani u ovom kontekstu). Nadalje, Snježana Buzov daje osvrt na nekoliko važnih pitanja u vezi s povijesti Vlaha u novom vijeku pod osmanskom vlašću kao što su vlaško ime u osmanskim izvorima,

²⁷ Kod pravoslavnih Vlaha pojavljuju se jaki elementi povezivanja i identificiranja sa srpskim etničkim korpusom. S druge strane je mnogo starijeg stanovništva koje prvobitno nije bilo vlaško, zbog velikih poremećaja izazvanih osmanskim invazijama, napustilo zemljoradnju i svojim se kulturnim i društvenim ustrojem približilo vlaškom modelu. Iz tog je razloga u mnogo slučajeva bilo nemoguće precizno definirati etnicitet pojedinih skupina, a posebno njihovu samoidentifikaciju. (Čoralić, Lovorka; Valentić, Mirko: *Povijest Hrvata; druga knjiga; od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 200.)

²⁸ Ibidem, str. 201.

²⁹ Fürst-Bjeliš, Borna: »Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confinium: Morlakija«, 349.

³⁰ Ibidem, str. 352.

³¹ Juran, Kristijan: »Morlaci u Šibeniku između Ciparskoga i Kandijskog rata (1570.—1645.)«, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 34., No. 49, 2015., str.3.

³² Buzov, Snježana: »Vlaško pitanje i osmanlijski izvori«, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 11. No. 11, 1992., str. 42.

³³ Ibidem, str. 43.

³⁴ Ibidem.

pravni položaj Vlaha u Osmanskom Carstvu te pravci i uzroci vlaških migracija u novom vijeku.³⁵

Ohrabreni uspjesima mletačke vojske u prvim godinama Kandijskog rata, kako u svojoj doktorskoj disertaciji piše Domagoj Madunić, velik je broj Morlaka odlučio migrirati iz Osmanskog Carstva u Mletačku Republiku.³⁶ Madunić kod karakteriziranja Morlaka upotrebljava prosvjetiteljski pojam »plemenitog divljaka«,³⁷ koji bi se mogao primijeniti i na Fortisove opise Morlaka u djelu *Put po Dalmaciji*, ponajviše u uvodnom dijelu, prije negoli krene pisati o podrijetlu Morlaka.³⁸ Nameću se ova pitanja: »Što se smatra civiliziranim u Europi, ili preciznije, jugoistočnoj Europi ranog novog vijeka?«, »Pripadaju li Morlaci u civiliziranu skupinu naroda ili »primitivnu« skupinu naroda?« Nikad se sa sigurnošću ne može reći da su pripadnici nekog društva civilizirani, već bi se moglo reći da su neke skupine ljudi postale civilizirane. Takva promjena strukturâ osobnosti lako se može iskazati kao specifičan aspekt nastajanja društvenih struktura.³⁹

Pojam »plemenitog divljaka« dotiče i Nikola Markulin u radu *Prijatelj našega naroda: Prikazbe Drugoga u djelu Viaggio in Dalmazia Alberta Fortisa*. Mnogi su pisci isticali Fortisovu prosvjetiteljsku percepciju, koja se reflektira kroz spomenuti koncept »plemenitog divljaka«. Prosvjetitelji su bili oduševljeni »primitivnim« narodima, narodima bliskima »prirodnom stanju«. Markulin piše da je to oduševljenje iskrenulo prevladavajući etnocentrički zapadnoeuropski diskurs unutar kojega su, ponajprije na temelju složenosti društva (i kulture) kao i tehnološke sofisticiranosti, drugi narodi i kulture smatrani inferiornima.⁴⁰ Piše da je prikaz »plemenitog divljaka« smišljen kako bi (uglavnom zapadni) autori kritizirali vlastito društvo i kulturu, za što je Fortis imao razloga.⁴¹

³⁵ Ibidem. O Vlasima su još pisali Marko Šarić u doktorskoj disertaciji *Vlasi na tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.—17. stoljeće)* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.), i Grga Novak u djelu »Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 45., 1971., str. 579-603..

³⁶ Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.—1669.)*, doctoral dissertation, str. 212.

³⁷ Ibidem, str. 213.

³⁸ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 33-34.

³⁹ Elias, Norbert: *O procesu civilizacije. Sociogenetska i psihogenetska istraživanja*, Antibarbarus, Zagreb, 1996., str. 14.

⁴⁰ Markulin, Nikola: »Prijatelj našega naroda: Prikazbe Drugoga u djelu Viaggio in Dalmazia Alberta Fortisa«, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 29 No. 38., 2010., str. 215.

Poznato je da su Morlaci sudjelovali u osmansko-mletačkim ratovima. Grga Novak piše da se osim redovite mletačke vojske javljaju brojne čete koje, sastavljene od domaćih ljudi, ratuju samovoljno, a Venecija ih u tome potiče. Opisuje ih kao sposobne za oružje, jakih tijela i tvrde čudi. Podnose napore, bdijenje i nepogode, te su vični »seljačkom i prostom življenju«. Ne poznaju ustaljena pravila borbe, ali su jednako dobri i pješaci i konjanici, srčani su i brzi i s puškom i mačem, te vješto progone neprijatelja u bijegu kao što se znaju i povući ako su potučeni.⁴² Gašpar Vinjalić piše da su Morlaci bili veoma aktivni u borbi s Osmanlijama kada su napadali Sinj, te da su za vrijeme svih opsada Sinja pristizali boriti se, čak i oni koji nisu živjeli na tom području. Vinjalić radi, moglo bi se reći, geografsku podjelu Morlaka, pa tako spominje, osim ovih iz Zadra i okolice, Morlake Klisa i Morlake Zagore.⁴³

Priču o Morlacima Fortis započinje stereotipnim mišljenjem koje je bilo uvriježeno među ondašnjim talijanskim narodom i koje mu je, budući da je i sam Talijan, dotada bilo znano. Naime, smatrali su da su Morlaci divlji i nerazumni, lišeni svake čovječnosti, te sposobni za svako zlodjelo. Navedene osobine kreiraju Fortisovo razmišljanje stvoreno u duhu prosvjetiteljskog modela već spomenutog »plemenitog divljaka«.⁴⁴

Postoje različitosti između Morlaka priobalnog, odnosno otočnog stanovništva, ali i razlike među samim Morlacima. Razloge za to možemo pronaći u činjenici da su došli iz različitih krajeva te da su se događala razna i mnoga miješanja koja su njihove obitelji morale podnijeti zbog mijenjanja domovine za provala i ratova. Sukladno tome, Fortis govori kako su stanovnici Kotara obično plavi, modrih očiju, široka lica te spljoštena nosa. Ta obilježja također pristaju Morlacima Sinjskog i Kninskog polja. Oni iz Zadvarja i Vrgorca imaju kestenjastu kosu, duguljasto lice, maslinastu kožu i lijep stas. Navodi i razlike čudi, pa su tako Morlaci iz Kotara većinom blaga ponašanja, puni poštovanja i prilagodljivi, dok su oni iz Vrgorca oštri, ponosni, smioni, poduzetni te skloni krađi. Obično pljačkaju Osmanlije, ali u slučaju nužde ne štede ni kršćane. No bez obzira na navedene osobine vrgoračkih Morlaka, Fortis tvrdi da stranac može njihovim krajem sigurno putovati jer

⁴¹ Politička i intelektualna elita Venecije i ostale Italije nije blagonaklono gledala na Fortisove »znanstvene« radove, pa se susretao s brojnim kritikama svojih djela te imao poteškoće s financiranjem putovanja. (Ibidem, str. 216.)

⁴² Novak, Grga: *Prošlost Dalmacije; knjiga druga*, str. 21.

⁴³ Vinjalić, Gašpar: *Kratki povijesni i kronološki pregled važnijih zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514.—1769.*, Književni krug, Split, 2010., str. 201.

⁴⁴ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 31.

su gostoljubivi.⁴⁵ Za jezik Morlaka kaže da govore slavenskim jezikom, koji se ističe iznad svih drugih obiljem i snagom izraza.⁴⁶

Fortis u smislu moralnosti razlikuje čovjeka u Zagori i onoga koji živi u priobalju i na otocima. Za Morlake kaže da se iskrenost, povjerenje i poštenje ponekad izmetnu u bezazlenost i glupost, kako u svakidašnjem životu, tako i u ugovorima. Takvu morlačku narav »morski« trgovci često zlorabe, pa kod Morlaka raste nepovjerenje prema njima. Često kao najveću uvredu koriste izraze *pasja viro* i *lacmanska viro* (*fede di cane*, *fede d'Italiano*) što je fra Jeronim Filipović, jedan od najistaknutijih franjevac Cetinske krajine onoga doba, navodio kao najteži grijeh jednog kršćanina. Međutim, bez obzira na to, Fortis za Morlake kaže da su zaista gostoljubivi i darežljivi po rođenju, te svoju trošnu kolibicu otvaraju strancu, dobro ga služeći, bez traženja ičega zauzvrat, a često i odbijajući zahvalnost.⁴⁷ Za Ivana Lovrića su Morlaci, moralom, isti kao i svi drugi narodi na svijetu. Ne čine drugima ono što se njima ne sviđa, a ako im tko učini štogod nemilo, vraćaju istom mjerom. U duši su također iskreni, dok god su drugi takvi prema njima. Slaže se s Fortisom da se njihovi ugovori katkad izrode u suvišnu dobrodušnost, ali tako često nadmudre i najprepređenije. Morlaci nemaju povjerenja u Talijane i gledaju ih s prijezirom. Ovdje Lovrić spominje, kao i Fortis, izraz *lacmanska vira*, za koju kaže da joj Morlaci pripisuju isto značenje koje Talijani pripisuju riječi Morlak. I Talijani i Morlaci misle da tim izrazima grde jedni druge. *Pasja viro*, *pasja dušo*, *nijedna viro*, *nijedna dušo* (sve te izraze i fra Filipović navodi u svojim propovijedima) pogrdni su izrazi koje Morlaci upotrebljavaju za ljude uopće. Reći nekom *pasja viro* je jedna od najvećih psovki u Morlaka.⁴⁸ *Lacmanska viro* je bila pogrda koja se upotrebljavala samo za Talijane, dok je npr. *rkačka viro* (»vjera nevjerna naroda«) bila uvreda samo pravoslavnim Morlacima.⁴⁹

Kod Morlaka u pogledu gostoljubivosti, nema razlike između siromašnog i imućnog čovjeka. Darežljivi su prema svima kojima je to potrebno.⁵⁰ Ivan Lovrić u tome se djelomično slaže s Fortisom. Naime, navodi kako su

⁴⁵ Ibidem, str. 35-36.

⁴⁶ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, str. 62.

⁴⁷ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 37.

⁴⁸ Lovrić piše kako su svećenici ponekad, sve one koji koriste pogrdu *pasja viro*, kašnjavali tako da su morali u crkvi stajati s kosti u ustima ili kamenom na leđima. (Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, str. 85.)

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

darežljivi prema svima, osim prema skitnicama, jer smatraju da je biti skitnica veoma sramotno, a skitnice su jedino *cigani*.⁵¹ Morlak nikada ne traži milostinju, ali i kada nema, darežljivost je itekako prisutna.⁵² Lovrić kaže da ljubav i sloga među morlačkim obiteljima i nije tako laka, da bi je našli u odviše uglađenim obiteljima.⁵³ Iako se među Morlacima red poznaje, žive vrlo neuredno.⁵⁴

Fortis piše kako Morlaci nimalo ne drže do domaćeg gospodarstva. Ako im se samo pruži prilika za veselje, u tjedan dana potroše ono što im je trebalo trajati mjesec dana. Neumjereni su u jelu i piću, te je najmanji povod dovoljan za rasipanje. Posljedica takvog događaja kod Morlaka je izrazita štedljivost i samokažnjavanje, ne služeći se npr. stvarima koje su namijenjene da ga zaklanjaju od vremenskih nepogoda.⁵⁵ Lovrić se u pitanju štednje također slaže s Fortisom. Piše kako Morlaci ne trpe štednju u prigodama, te ako tko pomisli na to, znaju mu se narugati. Možda bismo onda to ponašanje ipak mogli pripisati utjecaju društva i »javnoj sramoti«. O štedljivu čovjeku misle na pobožan način, odnosno, smatraju da je sagriješio zbog škrtosti.⁵⁶

Vrlina koju Fortis ističe kod Morlaka jest točnost. Naime, Morlak nikada ne kasni, osim ako mu se ispriječe nepremostive teškoće.⁵⁷

Druže se oko ognjišta, gdje se griju i pričaju priče, očevi sinovima, sinovi dalje svojoj djeci. Na taj način čuvaju narodne predaje, uspomene na davna i znamenita djela, međutim te se narodne predaje mijenjaju prema sklonosti onoga koji ih pripovijeda. Morlaci imaju načelo da drže obitelj⁵⁸ na

⁵¹ Ibidem, str. 84.

⁵² Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 37.

⁵³ Svaka obitelj ima kućnog glavara, koga zovu *starešinom*, odnosno, lasnim starcem. Zadaća mu je bila brinuti se za sve što je obitelji potrebno, ali ničim ne može raspolažati sam. (Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 81.)

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ako Morlak ima novu kapu, a krene padati kiša, on je skida s glave da je ne ošteti. Ili ako naiđe na blato, izuva se, premda mu se ta obuća gotovo raspala. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 38.)

⁵⁶ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 81.

⁵⁷ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 38.

⁵⁸ Riječ je o zadrugama, odnosno složenim modelima obitelji. Anton Benvin u radu »Obitelj kroz povijest«, piše da su u »našim« krajevima, kao i drugdje u svijetu (npr. u Kini i Rusiji), obitelji stoljećima živjele u većim kućnim zajednicama — zadrugama. Izraz »zadruga« uveli su etnolozi i pravnici, dok se u narodima rabi ime »velika kuća« ili »zadruga« ili »zadruga«. Po Hrvatskoj, Srbiji, Bosni, Makedoniji, Crnoj Gori i Kosovu ona je bila norma u seoskom agrarnom svijetu. (Benvin, Anton: »Obitelj kroz povijest«, *Bogoslovska smotra*, Vol. 42. No.1, 1972., str. 47.)

okupu i smatraju da je nesloga uzrok propasti. Lovrić je mišljenja da su kod Morlaka, kao svagdje, žene uzrok nesloge u obitelji. Navodi da muževi rijetko slušaju njihove jadikovke, a ako se tuže na druge, tuku ih, pa iz tog razloga žive u miru i ne tuže se tako lako. Dok Fortis piše da žene ne zaostaju po jakosti, Lovrić ni tu ne dijeli njegovo mišljenje.⁵⁹

Kad je riječ o prirodnim darovima i vještinama Morlaka, Fortis piše da su prirodno bistra uma i poduzetna duha, pa su uspješni u svakoj vrsti posla. Iznimno su vješti vojnici, kada se njima dobro upravlja, a isto su tako uspješni i u trgovačkim poslovima, kada se na njih usmjere. Fortis ih hvali kao odlične učenike, jer kako piše, lako uče čitati, pisati, te računati. Priča se da su se morlački pastiri mnogo bavili čitanjem debele knjige o kršćanskom, moralnom i povijesnom nauku što ju je složio »neki« Divković⁶⁰, a više je puta tiskana u Mletcima bosanskom ćirilicom. Često se događalo da bi župnik, propovijedajući s oltara, a pobožniji nego li učeniji, nagrdio neku zgodu ili joj izmijenio sadržaj. U takvim trenucima bi se iz slušateljstva dizao glas da tomu nije tako. Pretpostavlja se da su se te knjige, koje su morlački pastiri čitali, prikupile kako bi se izbjegla takva sablazan, te ih je vrlo malo ostalo među Morlacima.⁶¹ Iako prirodno sposobni da sve nauče, prilično su oskudna znanja o zemljoradnji i uzgoju stoke. Uporno se drže starinskih običaja i malo ih je briga da se unaprijede.⁶²

Prijateljstvo među Morlacima veoma je postojano. Od njega su stvorili gotovo vjerski zakon i ta se sveta spona sklapa pred oltarom. Slavenski obred ima poseban blagoslov da bi se svečano vezala dva prijatelja ili dvije prijateljice u nazočnosti svoga naroda, te tako postali *posestre* ili *pobratimi* (posvećena prijateljstva). Uzevši to u obzir, čini se da su od Morlaka i drugih naroda istog podrijetla potekla zakleta braća. Dužnosti su povezanih pri-

⁵⁹ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, str. 81-82.

⁶⁰ Matija Divković (1563. — 21. 8. 1631.) bio je hrvatski vjerski pisac. O njemu se zna samo ono što je o sebi ostavio na naslovnica i u posvetama svojih djela. Odlično je znao talijanski i latinski, pa se smatra da je studirao u Italiji. Svrha njegova pisanog stvaralaštva bila je pružiti kvalitetna i teološki (po Tridentskom koncilu) ispravna moralno-poučna katolička djela redovnicima i svjetovnjacima. (<https://www.emciklopedoka.hr/natuknica.aspx?ID=15512> — 10. 6. 2022., 12:20)

⁶¹ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 42-43.

⁶² Morlačka goveda i ovce često trpe glad i studen na otvorenome. Oruđe im je zastarjelo, a maslo, sir i kiselo mlijeko spravljaju osrednje. Krojačka vještina im se svodi na starinske i nepromjenjive krojeve odjeće i to uvijek istih tkanina. Ponešto znaju o jednostavnom bojenju (npr. crnu prave od kore jasena). Gotovo sve morlačke žene vezu i pletu, a vezovi su im vrlo neobični, te savršeno slični s lica i s naličja. U nekim selima, kao npr. u Vrlici, ima i lončarskog obrta. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 43-44.)

jatelja da jedno drugome pomažu u bilo kakvoj nevolji ili pogibelji, da osvećuju nepravde nanesene prijatelju, te mnoge druge. Idu toliko daleko da se i život stavlja na kocku, ili čak izgubi za pobratima, a primjeri takvih žrtava nisu rijetki. Nesloga među pobratimima je za Morlake sramota.⁶³ *Pobratimi i posestrime* su dobar primjer u kojem su poganski običaj i kršćanstvo suživjeli. Pogansko su učinili kršćanskim.

Kako su im prijateljstva bila sveta, neprijateljstva su im bila još jača. Ona se prenose s oca na sina, a majke ne propuštaju priliku da podsjetu dječake na obvezu koja ih čeka da osvete roditelja, ako je bio ubijen, te im često pokazuju okrvavljenu košulju ili oružje pokojnika. Osveta je usađena u dušu toga naroda.⁶⁴ Kršenje pravednog sporazuma izaziva neprijateljstvo, kao i nezahvalnost. Neprijateljstva koja nastaju iz nezahvalnosti, teško nalaze pomirbu, a ona koja nastaju zbog ubojstva, lako bi se poništila, kada se tu ne bi miješalo praznovjerje, potičući Morlake na osvetu. »Tko se ne osveti, on se ne posveti,« — glasila je narodna poslovice. Običaj pomirbe kod ubojstva je bilo plaćanje *krvarine* od strane ubojice. Siromašni Morlaci bi se pomirili kad bi dobili i bilo kakav dar neznatne vrijednosti. Dogovorio bi se dan kada bi se zavađene obitelji sastale, pa bi se izmirili posebnim obredom. Međutim, ne završava sve s pomirbom obitelji, jer se još treba zadovoljiti pravda. Često je taj proces dosta potrajao zbog novca kojim je trebalo platiti činovnike. Također, često se događalo da ubojica ne može platiti, pa se kao posljedica stvara mnoštvo hajduka, očajnika, koji postaju najveća nevolja javnom i privatnom interesu.⁶⁵

Fortis primjećuje da između latinskog i grčkog obreda vlada nesloga koju ni jedni ni drugi crkveni službenici ne propuštaju zasijati. Latinske crkve su siromašne, ali nisu veoma prljave, dok su grčke i siromašne i sramotno prljave. Piše kako je vidio župnika u jednom morlačkom selu kako sjedi na zemlji na trgu ispred crkve i ispovijeda žene koje kleče pored njega. Smatra

⁶³ Ibidem, str. 39.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, 88.-92. Fortis donosi detaljan opis pomirbe dviju obitelji. Piše da ubojica za pregovaranje o uvjetima traži i dobiva zajamčen prolaz koji se vjerno poštuje na riječ, a zatim nalazi posrednike koji na dogovoreni dan sastavljaju dva neprijateljska roda. Nakon uvoda u pregovore dolazi krivac, vukući se četveronoške po zemlji dok mu o glavi visi puška, samokres ili nož kojim je počinjeno ubojstvo. Dok on tako stoji, jedan ili više rodaka nabrajaju pokojnikove vrline (taj čin često potpaljuje duhove na osvetu i krivca izvirgava velikoj opasnosti). U nekim mjestima muškarci oštećene strane krivcu znaju pod vrat staviti hladno ili vatreno oružje, ali na kraju ipak pristaju primiti krvarinu u novcu. Svugdje takav spor, odnosno čin pomirbe, završi prejedanjem na račun krivca. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 42.)

to čudnim položajem, ali i da to svjedoči o nevinosti toga naroda. Morlačko obožavanje slugu gospodnjih je veoma duboko, potpuno su ovisni o njima i vjeruju im bezuvjetno. Nerijetko s njima *pastiri njihovih duša*, kako ih Fortis naziva, postupaju vojnički, te im šibom popravljaju tijelo. Moguće da u tome ima zlouporabe, kao što je ima i u javnim pokorama koje zadaju po uzoru na staru crkvu.⁶⁶

Praznovjerje kod Morlaka

Bili rimskog ili grčkog obreda, Morlaci imaju, prema Fortisu, vrlo čudna vjerska poimanja. Zbog neznanja onih koji bi ih morali prosvjećivati, postaju svakoga dana sve nakaznije zamršena.⁶⁷ Vjeruju u demonska i nadnaravna bića. Vjeruju u vještice, zloduhe, noćne utvare, vradžbine te mnoge druge oblike krivovjerja. Vrlo često vjeruju u postojanje vampira i pripisuju im, kao u Transilvaniji, da djeci sišu krv. Kada umre čovjek na kojeg se sumnja da bi mogao postati vampir ili vukodlak, znaju mu prerezati potkoljenice i izbosti ga iglama, tvrdeći da poslije toga ne može tumarati naokolo. Ponekad je bilo i slučajeva da netko sam prije smrti zatraži da mu se to učini s truplom pred polaganje u grob, predviđajući da će možda silno žeđati za dječjom krv. Fortis piše da bi i najhrabriji hajduk pobjegao pred zloduhom, kojih nikada ne manjka pred očima uzavrele mašte lakovjernih ljudi, koji se ne stide toga užasa. Vjerovalo se da stare vještice bacaju mnoge vradžbine, a najčešća je ona kojom se suši mlijeko u tuđih krava da bi ga vlastite imale više.⁶⁸

⁶⁶ Ibidem, str. 45.

⁶⁷ Domagoj Madunić u spomenutoj disertaciji spominje apostolskog misionara u Zadru, Baldassaria Albanassia, koji u pismu Kongregaciji za širenje vjere iz lipnja 1648. godine, piše da je zatekao Morlake, koji su se naselili u okolici grada, u »potpunom mraku«. Da se ne znaju prekriti i da su u potpunom neznanju o osnovnim načelima Sveće vjere, bez kojih je nemoguće dosegnuti spas. (Izvor: Jačov, Marko: *La Missioni Catholiche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645.—1669.)*, Vol.1., Vatican: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992., str. 186.) Stoga je Katolička Crkva bila izrazito zainteresirana za Morlake i poduzela je značajne misionarske aktivnosti među njima ne samo da bi pokrstila pravoslavne Morlake, već da bi širila posttridentske doktrine i učenja među onima koji su se proglasili katolicima. (Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.—1669.)*, str. 213.

⁶⁸ Fortis donosi jednu priču, odnosno tvrdi da poznaje jednog mladića kojemu su na spavanju dvije vještice išcupale srce želeći ga ispeći i pojesti. On se sutradan jadao jer je osjećao prazninu na mjestu gdje se nalazi srce. *Cokulaš*, koji je bio budan, vidio je što su vještice učinile, ali ih nije mogao spriječiti jer su ga bile urekle. Urok je izgubio snagu tek kada se mladić probudio bez srca. Međutim, vještice su pobjegle prije nego su ih uspjeli kazniti. Fratar je pristupio ognjištu, izvukao iz žerave već pečeno srce i dao ga mladiću da ga pojede, te je mladić ozdravio čim ga je progutao. Velečasni je to pripovijedao, tvrdeći da je istina. (Fortis Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 44.)

Kako postoje čarobnice/vještice, tako postoji i lijek, odnosno, protuteža njima. To su *bahorice* koje su vješte u skidanju uroka.⁶⁹ Ivan Lovrić donosi zaista detaljne opise svih duhova, zlođuha i nadnaravnih bića u koje Morlaci vjeruju. U sljedećim redovima iznose se njegova zapažanja, po redu kako ih je i on navodio.

Lovrić prvo piše o zmiji, donoseći vjerovanje Morlaka o tom nadnaravnom biću. U početku, kažu Morlaci, bila su tri sunca, sva tri prevruća, a kako zmija nije mogla podnijeti te vrućine, odlučila ih je progutati. Međutim, uspjela je progutati dva, te polovinu trećeg. Zbog toga Morlaci vjeruju da je sunce koje obasjava svijet, samo polovina sunca. Zmija je poslije grijeha bila osuđena da se krije pred licem sunca među kamenje i pod zemlju, a sunce, s druge strane, hvali onoga koji uspije ubiti zmiju. Međutim, Morlaci su mišljenja i da zmije čuvaju blago, pa ako se naide na mnogo zmija, onda je to sretan znak.⁷⁰

Sljedeća bića, odnosno duhovi, su dobri i zli genij koje Morlaci nazivaju *dobra srića* i *nesrića*, a oni su dva stara morlačka božanstva. Odgovaraju dobrom i zlom geniju starih naroda. U pitanje podrijetla tog vjerovanja Lovrić ne ulazi, međutim, tvrdi da među Morlacima ima mnogo opsjednutih. Pod opsjednutima misli na one koji se zbog neznanja zaista smatraju opsjednutima, koji se zbog fanatizma takvima pretvaraju, te koji se takvima pretvaraju zbog lopovluka.⁷¹ Svaka bolest koja nije česta ili kojoj se ne zna uzrok je *đavolja bolest*, vjeruju Morlaci. Gotovo svi opsjednuti ljudi su luđaci, a katkada i pijance proglase opsjednutima. Vjerovali su da su opsjednuti zapravo sveti mučenici njihova vremena. Iz tog su se razloga, piše Lovrić, mnoge morlačke žene pretvarale da su opsjednute. Tvrdi se da zaklinjači nisu imali snage da iz njih istjeraju đavole, ali da su to učinili muževi batinama. Batinom su se izliječili i mnogi koji su se zbog lopovluka pretvarali da su opsjednuti.⁷² Morlaci mnogo vjeruju snovima po kojima se nekoć proricala budućnost, a to se činilo i u Lovrićevo vrijeme.⁷³

Vješticama je Ivan Lovrić posvetio dosta redaka u svojim *bilješkama*. Piše kako noću kriješte i lete vadeći djeci srca. Na taj se zanat kaže, daju samo varalice i prosjaci, ali ih se neznalice uza sve to boje. Vještice su često starije žene, koje su već ušle u neke godine a ljute se što se nisu udale. Ako

⁶⁹ Ibidem, str. 45.

⁷⁰ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, str. 154.

⁷¹ Ibidem, str. 154.-156.

⁷² Ibidem, str. 157.

⁷³ Ibidem, str. 158.

tko slučajno nešto pogodi, ili proriče radi prijevare, za njega se odmah kaže da je *čarovnik*, a njih se Morlaci jako boje. Ako tko nenadano oboli šetajući noću, uzrok te bolesti su *čarovnici* i vještice. Za smrt djeteta također se vjerovalo da su krive vještice, jer su mu pojele srce. One noću plešu na raskrižjima, boravište u zraku su im crni oblaci, a na zemlji orahova stabla. Orahova zato što su Morlaci opazili da su mnogi, koji su spavali pod orahom poginuli. Netko je morao pomoći protiv toga zla, a pomoć su tražili u *zapisima* i kod *baronica* koje bi ih čuvale od vještica, ali samo ako za to dobiju plaću.⁷⁴ Lovrić je mišljenja da je vjerovanje u vještice budalaština. Morlaci su na vrata stavljali vučji, volovski ili drugi rep za obranu od vradžbina. Vješci i vještice svoje čini čine kostima pokojnika, biljkama i sličnim neukusnim »budalaštinama«, a Morlacima nije dopušteno sumnjati u njihove moći. Lovrić također navodi da su Morlaci nekoć bili spremni spaliti svakoga za koga bi otkrili da se prikazuje kao vještac, ili o komu su to sami zaključili.⁷⁵

Morlaci vjeruju i u vampire, odnosno vukodlake (tako nazivaju vampire). Oni lutaju noću kao i svi drugi duhovi, a stvaraju se od same ljudske kože, napuhane od vraga i napunjene krvlju. Kažu da ta nesreća snađe sve one ispod kojih, od trenutka smrti do trenutka pogreba, prođe kakva mala životinja kao što su pas, mačka, miš i sl. Fortis kaže da vukodlaci sišu dječju krv, ali s tim se Lovrić ne slaže. Lovrić piše da vukodlaci siluju tuđe žene, koje se ne stide pripovijedati, kako su ih vukodlaci prisilili, da pristanu na njihove želje. Dakle, vukodlaci su duhovi koji vole preljub. Morlački župnici nude različita sredstva za obranu od vukodlaka. Čini se da lijepe žene, kada imaju kod sebe sredstvo protiv vukodlaka, budu ponovno silovane tek kada se smrkne, samo ako im muževi nisu u blizini, jer čini se da se vukodlaci jako boje ljubomore muževa, pa im se javljaju samo kada su same. Dana je opomena muževima da ne diraju vukodlake, koji su ponajviše crni. Lovrić smatra da tako prepredeni ljudi iskorištavaju tuđe neznanje da zadovolje svoje želje.⁷⁶

Macić je mali vukodlak kojeg opisuju kao mila i lijepa dječaka. To je đavolić protiv kojeg nema sredstva obrane. Smatra se da je sretan i zadovoljan kad služi čovjeku, a spava pod gospodarevim krevetom, da bude spreman na svaku njegovu zapovijed. Netko u njemu vidi anđela, a netko ga

⁷⁴ Naputak od *baronice*: Kada vještice izjedu srce, najsigurniji je lijek pojesti pečena morska račica, jer onda srce ozdravi. (Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 160.)

⁷⁵ Ibidem, str. 159.-162.

⁷⁶ Ibidem, str. 162.-163.

smatra vragom. Kaže se da ako tko štedljivošću postane bogatiji od drugoga, koji bi to morao biti po svojim posjedima, ima macića u kući.⁷⁷

Incubus starih naroda je kod Morlaka *mora*. *Mora* je vještica koja noću siše krv ljudima različite dobi, ali ne i djeci, jer djeca su zanat drugih vještica, a nemaju sve vještice iste čarolije. *Mora* može biti muško ili žensko, a ovisi o tome kojeg je spola osoba u koju se mora zaljubila pa je progoni. Dok je mora na čovjeku, ne može disati. Lovrić to objašnjava tako što čovjeku pri ležanju na leđima ili zato što mu je glava suviše nagnuta natrag, krene navala krvi, te često osjeti kako mu nestaje daha i ne može govoriti, pa se čini kao da je netko nad njim. Lovrić tu pojavu smatra razlogom početka vjerovanja u *more*.⁷⁸

Bauk se pojavljuje u obliku magarca i nekad je veći, a nekad manji. O njemu se pripovijeda bezbroj zgoda, a pripovijedaju ih oni koji su zaista povjerovali da je bauk magarac, pa su ga uzjahali. U tom je slučaju *bauk* kadar prenijeti čovjeka iznad kakva drveta ili pak najednom iščeznuti, da se na kraju pretvori u vrlo smrdljivu tvar i ostavi čovjeka zagnjurena u nju, tako da se s teškom mukom očisti. Vještice postaju tako da se mažu nekom Lovriću nepoznatom mašću. Vukodlaci nastaju od đavolova daha, odnosno, ako đavao napuše ljudsku kožu. *Bauci* postaju od neke smrdljive tvari.⁷⁹

Čak je i *jeka*, prema morlačkom vjerovanju, duh koji se zove *vada*. Noću čuju kako njihovu glasu odgovara neki drugi glas, ali kada krenu ispitivati je li to tko od živih, vjeruju da nije. Potom zaključe da je to neki duh koji ne čini drugoga zla, osim što se nekome ruga. Lovrić smatra da Morlaci imaju bolesnu maštu, predrasude i strah. Vide na tisuće sablasti, ponekad ne samo u mašti. Pod tim Lovrić ne misli na prave sablasti.⁸⁰ U Sinju se vjerovalo da u jednoj kući stanuju duhovi, ali otkad je u njoj stanovnik jedan liječnik bez predrasuda, nestalo je duhova.⁸¹

Divlji oganj (*svjećice*) Morlake je nekoć zaprepastavao, ali im je potom postao znak da su ondje duše nekih pokojnika, ako je oganj modar. Ako je crven to je znak da je ondje blago. Lovrić je mišljenja da će trebati proći

⁷⁷ Ibidem, str. 163.

⁷⁸ Ibidem, str. 163-164.

⁷⁹ Ibidem, str. 164.

⁸⁰ Daje primjer dvoje supružnika koji su umrli i nakon smrti progonili čovjeka koji je stanovao u njihovoj kući i čuvao je. Oni su htjeli da se održi nekoliko misa za njihovo oslobođenje od čistilišta. Međutim, i nakon toga su ponovno dolazili i ugasili mu malo svjetlo što ga je imao u sobi. Trebalo je dokraja izvršiti sve što su duhovi tražili i više se ne bi pojavljivali. (Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočvice*, str. 165.-167.)

⁸¹ Ibidem.

mного vremena da Morlaci shvate, da ambuloni idu za čovjekom jer ih lakše nosi zrak u gibanju, te da bježe pred onima koji ih progone jer kvare pred sobom zrak, koji svojom elastičnom snagom tjera ambulone u bijeg.⁸²

Morlaci vjeruju i u to da se katkada otvara nebo. U tome času, prema njihovu vjerovanju, od neba se dobiva svaka milost koja se traži. Međutim, nitko je ne dobije jer nitko nije tako brz da je zatraži u času, kad se nebo otvori.⁸³

Štuju i bakrene i srebrne novčiće kasnoga Carstva, kao i suvremene mletačke kovanice⁸⁴, a drag im je i ugarski novčić, tzv. *petice*, ako s naličja ima sliku Djevice s Isusom u naručju s desne strane.⁸⁵ Lovrić piše o »drugom apсурdnom vjerovanju« kod Morlaka, a to je vjerovanje u ugljen sv. Lovre, koji, smravljen u prah, uništava trodnevnu groznicu, a pomaže i kod drugih bolesti. Vjeruju da se taj ugljen na dan sv. Lovre nalazi pod svakim kamenom koji čitavu godinu nije maknut s mjesta. Uglavnom ne pronađu ništa, a ako pronađu, onda je to ugljen kao i svaki drugi. U nekim morlačkim crkvama su se mogli vidjeti i obješeni vijenci od klasja koje nose u procesiji kada idu u blagoslov polja.⁸⁶

Zapisi

Među mnogim narodima svijeta, kroz razna povijesna razdoblja, kružili su razni predmeti za koje se vjerovalo da imaju posebnu, magijsku moć. Takvi predmeti nisu zaobišli ni praznovjerne Morlake, koji su im pridavali izrazitu važnost. Zanimljivo je da su jedni od tih predmeta dolazili iz ruku crkvenih dostojanstvenika, koji su među morlačkim svijetom dijelili tzv. zapise. Većina službenika Crkve u Sinjskoj krajini bili su ljudi »iz naroda«, te ne čudi da su i sami bili donekle praznovjerni, a razlog za to bio bi taj što su odgajani u takvoj sredini. O zapisima će još biti riječi poslije u ovom radu, a sada će se izložiti što Alberto Fortis i Ivan Lovrić kažu o tim magijskim predmetima.

Lovrić zapise definira kao listiće za podjeljivanje milosti što ih sastavlja ju pojedini morlački župnici, kojima se, kako Lovrić kaže, sva vrlina sastoji u tome da poznaju misu napamet, a ne razumiju je.⁸⁷ Fortis smatra da ti žup-

⁸² Ibidem, str. 167.-168.

⁸³ Ibidem, str. 168.

⁸⁴ Smatraju ih medaljama sv. Jelene, te im pripisuju velike moći protiv padavice i drugih bolesti. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 45.)

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočvice*, 169.-170.

⁸⁷ Ibidem, str. 168.

nici previše zlorabe povjerenje vjernika, te izvlače nedopuštenu korist od tih praznovjernih zapisa i druge kažnjive trgovačke robe te vrste. U tim zapisima pišu imena svetaca s kojima se ne valja šaliti, a katkada ih prepisuju sa starijih, pa unutra miješaju zle stvari. Kanonik Čulić, Lovrićev suvremenik, piše da je zapis nekakav »hirovito napisan tekst s imenom svetaca i kako je toliko puta prepisivan iz još starijih, izmiješao se sa zlim stvarima«. ⁸⁸ Tim zapisima pridaju velike moći. ⁸⁹ Vjeruju da oni mogu izliječiti svaku bolest i nadjačati svaku vradžbinu, pa čak i nerotkinje, uz njihovu pomoć, mogu zatrudnjeti. Zapisi su kod Morlaka sveta stvar, a svete zloupotrebe nadomješta morlačka pobožnost. Lovrić se, međutim, ne slaže s Fortisom da to morlački svećenici čine radi zarade, već sa svrhom da čine dobro. ⁹⁰

Morlaci znaju zapise nositi zašivene na kapi, ne bi li ozdravili ili se sačuvali od kakve bolesti. Također, često ih vežu svojim volovima za rogove. Fortis piše da sastavljači tih zapisa čine sve kako bi im sačuvali dobar glas, unatoč dokazima o njihovoj nekorisnosti, koju ipak moraju vidjeti oni koji se njima služe. Vrijednosti zapisa dodatno je pridonosila i činjenica da se čak i Osmanlije iz susjednih mjesta obraćaju kršćanskim svećenicima da im načine zapis. Osim toga, Fortis piše da za te zapise često donose darove ili daju da se drže mise pred likom Djevice, što je u protuslovlju s Kur'anom, a zbog nekog drugog oprečnog protuslovlja, ne odgovaraju na pozdrav svetim imenom Isusovim. Iz tog razloga putnici duž njihove granice, pri susretu ne kažu »hvaljen Isus«, već »hvaljen Bog«. ⁹¹ Lovrić ne poriče Fortisove tvrdnje da i Osmanlije od morlačkih svećenika traže zapise, ali kaže da nikada nisu slali milodare za služenje mise pred slikom Blažene Djevice. ⁹²

Zapisi su se vjerojatno proširili među katolicima pod utjecajem islama, jer su im i muslimani pridavali veliku zaštitnu moć. Sastojali su se od rečenica izvučenih iz Kur'ana, napisanih, zavijenih i stavljenih u kutijicu koja se nosila poput zaštitne amajlije protiv uroka i demona. Moguće je da su katolički svećenici počeli sastavljati zapise, da kršćani ne bi nosili islamske zapise. U narodu su kolali i zapisi raznih čarobnjaka koje je narod smatrao pravih iscjeliteljima, te im se obraćao u raznim situacijama. Oni su koristili ma-

⁸⁸ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Gospa Sinjska, Sinj, 2000., str. 152.

⁸⁹ Fortis Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 45.

⁹⁰ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočvice*, str. 169.

⁹¹ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 45.

⁹² Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočvice*, str. 169.

gijske vještine i gatanja koja su preuzeli od Osmanlija. Godine 1688. na Sinodi iznesene su žalbe da je u biskupiji bilo vračara, posebice žena, te su pozvani župnici, ispovjednici i propovjednici da iskorijene iz naroda takve zlouporabe i praznovjerje. Vračare su opomenute da u vraćanjima ne koriste svete riječi, stvari ili znakove. Sinoda 1751. godine takve vračeve i vračare naziva bahorima i bahoricama, te se od župnika traži da ih se prijavi u biskupiju.⁹³

Već spominjani fra Filipović svjedoči da su postojali razni »iscjelitelji« kojima su se kršćani obraćali u raznim prilikama, oni su im davali trave, zapiše, a ponekad bi morali izvršavati i neka magijska djela. Sadržaji zapisa takvih »iscjelitelja« bili su drugačiji.⁹⁴ Katolička Crkva je sve snage polagala u iskorjenjivanje praznovjerja. Fra Filipović smatra da se takvim zapisom može postići ozdravljenje, ali samo uz pomoć sotone, međutim, tada je to samo ozdravljenje tijela i gubitak duše jer je pripala đavlu. On opominje kršćane: »Prestanite se služiti takvim lijekovima, i ići takvim liječnicima, ako se ne želite, zajedno s đavlama zauvijek mučiti.« To je praznovjerje bilo prilično rašireno, ali je s druge strane bilo samo traženje zaštite od demonskih sila. Fra Tomašević zaključuje da su zapisi bili jedan od načina borbe protiv praznovjerja, a njihovo je sastavljanje nadgledala crkvena vlast, te nisu sastavljani radi lake zarade kao što tvrde tadašnji suvremenici.⁹⁵

Bilo je onih koji su uz đavolju pomoć proricali budućnost i otkrivali tajne. Služili su se vatrom, vodom, životinjama ili snovima. U takvim djelima su *ciganke* bile prilično iskusne. Filipović se borio i protiv vjerovanja da su se neki poslovi morali obavljati isključivo u određeno vrijeme, a neki se nisu smjeli obavljati u određene dane. Loš znak bilo je pjevanje kokoši ili graktanje gavrana blizu kuće, kao i treptanje oka ili svrab nosa.⁹⁶

Kultovi, mitovi i vjerovanja

Usmenom su tradicijom Zagorani sačuvali svoju kulturnu baštinu koje je važan dio predaja o mitskim i demonskim bićima.⁹⁷ U Sinjskoj krajini 18. sto-

⁹³ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 153.

⁹⁴ Filipović svjedoči o ženi koja je imala bolesne oči, te je oko vrata nosila zapis koji je dobila od mladog »iscjelitelja« koji je liječio takve oči. Na zapisu je pisalo latinskim jezikom: »Diabolus eruat tibi oculos et luto obstruat foramina.« (Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 154.)

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem, str. 155.

⁹⁷ Dragić, Marko, »Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije«, *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca*

ljeća nailazimo na razne oblike praznovjerja i magijskih ponašanja. U predajama iz Zagore demonska bića su: vještice, more, vješci, irudica, loda, vukodlaci, manjinjergo, te crni ovan.⁹⁸ O nekim od navedenih demonskih bića već je bilo riječi, ali iz perspektive Ivana Lovrića.

Vila je najčešće mitsko biće u Zagori, ali i u hrvatskoj mitologiji uopće. Slavenki naziv za vodene vile bio je rusal(j)ke. Prema nekim drevnim predajama, one su rano preminule djevojke i žene. Neki antropolozi misle da su rusal(j)ke, u narodnoj predaji, nasljednice vila. U južnoj Dalmaciji se blagdan Duhova naziva Rusalije, slično kao i kod ostalih slavenskih naroda (Rusi, Česi, Bugari, Makedonci itd.).⁹⁹ Pripovijeda se i da su vile duše ubijenih ili prerano umrlih djevojaka ili djece.¹⁰⁰ U slavenskoj i hrvatskoj mitologiji bile su bajkovite ljepotice, gotovo uvijek u dugim bijelim, rjeđe plavim haljinama, dugih zlatnožutih počesljanih kosa, modrih ili zelenih očiju, s cvjetnim vijencem na glavi, lijepa milog glasa, hitre i vitke. Zavodile su mladiće u snu. Jedni pripovijedaju da su ih vile izliječile, da su siromašnim djevojkama pomagale brže istkati ruho za udaju, pomagale su nejakim pastirima, mlade prenosile preko jezera u planinu, stare pred crkvu, liječile rane zadbivene u bojevima, junacima dojavljivale vijesti o Osmanlijama, te mnoge druge stvari. Ljude su darivale tjelesnom i duhovnom snagom. Vjerovalo se i da su vile pomlađivale ljude na blagdan sv. Ivana Krstitelja. Odgajale su ih da budu obzirni, skromni, dobri, a djevojke su podučavale tkanju, spravljanju kruha, itd. Djecu su čuvala od pogibelji. Katolička crkva nikada, ni na koji način, nije zabranjivala priče o vilama. Postojala je izreka u narodu: »Ako nisi podojio vilu, nisi dobar čovik.« Posebno je zanimljivo vjerovanje da su vile nastale zbog ljudskih grijeha. Što se tiče nekakvih tjelesnih neobičnosti, vjerovalo se da je moguće da su imale kozji papak ili konjsko kopito kako bi lakše svladavale teško pristupačne prilaze svojim staništima. U podbiokovskom i zabiokovskom kraju, Hrvati pripovijedaju o crnim vilama koje su napadale prolaznike gađajući ih kamenjem.¹⁰¹ Vile žive u prirodnim staništi-

2012. u *Unešiću*, Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu — Odsjek za povijest, Kulturni sabor Zagore, Split, 2013., str. 195.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Hrvati pripovijedaju da je Bog iz raja prognao Adama i Evu, sažalio se, te odlučio sići na zemlju vidjeti kako žive. Kad ih je pronašao, upitao ih je koliko imaju djece. Imali su ih dvanaestero, ali zbog srama su rekli da ih je šestoro. Bog je od zatajene djece stvorio vile. Prema drugim predajama Eva je zatajila najljepše kćeri, pa je Bog odredio da one budu vile, ali da ih nitko ne smije vidjeti. Pripovijedalo se i da su Adam i Eva na kršenje doveli 30 od 50 djece, te da je njih dvadesetero pretvoreno u vile. (Dragić, Marko, »Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije«, str. 195-197.)

¹⁰⁰ Ibidem, str. 195-197.

¹⁰¹ Ibidem, str. 198.

ma kao što su planine, šume, polja, mora, pećine, rijeke, oblaci, itd. Na dalmatinskom području najčešća su im staništa Biokovo, Mosor, Omiš i Velebit. Po staništima su i dobivale imena kao Oblakinje, Planinkinje, Vodarkinje, Jerzerkinje i sl. Vjerovalo se da ima devet vrsta vila. U Hrvatskoj su to najčešće bile Rođenice, Orisnice, Rojenice, Rožanice, Sudbenice, Sudenice, Sudije, Usude i Sudnice.¹⁰²

Vjerovalo se da se u kosi vila nalazi snaga i život, pa su tako junaci često oko pojasa nosili viline vlasi koje su ih činile nepobjedivima i jakima. Ako bi tko vili iščupao vlas, ona bi ga proklela, a zatim bi umrla od tuge.¹⁰³ Vile su pomagale junacima i samo su noću dolazile u sela. Podržavale su i hajduke, pa se tako vjerovalo da svaki hajduk ima svoju vilu. Također su bili česti motivi i o vilinskom kolu.¹⁰⁴ Vjerovalo se da vile rađaju samo žensku djecu, a da bi ih dobile, zavodile su muškarce. Bogato su darivale one koji bi im raspleli kosu kada bi im se zaplela.¹⁰⁵

Prema narodnom vjerovanju vještice su bile žene koje bi đavlu prodale dušu u zamjenu za nadnaravne moći, krvlju potpisujući savez. Zamišljalo ih se kako jašu na metli s grbom na leđima i dugim nosom. Ulazile su kroz ključanice, bludničile s đavolom, jele djecu, držale tajne sastanke, spravljale ljubavne napitke, izazivale razne bolesti i ludilo, gušile pri spavanju, itd. Vjerovalo se da se noću kreću u obliku leptira ili lutajuće svjetlosti četiri metra iznad zemlje. Rašireno narodno vjerovanje bilo je da vještice uoči Jurjevdana i Spasova gole uzjašu na vratilo i uđu među krave da uzmu mlijeko. Međutim, vjerovalo se da ima i lijepih vještica »jer i đavao voli što je lijepo«. Osim vještica, koristili su se i izrazi viške, višketine, štrige (štringe), coprnice, vidine, vidurine, viščine, vešće i babe.¹⁰⁶

Fra Filipović je vjerovao da su čovjeku sposobne nanijeti svaku vrstu zla jer su u dosluhu s demonom. Mogle su učiniti da se pojave bolesti na tijelima ljudi i životinja, da umru djeca (posebice nekrštena), mogle su izazvati loše vrijeme, stvarati nesuglasice među mladencima, te nagovarati na blud. Održavale su noćne sastanke, a sami su ih đavli prenosili nakon večernje zvonjave zvona, te vraćali kući prije jutarnje. S obzirom na to da se đavao užasno boji Marijina imena, njeno se ime izgovaralo pri zvonjavi zvona.¹⁰⁷

¹⁰² Ibidem, str. 198-199.

¹⁰³ Česti su motivi konjskih griva koje bi vile splele i te grive nitko nije smio dirati jer bi uslijedila kazna. (Ibidem, str. 199-202.)

¹⁰⁴ Predaja kaže da bi čovjek, ako bi prekinuo vile u njihovu kolu, ili ako bi one primijetile da ih se gleda, onijemio i oslijepio. (Ibidem.)

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Ibidem, str. 202.

¹⁰⁷ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 156.

Vjerovalo se da svećenici uvijek mogu vidjeti vještice, a narod samo za vrijeme sakramenata. Vještice se okupljaju na pokladni utorak. Vjerovalo se i u opasnost zlih očiju, a vještice su bile sklone bacanju uroka.¹⁰⁸

More su djevojke koje su se povještatile, odnosno usidjelice za koje se govorilo da znaju napasti čovjeka u snu. One ga ne bi usmratile, već bi uživale u njegovoj patnji i bespomoćnosti. Zagorani su vjerovali da se more rađa u bijeloj košuljici, pa kako bi oslobodili dijete košuljice i opasnosti da se pretvori u moru, trebalo je glasno izreći: »Nije vila ni vištica, nego prava kršćanica.« Za oslobođenje bilo koga od more, trebalo se reći: »Doc' ćeš mi na zajam!« Često su se osvećivale momcima koji bi ih ostavili, ali i djevojkama iz zavisti i osvete. Imale su moć biti nevidljive ili se pretvoriti u životinju (trajala bi do prvih pijetlova, a nakon toga bi se vraćala u obličje djevojke). Ako bi je tko ulovio u obliku životinje, obećavala bi mu sve u zamjenu za čuvanje tajne. Rašireno je vjerovanje da su se more okupljale na Jurjevdan¹⁰⁹ i tada se trebalo držati podalje od mjesta njihova okupljanja. More su se znale zaljubljuvati u obične mladiće, a ako bi im se na neki način zamjerili, osvećivale bi se.¹¹⁰

Irudica je demonsko biće koje je krivo za smrt sv. Ivana Krstitelja, stoga je sveti Ilija progoni i gađa munjama od kojih je sva isprobijana. Ona u obliku mačke bježi po svijetu jer je još nijedan grom nije udario (već munje), a kad je udari, ubit će je. Prije nego se to dogodi, sveti Ilija će se boriti protiv Antikrista, koji će ga naposljetku ubiti. Međutim, sv. Ilija će oživjeti i ubiti Antikrista, a u tom trenutku doći će kraj svemu i Strašni sud. U hrvatskom narodnom vjerovanju, *irudica* donosi olujno nevrijeme. *Irud* (*Irudan*) je i drugo ime za kralja Heroda. Herod je za ženu uzeo ženu svoga brata Filipa, Herodijadu (*Irudicu*), što je sv. Ivan osudio i ukorio je Heroda. Herod ga je zato utamničio. Na proslavi Herodova rođendana plesala je Irudičina kći iz prvog braka, te je svojim plesom zadivila Heroda. On je obećao ispuniti joj bilo koju želju. Kako nije znala što želi, upitala je majku, a majka joj je rekla da na pladnju zatraži glavu Ivana Krstitelja.¹¹¹

Premda je vjerovanje u vukodlake bilo rašireno po cijeloj Europi, kod slavenskih je naroda bilo najraširenije. Lovrić je o vukodlacima pisao da su duhovi stvoreni samo od ljudske kože koju su demoni punili krvlju, a pojav-

¹⁰⁸ Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije*, str. 202-206.

¹⁰⁹ Jurjevdan se obilježava 23. travnja i smatra se pravim početkom proljeća. Sveti Juraj na bijelom konju ubija zmaja, odnosno zimu, mrak i podzemlje, te donosi zelenilo i plodnost. (Ibidem, 208-212.)

¹¹⁰ Ibidem, str. 208-212.

¹¹¹ Ibidem, str. 213.

ljivali su se noću.¹¹² Vjerovalo se da vukodlacima postaju mrtvi koji su teško griješili za života, pa bi oni, 40 dana nakon smrti, ustajali iz groba. Ako su za života bili pijanci, pojavljivali su se kao mješina puna vina, a ako nisu, onda bi bili mješina puna vode. Ubijalo ih se glogovim ili drvenim kolcem, po mogućnosti uz pratnju tri svećenika i zvonara.¹¹³

Filipović prenosi iskonsko pučko vjerovanje po kojem su vukodlaci uzrokovali zarazne bolesti. Prenosi i svjedočenje o tome kako su u dva sela kršćani išli otvoriti grobove da izbodu i raskomadaju mrtvace, govoreći da se dižu i lutaju selom da plaše ljude. Međutim, to vjerovanje odbacuje definirajući ga kao grešno jer je suprotno vjeri, posebice onoj u uskrsnuće. Zaključuje kako je nemoguće da mrtvi ustaju, a ako se to i dogodilo, to je bio sam đavao koji se poslužio likom pokojnika da bi zavarao narod.¹¹⁴

Kudlaci su zli i nastoje naškoditi čovjeku, te često uzimaju različite životinjske oblike. Okupljaju se na raskrižjima putova oko 23 sata navečer. Za čovjeka nije dobro da se u to doba zatekne na putu jer bi mu se moglo dogoditi kakvo zlo. Kao zaštita, na raskrižja se postavljalo raspelo, ali i kao pomoć u rasuđivanju pravih smjerova putovanja. Nazivi koji su se koristili za ta bića bili su vukodlak, ukodlak, kozlak, kudlak, kodlak, kudijak.¹¹⁵

Rezalo bi se tetive iza koljena ili bi se zabijali čavli u pete onima za koje se mislilo da će se povukodlačiti. Kod Hrvata se vjerovalo da svećenik uz prisutnost nekoliko ljudi, mora probosti vukodlaka zašiljenim kolcem drveta od kojega je bila Isusova kruna. Tim bi činom iz tijela istekla sva krv, nakon čega se vukodlak više nije ukazivao. Vukodlak se često poistovjećuje s vampirom, od kojih je najpoznatiji Drakula.¹¹⁶

Poznato je još nekoliko demonskih bića. To su bili orko, maminjorga, pakleni magarac, mačić i loda. Pojavljivali su se noću, a podvlačili su se ljudima pod noge, te kada bi ih oni bili prisiljeni zajahati, nosili bi ih po selima, planinama, i drugim mjestima, te ih vraćali najčešće do prvih pijetlova. Loda je živjela u okolini sela i to je biće bilo u obliku magarca na kojeg zajaši noćni putnik. Tada loda naraste visoko i jahača ostavlja na vrhu neke grane ili na nekom drugom visokom mjestu. U predajama o lodama isprepleću se motivi đavola u obliku magarca i motivi demonskoga bića kuge.¹¹⁷

¹¹² Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 155.

¹¹³ Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije*, str. 214.

¹¹⁴ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 156.

¹¹⁵ Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije*, str. 214.

¹¹⁶ *Ibidem*, str. 215.

Najčešća zaštita od demonskih bića bio je luk, koji se jelo ili se njime mazalo. Loženje trešnjevine i smrekovine na ognjištima bio je čin zaštite od vještica. Krave se od njih štitilo tako da im se u rog uvrtao komadić tikovine. U narodnom pamćenju bili su mnogi govori protiv demonskih bića, koji su većinom kristijanizirani, te su sada molitve po sadržaju. Najbolja zaštita protiv more bila je kada se stave četiri crna trna, posvećena na Markovdan u crkvi, u svaki kut kreveta, ili ako se može uzeti končić iz crkvene odjeće (svećenička košulja i sl.). Posebna zaštita bio je čin škropljenja svetom vodom, odnosno, sveta voda sama po sebi.¹¹⁸

Sva demonska bića nestaju u zoru s prvim pijetlovima, a zora je simbol Kristova dolaska, kao što je i znak Kristove prolivene krvi kojom je nadvladan grijeh i ostvaren vječni spas. Pijetao je simbol budnosti i pripravnosti, a u kršćanskoj ikonografiji on stoji pored sv. Petra i podsjeća na njegovu izdaju i kajanje. U tom smislu simbolizira i Kristovu muku. Pijetao se prikazuje i pored sv. Petra dok plače. Opominje glavu Crkve sv. Petra da suzama opere grijeh. Crkvena su se zvona prvi put počela upotrebljavati u Campaniji potkraj šestog stoljeća. Od sedmog stoljeća ona se koriste i za sazivanje vjernika na molitvu. U narodnom vjerovanju simboliziraju magijsku moć tjeranja demonskih sila.¹¹⁹

Eshatološke predaje govore o potresnom pojavljivanju ubijene tek rođene izvanbračne djece, umrle nekrštene djece i ubijenih odraslih osoba. Govori se i o pokojnicima koji su ustajali iz grobova jer nisu ispovjedili sve grijehe. Također, zanimljiva je i predaja koja govori o fratrui i ljudima koji su ustali iz groba i služili svetu misu. Česte su bile i predaje o duhovima, koje su imale i razrađenu fabulu, a kazivale su se kao memorati. Veljačin uga je još jedno demonsko biće, u obliku stare ohole žene, koja bi, prkoseći vremenu, zadnja dva dana veljače svoje stado istjerala u planinu. Zbog oholosti bi je zadesilo nevrijeme, te bi ona i stado stradali.¹²⁰

Zaključak

Stanovništvo Sinjske krajine, bilo svjetovno ili vjersko, odnosno laici ili crkvenjaci, imali su zanimljiva vjerska i običajna poimanja. Koliko se poganstvo utkalo u formalnu rimokatoličku vjeroispovijest, najbolje govori činjenica da su neki slavenski poganski običaji dobili svoje priznato obličje u kršćanstvu, posvećeno na oltaru. Zanimljivo je i to što svećenstvo nije zaziralo od vjero-

¹¹⁷ Ibidem, str. 216.

¹¹⁸ Ibidem, str. 218-219.

¹¹⁹ Ibidem, str. 219-220.

¹²⁰ Ibidem, str. 220-223.

vanja u nadnaravna bića koja ne pripadaju kršćanstvu već praznovjerju, a i sami su vjerovali u njihovo postojanje. Dmonska bića kao sluge vruga postojala su i postoje u kršćanskoj dogmi, no ne u toliko različitih oblika i utjelovljenja, a nisu ni tako stvarna i »opipljiva«. Naime, ako su postojala demonska bića utjelovljena u čovjeku ili nekom drugom obliku, stvarna i prisutna na zemlji, trebala bi postojati i ona božanska stvorenja, dio božanske svite, kao što su anđeli. Svakako, nije bilo negiranja vještica, bahorica, vila, macića i svih drugih prethodno nabrojenih bića koja se danas smatraju fikcijom i nema znanstvenih dokaza o njihovom postojanju. Važno je reći da se vjerovalo i u to da su neka bića nastala direktno »božanskim putem«, npr. vile od Adama i Eve.

Moramo uzeti u obzir povijesno vrijeme i promatranje povijesne zbilje iz perspektive ondašnjeg čovjeka i razumjeti da takvo vjerovanje nije čudno za period u kojem je velik dio stanovništva bio neobrazovan i snažno odgajan u duhu svojih običaja. Tradicija postoji i danas. Tradicija prenošena generacijama kroz pjesme, uzrečice, običaje i razne druge društvene oblike i norme, koji se još uvijek mogu naći u ruralnim sredinama.

Ovaj rad donio je sintezu, komparaciju i analizu praznovjerja i pravovjerja kod stanovništva Sinjske krajine u svrhu boljeg razumijevanja običaja i načina života, moglo bi se reći, posve nedefiniranog naroda koji se našao na jednom trograničju svjetova u ondašnjem povijesnom vremenu. Zbog kompleksnosti i povijesne slojevitosti tog vremena važno je detaljno i temeljito pristupiti istraživanju. Daljnja istraživanja koja bi se mogla provesti mogla bi biti fokusirana na prakticiranje određene vjere (bila ona praznovjerje/krivovjerje ili pravovjerje, ovisno o gledištu) u smislu dubljeg istraživanja propovijedi tamošnjeg svećenstva¹²¹ koje su odlično polazište i smjernica za dublji ulazak u materiju ove teme. Budući da je nužan interdisciplinarni pristup, treba istražiti što o navedenom kažu izvori i postojeća istraživanja drugih znanstvenih grana kao što su etnologija, antropologija, folkloristika i sl., pa čak i jezikoslovlje, u kojem su području pridonijeli Pavao Knezović i Divna Zečević.

Literatura

Benvin Anton: Obitelj kroz povijest, *Bogoslovska smotra*, Vol. 42., No. 1, 1972.

Buzov, Snježana: Vlaško pitanje i osmanlijski izvori, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 11., No.11, 1992.

¹²¹ Posvetiti se istraživanju velikog opusa fra Jeronima Filipovića koji se nalazi u arhivu franjevačkog samostana u Sinju. (Pisala sam o tome u: Marušić, Matea: *Propovijedi fra Jeronima Filipovića (1688.—1765.)*. Između pučke pobožnosti i moralne teologije, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2018.

- Čoralić, Lovorka; Valentić, Mirko: *Povijest Hrvata; druga knjiga; od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Čoralić, Lovorka: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 5., Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
- Delumeau, Jean: *Greh i strah; Stvaranje osećanja krivice na zapadu od XIV. do XVIII. veka*, sv. 2, Književna zajednica Novog Sada; Dnevnik, Novi Sad, 1986.
- Delumeau, Jean: *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad — Izdavački centar »Cetinje«, Cetinje, 1993.
- Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije, Kultovi, mitovi i vjerovanja u zagori: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću, Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu — Odsjek za povijest, Kulturni sabor Zagore, Split, 2013.*
- Elias, Norbert: *O procesu civilizacije. Sociogenetska i psihogenetska istraživanja*, Antibarbarus, Zagreb, 1996.
- Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak, Split, 2004.
- Fürst-Bjeliš, Borna: *Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confinium: Morlakija, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 32-33, No. 1, 2000.
- Gamulin, Jelena; Vidović, Ilda: *Etnografski prikaz Sinjske krajine, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6, No. 1., lipanj 1967., Zagreb
- Juran, Kristijan: *Morlaci u Šibeniku između Ciparskoga i Kandijskog rata (1570.—1645.)*, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 34., No. 49, 2015.
- Lane, Frederic C.: *Povijest Mletačke Republike*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2007.
- Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948.
- Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.—1669.)*, doctoral dissertation, Central European University, 2012.
- Markovina, Dragan: *Reformske inicijative mletačkih magistratura na dalmatinskoj terrafermi 18. stoljeća*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, No. 2-3, 2009.
- Markulin, Nikola: *Prijatelj našega naroda: Prikazbe Drugoga u djelu Viaggio in Dalmazia Alberta Fortisa*, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 29, No. 38., 2010.
- Novak, Grga: *Prošlost Dalmacije; knjiga druga*, Marjan tisak, Split, 2004.
- Peričić, Šime: *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1980.
- Soldo, Josip Ante: *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću; knjiga druga*, Ogranak Matice hrvatske u Sinju, Sinj, 1997.

- Stulli, Bernard: *Iz povijesti Dalmacije*, Književni krug, Split, 1992.
- Stulli, Bernard: Kroz historiju Sinjske krajine, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6, No.1., lipanj 1967., Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1967.
- Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Gospa Sinjska, Sinj, 2000.
- Vinjalić, Gašpar: *Kratki povijesni i kronološki pregled važnijih zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514.—1769.*, Književni krug, Split, 2010.
- Vrandečić, Josip; Bertoša, Miroslav: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007.
- Matija Divković - <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15512> — 10. 06. 2022., 12:20
-

Matea Marušić:

Faith and Superstition in the Morlach Population of the Cetina Region in the 18th Century

In the 18th century, Dalmatia was a poor province of the once strong Venetian Republic, on whose territory some of the largest and most destructive Venetian-Ottoman wars were fought. These wars changed the territory, population, customs and religion. The population of Dalmatia, specifically Dalmatian Zagora (Hinterland), also endured that period, while also firmly defending their material, social, cultural and spiritual well-being. The Morlach population lived in their spirituality by believing in the Christian God, but also by practicing a variety of superstitious customs.

Key words: *Dalmatian Hinterlands, Morlachs, Sinj region, superstition, Venetian Republic, Venetian-Ottoman wars, Ottoman Empire*

Prilozhi

PRILOZI

Husnija Hrustanović

— pjesnik izbjeglica

U povodu stogodišnjice rođenja

Ivo MIŠUR

Uvod

Husnija Hrustanović rodio se 5. svibnja 1922. u Gackom u Bosni i Hercegovini. Njegov otac Safet, za vrijeme Austro-Ugarske žandarmerijski narednik, nakon osnutka Kraljevine SHS gubi posao te se s obitelji seli u Mostar gdje se zaposlio kao domar u gimnaziji. Imao je petero djece: Mustafu, Safeta, Muntu, Šukriju i Husniju. Husnija Hrustanović je mekteb (vjersku osnovnu školu) pohađao u Mostaru od 1929. do 1933. godine. Nakon toga upisuje pučku školu, a potom gimnaziju, u kojoj je maturirao 1941. godine. Svoju prvu pjesmu objavio je kao dvanaestogodišnjak u listu *Polet*. Počinje surađivati u više listova, a za svoje rano pjesništvo dobio je književnu nagradu srednjoškolske mladeži u Mostaru. U Zagreb se doselio 15. rujna 1942. i upisao Pravni fakultet. Tijekom studija bio je član studentskog kluba. Vrlo brzo počinje raditi u ministarstvu propagande. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata bio je ratni izvijestitelj na Radiju Zagreb te član uredništva i dopisnik više novina. Studij je prekinuo zbog vojne obveze tijekom koje je stekao čin domobranskog časnika. Za vrijeme rata vjenčao se s Marijanom Hoffman, katolkinjom iz Brinja u Lici.

U proljeće 1945. godine Hrustanović zajedno sa suprugom kreće u povlačenje. Zagreb su napustili 6. svibnja. Povukli su se s vojskom najprije do Austrije. U izbjegličkom kampu u Klagenfurtu su boravili od svibnja do srpnja. Nakon toga su premješteni u kamp u Udinama te u Bolognu gdje žive tijekom srpnja i početkom kolovoza. U izbjeglički kamp Fermo doputovali su 12. kolovoza 1945. godine. Književnik je u kampu sudjelovao u radu Hrvatskog akademskog kluba te je bio redoviti dopisnik lista *Croatia*. Godine 1946. bračnom paru Hrustanović rodila se u izbjegličkom kampu u Fermu kći Đulsa.

Izbjeglištvo

Prilika za napuštanje teškog života u kampu pružila se u ljeto 1947. godine kada su agenti arapskih zemalja izbjeglicama davali azil. Husniji Hrustanoviću je 7. kolovoza 1947. u Rimu izdana putovnica Crvenog križa br. 58708.

Pomoću nje je brodom iz Napulja doputovao u Damask u rujnu te godine i već 7. listopada dobiva osobnu iskaznicu Arapske Republike Sirije čiji je građanin upravo postao. Supruga i kći pridružili su mu se 2. studenog 1947., a brat Šukrija u siječnju iduće godine. Hrustanović je s nekolicinom doseljenika u Damasku osnovao Društvo Hrvata Damas. S Hasanom Čustovićem pokrenuo je mjesečnik *Hrvatska volja* kojem je jedno vrijeme bio glavni urednik. Supruga i on u Siriji su radili u talijanskoj bolnici. Dobili su smještaj te su zajedno imali plaću od 250 sirijskih funti. Hrustanović su znatan iznos ulagali u kćerino obrazovanje. Polovicu primanja izdvajali su za školarinu u Privatnoj školi sestara franjevki u četvrti Salhiye, koju su pohađala djeca stranih diplomata i bogatih Arapa. Obitelj je često odlazila u večernje šetnje na obale Barade koja protječe kroz Damask.

Kao mnogi drugi imigranti Hrustanovići nisu bili zadovoljni životom u Siriji. U rujnu 1950. neuspješno su pokušali preko poznanstava u Katoličkoj Crkvi (Chicago) emigrirati u SAD. Status izbjeglica izgubili su 13. srpnja 1951. godine te otada IRO, međunarodna organizacija za izbjeglice, nije bila dužna brinuti se za njihov smještaj i status.

Izbjeglički dokumenti pokazuju da je Hrustanović bio visok 172 cm i da je imao 65 kg. Kosa i oči su mu bile smeđe. Bio je poliglot. Još u Italiji je tečno govorio talijanski i francuski, te je znao osnove engleskog. Nakon boravka u Siriji i Australiji sigurno je naučio arapski odnosno engleski jezik, a nakon kratke madridske epizode ponešto i španjolskog. Liječnički nalaz pokazuje da je pjesnik imao zdravstvenih problema zbog aneurizme na nozi. Što se tiče religije, Husnija je ostao musliman, a Marijana katolkinja. Dogovorili su se da kći sama odabere religiju kad odraste. Hrustanovići su se 1957. odselili u Australiju. Pjesnik je ondje dao intervju časopisu *Leader* (1963.) te je gostovao u televizijskoj emisiji. Brzo je postao predsjednik tamonšnjeg ogranka hrvatskih emigranata okupljenih oko Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta (HOP). Uređivao je stranačko glasilo *Spremnost*, ali je zbog sukoba s neistomišljenicima list ubrzo napustio.

Pjesnik se krajem ljeta 1964. vraća u Europu. Novi dom obitelji Hrustanović postaje Madrid gdje Husnija počinje raditi u *Drinapressu* Maksa Luburića. Uz to uređuje časopis *Obrana*. Luburić u svojoj privatnoj korespondenciji tvrdi da je Hrustanović lijen te da stalno odugovlači s obradom putopisa Evlije Čelebija i pjesama Lucijana Kordića (te projekte nikada nije dovršio). Također piše da je zbog lijenosti dobio interni nadimak *Hrvatska Literarna Kafana*, ali da je bio *politički pošten* tj. pouzdan. Hrustanović je tada radio na svojoj zbirci pjesama *U ponorima vremena*, koju je 1965. objavio u Valenciji u nakladi *Drinapressa*. U Madridu su Hrustanovići ostali vrlo kratko te se početkom 1966. sele u Pariz jer je Đulsa ondje dobila posao. U Francus-

koj pjesnik intenzivira suradnju s Vinkom Nikolićem. U Parizu se zaposlio u Organizaciji za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD). Brat Šukrija također se preselio u Pariz te je dobio posao u saudijskom veleposlanstvu. U zbirci *Au pays du Soleil, j'ai vu la Mecque* nalazi se pjesma u kojoj Hrustanović opisuje svoj susret s kraljem Saudijske Arabije, pa je vjerojatno to poznanstvo omogućilo njegovu bratu zaposlenje u veleposlanstvu.

Hrvatsku je posjetio u dva navrata tijekom 1992. godine. Prireden mu je lijep doček u prostorijama Društva hrvatskih književnika. Kao musliman ispunio je svoju dužnost te je obavio hadž, hodočašće u Meku, u studenome 1968. godine. Nakon posjeta je pod pseudonimom Husni Hassan objavio zbirku pjesama na francuskom jeziku *Au pays du Soleil, j'ai vu la Mecque* (*U Zemlji Sunca vidio sam Meku*).

Umro je u Londonu tijekom posjeta kćeri Đulsi 19. ožujka 1997. godine. Pokopan je na londonskom groblju Chislehurst. Na nadgrobnoj ploči stoji natpis *Huso Hrustanovic, father, husband and grandfather*. Njegova kći, unuk i praunuci danas žive u Engleskoj. Istaknuti francusko-hrvatski akademik Henrik Heger je nakon Hrustanovićeve smrti u Parizu organizirao večer u njegovu čast na kojoj su bili pjesnikova kći i jedini unuk. Heger i Hrustanović nisu se nikada osobno upoznali. Na pjesnikovu adresu su godinama stizale pozivnice za događaje koje je organiziralo društvo Hrvata u Parizu, no akademik Heger ne zna je li se Hrustanović ikada odazvao. Nakon njegove smrti stan u Parizu je prodan. U ostavštini, koja nažalost nije sačuvana, imao je rukopis dviju knjiga novela i humoreski. Neke je pjesme objavio pod pseudonimom Kemal Gradašćević.

Izbjeglištvo kroz pjesme

Husnija Hrustanović je pjesnik izbjeglica. Svoje najplodnije pjesničko razdoblje od 1945. do 1968. godine proveo je u lutanjima od Europe, preko Azije iz koje je oplovivši Afriku došao do Australije, da bi se ponovno vratio u Europu. Nesigurnost i težina izbjegličkog života izazvale su kod Husnije depresivno-melankolične izražaje koji su samo ponekad bili prekidani revoltom. Njegova lirika je ispunjena tugom i čežnjom, bez nade u bolje sutra, naricanjem nad fatalnom sudbinom i tek s pokojim bljeskom nade i prkosa. Lutao je svijetom gotovo cijeloga života.

*Domovino,
mladost sam ti dao,
al' sam ukro tijelo,
s njim se sada mučim po bijelom svijetu.*

U zbirci pjesama *U ponorima Vremena* nalazi se trideset šest pjesama podijeljenih na poglavlja. Ispod nekih pjesama napisano je mjesto i godina

nastanka. Po pjesmama možemo pratiti njegovo *lutanje ispod kupola svemira*. Portret pjesnika djelo je Josipa Crnoborija, hrvatskog akademskog slikara koji je većinu života proveo u emigraciji. Vjerojatno su i druge skice iz knjige njegovo djelo. Prve pjesme napisane su u Austriji. Država je propala. Pjesnik je ostao bez ičega. U Austriji je vidio mučne prizore. U pjesmi *Notturmo na bojištu* spominje odsječene glave, a u *Hrvatsko proljeće* zaklanu najmlađu sestru. Ne znamo je li zaista istina da mu je sestra tog proljeća ubijena. *Hrvatsko proljeće 1945.* je tužno jer *Cvjetovi ne mirišu ovog proljeća više*. Iz depresije i beznađa koje ga je zahvatilo u Austriji nakratko se budi u Bariju. Tada se u njemu javlja prkos te je spreman umrijeti za domovinu što opisuje u *Hrvat na vješalima*. U Femu poziva na dizanje iz blata u pjesmi *Poniženi zatočenik*. U izbjegličkom logoru pjesnik je usamljen. Pjesma *Jecaji samoće* evocira uspomene na rodni Mostar te na *sjaj zvijezda u smaragdnoj Neretvi*. Pjesma *Kameni san* je napisana u Rimu. Opisuje se groblje. U *Amico mio* obraća se Talijanu, koji je njegov antipod koji voli *žene, vino i gitaru*. Pjesnik od tuge ne vidi *ljepote apeninskog pejzaža i cvijet trešnje*. Iako je *Jesen ispod Apenina* napisana 1947. godine, pjesnik je početkom listopada već bio u Siriji. Pjesma je vjerojatno nastala ranije te godine.

Nada je posvećena supruzi Marijani. Pisana je u Rimu, *srce ne da klonut/još stari ideali žive*. Krajem 1947. godine boravi u Bejrutu gdje misli na dom. U Siriji nije zadovoljan te od IRO-a traži premještaj. Nada se povoljnom ishodu i 1949. piše *K novom horizontu*. Umoran je od putovanja te se nada doći u *jednu malu luku/obasjanu suncem*. U Damasku je 1951. te *svakog predvečerja krišom dođe i sluša pjesmu starog šedrvana*. Pjesnik u arapskim noćima sluša i *sevdah mladog beduina* te gleda zvijezde na Orijentu u *Prognanikova tuga i zvijezde na Orijentu* (1955.). Na putu oko Afrike u dvjema pjesmama spominje brodolomce i utapanje. Suton je napisan u Dakru u Senegal. *Iz gustog/mraka/doziva/beznadni krik/utopljenika*. Novu 1957. godinu dočekao je na brodu kraj Rta dobre nade: *Što to čujemo —/srebrene trublje/iz visine,/il glasove s rta Dobre Nade,/iz vodenih ponora,/gdje brodolomci/ vječno šute?* Iako to eksplicitno ne navodi, pjesnik je očito osjećao strah prilikom plovidbe preko velikog oceana čije dubine skrivaju svakojake tajne.

U Australiji piše samo jednu pjesmu 1959., *Beautiful dreamer*. Hrustanović već 1964. godine ponovno kreću na putovanje. *Zapisi s puta* opisuju dolazak u luku u Singapuru te doživljaj Colomba na Šri Lanci. *Valencija* je jedina njegova pjesma koja nosi ime nekog grada. Posvećena je kćeri Đulsi. U Parizu piše pjesmu *Sloboda*, koja nema tuge ni melankolije. On je slobodu pronašao u jednostavnim stvarima. *Pjesma našeg krša* zasigurno je nastala prije ili za vrijeme rata jer pjesnik o Hercegovini pjeva bez agonije izbjeglištva. Još jedna pjesma koja svakako ne ulazi u izbjegličku tematiku je *Glas*

stoljeća posvećena Velikom hrvatskom kiparu Ivanu Meštroviću, uz 70-ti rođendan. Iako je prošao cijeli svijet Hrustanović ne voli putovanja. U pjesmama stalno zaziva smiraj i mirnu luku, koju je čini se pronašao u Parizu. Nakon svetog hodočašća u Meku biva oduševljen te se u njemu bude vjerski osjećaji koji prije nisu bili zastupljeni u pjesmama. Gotovo cijela zbirka iz 1972. godine posvećena je islamu. Pronalaskom stalnog prebivališta, Pariza, on se smiruje te zapušta pjesništvo.

Rekonstruirana kronologija pjesama u izbjeglištvu

	Mjesto nastanka	Naslov pjesme
Austrija	Klagenfurt, svibnja 1945.	HRVATSKO PROLJEĆE 1945.
	Lawamund, 1945.	NOTTURNO NA BOJIŠTU
Italija	Fermo, 1945.	JECAJI SAMOĆE
	Bari, 1945.	HRVAT NA VJEŠALIMA
	Fermo, 1946.	PONIŽENI ZATOČENIK
	Rim, 1946.	KAMENI SAN
	Fermo, 1947.	JESEN ISPOD APENINA
		AMICO MIO ..
	Rim, 1947.	NADA
Libanon	Bejrut, 1947	MISAO NA DOM
	Bejrut, 1949.	K NOVOM HORIZONTU
Sirija	Damask, 1951	KRAJ ŠEDRVANA
	Damask, 1955.	PROGNANIKOVA TUGA I ZVIJEZDE NA ORIJENTU
	Damask, 1955.	GLAS STOLJEĆA
Australija	Sydney, 1959.	BEAUTIFUL DREAMER
Druge zemlje	Dakar (Afrika), 1956.	SUTON
	Capetown (Afrika), 1957.	NOVA GODINA
	Singapur, 1964.	ZAPISI S PUTA I.
	Colombo /Cejlon, 1964.	ZAPISI S PUTA II.
Španjolska	Valencija, 1964.	VALENCIJA
Francuska	Pariz	IZMEĐU SVJETLA I MRAKA
	Pariz, 1964	SLOBODA

Zastupljen je u hrvatskim emigrantskim antologijama *Pod tuđim nebom* (Buenos Aires, 1955.) i *Soj i odžak ehli islama* (Barcelona, 1974.). Nakon proglašenja hrvatske samostalnosti njegove pjesme pronalaze mjesto u izdanjima *Skupljena baština* (1993.), *60 hrvatskih emigrantskih pisaca* (1995.), *Pod nebom Bleiburga* (1995.) i *Hercegovina* (2002.). Jedna izdavačka kuća najavila je prije nekoliko godina ponovljeno izdanje zbirke *U ponorima vremena* pjesnika *Hustije Hrustanovića*. Na sreću, knjiga s piščevim pogrešno napisanim imenom nije tiskana.

maths

PRIKAZI

Antal Molnár, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću. Uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022.; 225 stranica

Hrvatski institut za povijest objavio je potkraj 2022. godine prijevod knjige mađarskoga povjesničara Antala Molnára *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću. Uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske*. Taj je čin i sam po sebi hvalevrijedan iskaz višegodišnjeg poticanja znanstveno plodonosne suradnje hrvatske i mađarske historiografije predvođene Hrvatskim institutom za povijest. Objava djela dodatno apostrofira nastojanja na suradnji historiografija s obzirom na to da se analizirana povijest Zagrebačke biskupije i Hrvatske temelji na komparativističkom pristupu koji je, premda nasušno potreban, u dvjema historiografijama još uvijek u povojima.

Knjiga je strukturirana vrlo pregledno u tri poglavlja. Prvo potanko analizira ustrojstvo i funkcioniranje Zagrebačke biskupije u 16. i 17. stoljeću, a drugo i najkraće u obliku sažetog pregleda sabire najvažnije podatke o funkcioniranju ugarske crkvene hijerarhije na područjima koja su zauzeli Osmanlije. Treće i najdulje poglavlje kao logičan tematski nastavak bavi se osnovnom temom djela — oslikava kvalitete uspostave jurisdikcije Zagrebačke biskupije na teritoriju pod osmanskom vlašću.

U *Uvodu* (1-8) autor je knjigu uklopio u opći okvir svojih znanstvenih istraživanja ugarske i balkanske Katoličke Crkve pod Osmanlijama. Molnár je uvod-

no sažeo rezultate svojih dosadašnjih istraživanja, predstavio njihove zaključke i historiografske stavove o Crkvi u osmanskoj Slavoniji te uputio zahvale zaslužnima za izdavanje ovoga djela.

Prvo poglavlje *Zagrebačka biskupija u sklopu ustrojstva ugarske Katoličke crkve u 16. i 17. stoljeću* (9-58) Molnár je podijelio na dva potpoglavlja. Prvo, *Posljedice osmanskog osvajanja na području zagrebačke biskupije* (9-24), započinje podnaslovom *Preustroj povijesno-geografskih okvira* (9-14) u kojem se sažima problematika teritorija i funkcioniranja srednjovjekovnog Slavonskog Kraljevstva kao i najvažniji podaci koji upućuju na teritorijalno preslagivanje, preustroj i preimenovanje nastalo uslijed osmanskih osvajanja i neposredno nakon njih. Drugi podnaslov, *Teritorijalne i materijalne posljedice* (14-19), kontekstualizira posljedice osmanskih osvajanja materijalnu, teritorijalnu, organizacijsku, liturgijsku i financijsku organizaciju Zagrebačke biskupije. Molnár u podnaslovu *Reformacija i doseljavanje pravoslavnih Srba* (19-24) povezuje slabe učinke reformacije na hrvatskim prostorima sa strukturnom povezanošću hrvatske crkvene i velikaške elite ukazujući pritom na razlike u odnosu na prilike u Ugarskoj te propitujući učinke tih odnosa na doseljavanje vlašskog stanovništva. I dok se autor u prvom potpoglavlju prije svega posvetio oslikavanju općih okolnosti funkcioniranja Zagrebačke biskupije pod osmanskom vlašću, drugo potpoglavlje prvog poglavlja, *Mijene institucionalnog ustrojstva Zagrebačke biskupije* (24-57), odnosi se isključivo na pregled unutarnjeg funkcioniranja Biskupije. Prvi podnaslov ovog potpoglavlja odnosi se na njezinu najvažni-

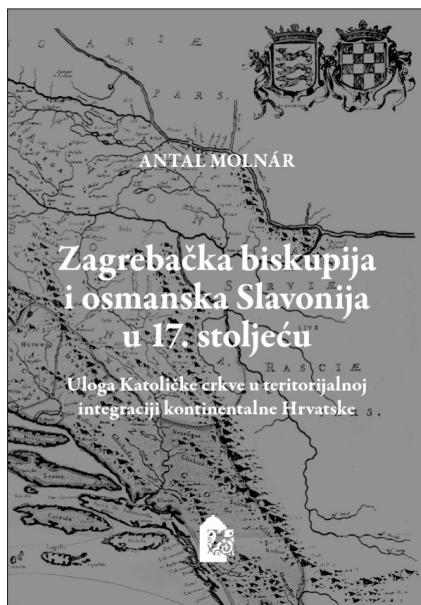
ju instituciju, koju autor naziva glavnim čuvarom njezinih prava i identiteta — *Kaptol* (24-33). Autor opisuje mijene kaptolskog ustrojstva te unutar ugarskih crkvenih okvira kontekstualizira prihode, funkcioniranje i djelatnost kanonika Zagrebačkog kaptola. Ističu se posebnosti Kaptola kao što su činjenica o izostanku vanjske migracije, važnost u hrvatskom staleškom sustavu i sudjelovanje u protuturskoj obrani. Analiza je potkrijepljena i tablicom koja prikazuje *stallume* i prihode zagrebačkih kanonika tijekom 17. stoljeća. Podnaslov *Odgoj svećeničkih kandidata* (33-38) također ističe specifičnosti Zagrebačke dijeceze, koja se sustavom obrazovanja svećeničkog pomlatka mogla usporediti samo s Ostrogonskom nadbiskupijom. Počevši s opisivanjem obrazovanja u Bologni, Zagrebu, Beču i Rimu autor zaključuje o pozicioniranosti Zagrebačke dijeceze između mediteranskog i srednjoeuropskog kršćanstva. Podnaslov *Biskupi* (38-44) temeljem prozopografske analize zagrebačkih biskupa također dolazi do zaključka o karakteristikama Biskupije u skladu s dvama krugovima katoličanstva. Zaključuje se i o logici imenovanja biskupa iz kaptola, neuklapanju u obrasce ugarske državne Crkve te se propituju reperkusije takvih karakteristika. Podnaslov je potkrijepljen i prozopografskom tablicom s prikazom zagrebačkih biskupa tijekom 17. i 18. stoljeća. Podnaslov *Rekonstrukcija ustrojstva crkvenih ustanova* (44-51) nastoji rekonstruirati obrasce funkcioniranja i transformacije funkcioniranja pastoralna Zagrebačke biskupije u zavisnosti od funkcioniranja župa, redovničkih zajednica i svećeničkog kadra uslijed osmanske ugroze. Zaključni podnaslov, *Zagre-*

bačka sinoda 1634. godine: počeci hrvatske nacionalne konfesionalizacije (51-57), u svjetlu zaključaka iznesenih u prethodnima oslikava rečeni događaj s jedne strane kao početak nacionalne konfesionalizacije, koja je u sferama dugog trajanja rezultirala nacionalnom emancipacijom, a s druge strane kao krnu argumentacije o specifičnom položaju i karakteristikama Zagrebačke biskupije tijekom 16. i početkom 17. stoljeća. Autor je Zagrebačku sinodu smjestio u kontekst ugarske Crkve i zbivanja u Crkvi općenito, ali je u obzir uzeo i partikularne interese i nastojanja aktera uključenih u zbivanja vezana za biskupijsku sinodu 1634.

Drugo poglavlje Molnárove knjige, *Ugarska katolička hijerarhija i osmanska Ugarska* (59-76), podijeljeno je u tri potpoglavlja, a započinje potpoglavljem *Katolici u osmanskoj Ugarskoj* (59-63). Autor u njemu objašnjava kadrovsko i organizacijsko funkcioniranje ugarske Crkve na okupiranom području u skladu s karakterističnim obilježjima ugarsko-osmanskog kondominija kao i politikom rimske kurije. Potpoglavlje *Sveta stolica i Katoličke misije* (63-66), sažima organizacijska nastojanja i organizacijsku politiku koju je Sveta stolica vodila na okupiranim prostorima od slanja apostolskih vizitatora do osnivanja misijskih biskupija pod patronatom *Kongregacije za širenje vjere* osnovane 1622. Potpoglavlje *Vikari ugarskih biskupa na područjima pod osmanskom vlašću* (66-76) prikazuje odlike, zajednička svojstva i razlike u odnosu na pastoralnu skrb, okupljanje vjernika, prikupljanje poreza, odnose prema misijskim biskupima i utjecaj na teritorijalnu integraciju ugarskog prostora u šest

ugarskih dijeceza koje su se djelomično ili u potpunosti našle pod osmanskom vlašću, a to su dijeceze sa sjedištem u Vacu, Pečuhu, Vesprimu, Čanadu i Kalači.

Posljednje te argumentativno centralno poglavlje, *Jurisdikcija zagrebačke biskupije nad teritorijem pod osmanskom vlašću (77-146)*, sastoji se od dvaju potpoglavlja. Potpoglavljje *Pozadina prisutnosti zagrebačkih biskupa na teritoriju pod osmanskom vlašću (77-99)* započinje podnaslovom *Hrvatsko-slavonski stalež i osmanska Slavonija (77-88)*. Ovaj podnaslov brojnim primjerima oslikava glavnu strukturnu razliku ugarskog i hrvatsko-slavonskog prostora odnosno činjenicu da hrvatski staleži, uključujući i institucije Zagrebačke biskupije, nisu imali gotovo nikakav utjecaj na prostor pod upravom Osmanlija za što Molnár daje nekoliko razloga počevši od stvarnih vojnih odnosa, izumiranja aristokracije, velikih promjena u sastavu stanovništva kao i drukčijem organizacijskom obrascu Osmanskoga Carstva na hrvatsko-slavonskom spram ugarskog prostora. *Katolička Crkva u osmanskoj Slavoniji (88-99)* podnaslov je kojim autor uvodno razjašnjava problematiku rasapa srednjovjekovnog crkvenog ustrojstva na okupiranom prostoru srednjovjekovne Slavonije na nekadašnjem teritoriju Zagrebačke, Đakovačke, Srijemske i Pečuške biskupije. Ustvrdjujući da je povijest Crkve u osmanskoj Slavoniji u 16. i 17. stoljeću povijest sukoba raznovrsnih crkvenih institucija, objašnjava genezu djelovanja bosanskih franjevaca na širokom prostoru Osmanskoga Carstva kao i genezu te tijekom sukoba beogradskog i bosanskog biskupa radi ingerencije nad slavonskim župama. U potpoglavljju *Vikari*

Zagrebačke biskupije na teritoriju pod osmanskom vlašću (100-145) autor je istaknuo prvi podnaslov, *Nastanak i ustaljivanje vikarske dužnosti (100-109)*. U njemu sažima odnose moći strukturnom analizom interesa i stavova sukobljenih strana unutar slavonske Crkve pod osmanskom okupacijom kako bi razjasnio genezu institucije zagrebačkog vikara na tom prostoru sredinom 17. stoljeća. Podnaslov *Jurisdikcijski sukobi s misijskim biskupima (109-127)* detaljno raščlanjuje koloplet jurisdikcijskih, crkveno-političkih, diplomatskih i lobističkih sukoba koje su vikari zagrebačkog biskupa i njihovi pristalice slavonski franjevci vodili s bosanskim i beogradskim misijskim biskupima, odnosno s bosanskim franjevcima. Autor je niz sukoba koji su trajali tijekom druge polovice 17. stoljeća prikazao u okviru četiri žarišne točke koje su najčešće nastajale uslijed ispražnjenosti neke od ključnih stolica slavonske Crkve. Podnaslov *Pastoralne zadaće vikara*

(127-134) opisuje važnost dostavljanja svetog ulja i blagoslovljenih liturgijskih predmeta Crkvi na okupiranom području, kao i brojne komplikacije koje su vikari na osmanskome prostoru imali pri obavljanju svakodnevnih dužnosti kao što je vizitacija župa. Prikazujući dužnosti koje je vikar zagrebačkog biskupa na području svoje ingerencije činio te uspoređujući te dužnosti s onima koje su obavljali vikari ugarskih biskupa na okupiranom teritoriju, autor u podnaslovu *Obavještajne dimenzije* (134-137) zaključuje da su slavonski vikari obavljali znatno više obavještajnih zadataka odnosno špijunskih aktivnosti dostavljajući prvenstveno u Zagreb izvještaje o djelovanju i postupcima osmanskih institucija, kao i o pokretanju osmanske vojske. *Peštanska rezidencija bosanskih franjevaca i vikar Ostrogonске nadbiskupije za teritorij pod osmanskom upravom* (137-145) posljednji je podnaslov knjige i ekskurs na nešto sporadičnije pitanje franjevačke peštanske rezidencije i kratkotrajnog vikara Ostrogonске nadbiskupije koji je iskorišten kao primjer u funkciji završnog autorova osvrta na onodobno protursko i protutursko sagledavanje budućnosti unutar franjevačkog reda koje Molnár smatra suštinskim zamašnjakom kako u ovom poglavlju analiziranih događaja, tako i dugoročnih posljedica koje su imale za slavonsko-hrvatski prostor nakon oslobođenja od Osmanlija.

Zaključak (147-152) preciznošću razloženih hipoteza prati strukturu knjige. Autor zaključuje da se u autonomnoj strukturi zagrebačke Crkve mogu uočiti prvi koraci oblikovanja novovjekovne hrvatske nacionalne svijesti, a zatim ističe političko-crkveno-organizacijski ras-

korak u funkcioniranju vlasti na prostoru pod osmanskome vlašću. Franjevci veličkoga samostana pokrenuli su proces odvajanja od bosanskih franjevaca priklonivši se zagrebačkom biskupu i tako trajno utjecali ne samo na crkvenu jurisdikcijsku integraciju okupiranog prostora, već i pokrenuli proces trajne i nepovratne integracije ovoga prostora u okvire Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva.

Dodatak *Nadbiskupi i biskupi ugarskih i hrvatskih katoličkih dijeceza 1526. — 1686.* (153-164) donosi poimenične kronološke popise crkvenih velikodostojnika Ostrogonске i Kaločke metropolije u navedenom razdoblju te misijske biskupe koji su vršili pastoralnu dužnost na prostorima Ugarske i Slavonije u istom razdoblju.

Dodatak *Karte* (165-178) sastoji se od 13 originalnih kartografskih prikaza političkih i crkveno-organizacijskih prilika Ugarskog i Slavonskog Kraljevstva od kasnog srednjeg vijeka do kraja 18. stoljeća, a teritorijalni ustroj dijeceza na prostoru današnje kontinentalne Hrvatske prikazan je zaključno sa suvremenosti. Kartografske prikaze odlikuje vrlo visoka minucioznost i preciznost prikaza te je svaki pojedini segment prikazan kako na većim tako i na manjim i to preciznijim kartama. Poglavlje *Izvori i literatura* (179-215) podijeljeno je na potpoglavlje o *Arhivskim izvorima* (179-181), razvrstanim prema zemlji u kojoj se danas nalazi arhiv, a zatim se navode *Objavljeni izvori* (182-187) i *Literatura* (187-215). Autor je djelu pridodao i *Kazalo imena* (217-220) te *Kazalo mjesta* (221-225).

Prikazana znanstvena monografija može poslužiti kao ogledan pregled me-

todološkog postupka. Autor od početka do kraja djela smisleno i jasno dokazuje unaprijed postavljena istraživačka pitanja te se služi skupom različitih metoda od kojih posebno valja istaknuti komparativistički pristup i prozopografsku analizu. Razmjeri znanstvenog doprinosa ovoga djela i više su nego značajni s obzirom na to da je autor dao precizne odgovore na vrlo kompleksna pitanja, gotovo za-

boravljena u hrvatskoj historiografiji. U vremenu pojačanih trendova disciplinarnog rasapa u historiografiji Malnár je na čvrstim, ali prije svega multidisciplinarnim i suvremenim temeljima, analizom crkveno-povijesnih pitanja, zapravo inauguirao važna pitanja hrvatske političke povijesti. Ova knjiga može poslužiti kao iznimna polazišna osnova daljnjim istraživanjima hrvatske, a osobito slavonske ranonovovjekovne povijesti.

• *Jakov Blagojević*

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovoj objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.

3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.